

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**MUSTAFA FAZIL PAŞA’NIN SİYASİ VE İDARİ
GÖRÜŞLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih TUNCAY

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI

EYLÜL – 2009

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MUSTAFA FAZIL PAŞA’NIN SİYASİ VE İDARİ
GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Fatih TUNCAY

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

Bu tez 28/09/2009 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr.
Azmi ÖZCAN

Jüri Başkanı

☐Kabul
☐Red
☐Düzeltilme

Yrd. Doç. Dr.
Turgut SUBAŞI

Jüri Üyesi

☐Kabul
☐Red
☐Düzeltilme

Yrd. Doç. Dr.
Abdullah TAŞKESEN

Jüri Üyesi

☐Kabul
☐Red
☐Düzeltilme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Fatih TUNCAY

28.09.2009

ÖNSÖZ

Mustafa Fazıl Paşa, hem bir prens olarak hem de Osmanlı Devleti'nde üstlendiği görevler bakımından önemli bir şahsiyettir. Fakat isminin sıkça bahsedilmesine karşın, bu zamana kadar, Mustafa Fazıl Paşa hakkında yeterli bir çalışma yapılmamıştır. Üç kısımdan oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde, Mustafa Fazıl Paşa'nın hayatı ve siyasi kariyeri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise, Mısır'daki veraset sisteminin değişmesi ve Hıdivlik sorunu ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde, Avrupa'da bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'a katılması ve padişaha yazdığı ileri sürülen mektup detaylı bir şekilde incelenmiştir. Son bölümde ise, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati ve Mustafa Fazıl Paşa'nın atfedilip, İstanbul'a dönmesi ve yeni görevler üstlenmesi üzerinde durulmuştur. Bu çalışma yapılırken öncelikli olarak, Osmanlı Arşiv belgeleri ve dönemin Vekayinüvislerinden istifade edilmiş, bununla birlikte diğer kitap ve makale tarzı eserlerden de yararlanılmıştır. Yine konumuz açısından önemli gördüğümüz dönemin gazetelerinin incelenmesi ihmal edilmemiştir.

Bu çalışmanın her aşamasında -hatta daha öncesinde de- desteğini hiçbir zaman esirgemeyen sayın danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI'ya, bu konuyu belirlememde bana yardımcı olan ve destek veren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Atilla ÇETİN'e, yine ders dönemimde bana yol gösteren sayın hocam Prof. Dr. Azmi ÖZCAN'a, bölüm başkanımız sayın Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca sevgili ailemin bütün fertlerine ayrı ayrı, özellikle Hasan TUNCAY'a daha bir ayrı, yine her daim yardımını esirgemeyen sayın Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÖZÇELİK'e ve ÖZÇELİK ailesinin en büyüğünden en küçüğüne, saygıdeğer arkadaşlarım; Melih BARÇIN, Süleyman UYGUN, Onur ÜSTÜNCAN, Hüseyin KÜÇÜKÖZER ve İspanya'da bulduğum sırada desteğini esirgemeyen sayın hocam; Maria Pilar Solomon CHELIZ ve arkadaşlarım, Santiago Pedros RIQUILME, Maria Fernandez de HERADIA, Irene SERRADO ve tabiki de Erkan ONARICI'ya sonsuz teşekkürler iletmemi kendime vazife olarak görüyorum.

Fatih TUNCAY

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY	v

GİRİŞ	1
-------------	---

BÖLÜM 1: MUSTAFA FAZIL PAŞA’NIN SİYASİ HAYATI VE KARIYERİ..... 5

1.1. Kavalalı Hanedanı	5
1.2. Mustafa Fazıl Paşa’nın Hayatı	7
1.3. Mustafa Fazıl Paşa’nın Görevleri.....	12
1.3.1. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Ali-i Tanzimat Görevleri	14
1.3.2. Sergi-i Umumi-i Osmani Komisyon Başkanlığı	16
1.3.3. Maliye Nazırlıkları	18
1.3.4. Meclis-i Hazain Reisliği ve Osmanlı Devleti’nde Bir İlk Yaşanması	25

BÖLÜM 2: MUSTAFA FAZIL PAŞA’NIN AVRUPA’DAKİ FAALİYETLERİ VE SULTAN ABDÜLAZİZ’E YOLLADIĞI İLERİ SÜRÜLEN MEKTUP..... 32

2.1. Veraset Sisteminin Değişmesi ve Hıdivlik Sorunu.....	32
2.2. Mustafa Fazıl Paşa’nın Le Nord Gazetesine Yolladığı Mektup ve Etkileri.....	40
2.3. Mustafa Fazıl Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e Yolladığı İleri Sürülen Mektup	43
2.3.1. Mektubun Muhtevası	46
2.3.2. Mektubun Dağıtımı ve Etkisi	54
2.3.3. Mektuba Tepkiler	57
2.4. Mustafa Fazıl Paşa’dan Yeni Osmanlılar’a Çağrı.....	61
2.5. Yeni Osmanlılar’ın Avrupa’ya Gidişi	65
2.6. Mustafa Fazıl Paşa ve Yeni Osmanlılar	69
2.6.1. Yeni Osmanlılar’ın Oluşumu	69
2.6.2. Mustafa Fazıl Paşa’nın Yeni Osmanlılar’a Katkıları	72
2.6.3. Yeni Osmanlılar’ın Avrupa’daki Faaliyetleri	78

BÖLÜM 3: SULTAN ABDÜLAZİZ’İN AVRUPA SEYAHATI VE MUSTAFA

FAZIL PAŞA’NIN AFFEDİLMESİ..... 85

3.1. Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati	85
--	----

3.2. Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz İle Görüşmesi ve Affedilmesi.....	88
3.3. Yeni Osmanlılar'dan Mustafa Fazıl Paşa'ya Tepkiler ve Yeni Osmanlılar'ın Dağılma Süreci.....	93
3.3.1. Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal	100
3.3.2. Mustafa Fazıl Paşa ve Ziya Paşa.....	103
3.3.3. Mustafa Fazıl Paşa ve Ali Suavi	105
3.4. Mustafa Fazıl Paşa'nın Ölümü.....	109
3.5. Mustafa Fazıl Paşa'nın Sosyal Hayatı.....	113
3.5.1. Encümen-i Ülfet	114
3.5.2. Mustafa Fazıl Paşa'nın Konakları.....	116
3.5.3. Mustafa Fazıl Paşa'nın Yaptığı Yardımlar	118
SONUÇ.....	121
KAYNAKLAR	126
EKLER.....	137
ÖZGEÇMİŞ.....	180

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser		
A.g.m.	: Adı geçen makale		
A. M.K.T.	: Sadaret Mektubi Kalemi		
Bkz.	: Bakınız		
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi		
HR. TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası		
İ. DH.	: İrade-i Dahiliye		
İMKB.	: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası		
İ. MMS.	: İrade-i Meclis-i Mahsus		
İ. MTZ.	: İrade-i Mısır		
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı		
s.	: Sayfa		
TCMB.	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası		
TTK.	: Türk Tarih Kurumu		
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı		
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları		
M.	: Muharrem	م	محرم
S.	: Safer	ص	صفر
R.	: Rebiülevvel	ر	ربيع الاول
Ra.	: Rebiülâhir	را	ربيع الآخر
C.	: Cemeziyelevvel	ج	دامجال ولا
Ca.	: Cemazielâhire	جا	مرخلاً دامج
B.	: Recep	ب	رجب
Ş.	: Şaban	ش	شعبان
N.	: Ramazan	ن	رمضان
L.	: Şevval	ل	شوال
Za.	: Zilka'de	ذا	نئ القعدة
Z.	: Zilhicce	ذ	ذئ الحجة

Tezin Başlığı: Mustafa Fazıl Paşa'nın Siyasi ve İdari Görüşleri	
Tezin Yazarı: Fatih Tuncay	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI
Kabul Tarihi: 28.09.2009	Sayfa Sayısı: V(Ön Kısım)+136(Tez)+43(Ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Yakınçağ Tarihi
Mustafa Fazıl Paşa, 1830 yılında Kahire'de doğdu ve 03 Aralık 1875 tarihinde İstanbul'da öldü. Dedesi Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla henüz on altı yaşındayken, Osmanlı Devleti'nde siyasi görevlere getirilmeye başlandı. Kırk beş yıl gibi kısa süren hayatında Osmanlı Devleti'nde bir çok görev aldı. Maliye, Maarif, Adliye nazırlıklarında bulundu. Maliye Nazırlığı sırasında, Osmanlı Bankası'nın kuruluşunda yer aldı. Yine bu görevindeyken ilk mali bütçeyi hazırladı. Meclis-i Hazain Reisliği sırasında, Fuad Paşa ile anlaşmazlığa düşünce, 04 Nisan 1866'da Osmanlı topraklarından çıkarıldı. Abisi İsmail Paşa, bu sırada veraset usulünü değiştirdi. Bu değişiklik ile veraset, Kavalalılar hanedanının en yaşlı üyesi yerine İsmail Paşa'nın soyundan gelenlere bırakıldı. Mısır'daki gayr-i menkulleri satılarak kendisine 4.5 Milyon İngiliz Sterlini verildi. Paris'e yerleşen Mustafa Fazıl Paşa, buradan Sultan Abdülaziz'e Osmanlı Devleti'nin kötü durumunun düzeltilmesi konusunda bir mektup yolladı. Bu mektup, içeriği açısından önemli olmakla birlikte, Yeni Osmanlılar üzerinde de olumlu bir tesir bıraktı. Mustafa Fazıl Paşa, muhalif güç olan Yeni Osmanlılar'ı Paris'e davet etti ve bunların her türlü masraflarını karşıladı. Yeni Osmanlılar, İngiltere'de Bab-ı Ali aleyhinde gazeteler çıkarttılar. Bu gazetelerin masrafını yine Mustafa Fazıl Paşa karşıladı. Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'la birlikteliği uzun sürmedi. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında, Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz ile görüşerek kendini affettirdi ve İstanbul'a dönüş izni aldı. 20 Eylül 1867'de yeniden İstanbul'a dönen Mustafa Fazıl Paşa, iki yıla yakın bir süre herhangi bir göreve getirilmedi. Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesindeki en büyük faktör olan Sadrazam olabilme düşüncesi gerçekleşmedi. Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesiyle birlikte, Yeni Osmanlılar mali sıkıntı içine girdi ve dağıldı. Mısır'a vali olamayan Mustafa Fazıl Paşa, Sadrazam da olamamış ve 03 Aralık 1875 tarihinde ölmüştür. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın torunu olması, bir döneme kadar Mısır Prensi olması, Osmanlı Devleti'nde önemli siyasi görevlerde bulunması, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin başkanlığını yapması ve Sultan Abdülaziz'e yazdığı ileri sürülen mektup, Mustafa Fazıl Paşa'yı dönemin önemli şahsiyetleri arasına sokmuştur.	
Anahtar Kelimeler: Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar, Sultan Abdülaziz, İsmail Paşa, Ali Paşa, Fuad Paşa	

Title of the Thesis: Political and Administrative Opinions of Mustafa Fazıl Pasha

Author: Fatih Tuncay **Supervisor:** Assistant Prof. Dr. Turgut SUBAŞI

Date: 28.09.2009 **Nu. of pages:** V(Pre.Text)+136(Main Body)+43(Appendices)

Department: History **Subfield:** Modern History

Mustafa Fazıl Pasha was born in 1830, in Cairo and died on the third of December, 1875 in Istanbul. He began to be brought to the political tasks in Ottoman State in his sixteen with the help of Mehmet Ali Pasha whose grandfather. He took office many in Ottoman State in his life lasting short. He was presented in Ministry of Finance, Ministry of Education and Ministry of Justiciary. During the Ministry of Finance, he took part in the foundation of Ottoman Bank. He also prepared the first fiscal budget during his this position.

During his head of council treasury, when he was disagree with Fuat Pasha, he was removed from Ottoman territories on the fourth of April, 1866. In the meantime, his elder brother, İsmail Pasha changed the probate procedures. With this change, inheritance was left to the descendants of İsmail Pasha instead the oldest member of Kavalalı dynasty. After being sold his properties he was given 4 and a half million British pound sterling. Mustafa Fazıl Pasha who located in Paris sent a letter about the bad situation of Ottoman State had to be healed to Sultan Abdulaziz. In addition to being important in terms of this letter content, left a positive impact on Young Ottoman. Mustafa Fazıl Pasha invited Young Ottoman who were opponent force to Paris and met their all kinds of expenses. Young Ottoman removed the newspapers against Bab-ı Ali in England. Mustafa Fazıl Pasha also met the expenses of these newspapers.

Relevancy of Mustafa Fazıl Pasha with Young Ottoman did not take long. During the European travel of Sultan Abdulaziz, Mustafa Fazıl Pasha met with Abdulaziz and he made himself forgave and obtained permission to return İstanbul. On the twentieth of September, 1867, Mustafa Fazıl Pasha returned to İstanbul again and was appointed at all for two years almostly. His idea of being grand vizier was never became real which was the biggest factor about his return to İstanbul. Young Ottoman had financial difficulties and disintegrated depending on his İstanbul return.

Mustafa Fazıl Pasha who could not be governor of Egypt, could not be grand vizier either and died on the third of December, 1875. To be grandson of Mehmet Ali Pasha who was the governor of Egypt, to be prince of Egypt until a certain time, to serve important political tasks in Ottoman State, to chair The Community of Young Ottoman, to write the letter which became famous to Sultan Abdulaziz made him an important figure of the period.

Keywords: Mustafa Fazıl Pasha, Young Ottoman, Sultan Abdülaziz, İsmail Pasha, Ali Pasha, Fuad Pasha

GİRİŞ

Konunun Önemi

Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti'ndeki yapısal değişimleri anlayabilmek için sadece Osmanlı'nın kendi dinamiklerini değil Avrupa etkilerini de iyi araştırmak gerekmektedir. Tanzimat ve sonrası ile ilgili olarak günümüzde önemli kaynaklar mevcuttur. Ancak bu dönemi bir bütün olarak ele alma güçlüğü yaşanmaktadır. Çünkü değişen düşünce sistemleri, endüstriyel gelişmeler, siyasal anlamda öne çıkan meşrutiyet istekleri, yeni yeni oluşan bir muhalefet ve kamuoyu, milliyetçilik akımları ve bunun sonucunda Osmanlı'nın kendi içinde barındırdığı halkların isyanları Tanzimat dönemi içinde yer almıştır. Bütün bu sebepler ve daha fazlası bu dönemin bir bütün olarak ele alma zorluğunu karşımıza çıkarmaktadır.

Mustafa Fazıl Paşa da bu dönemde yaşamış ve Osmanlı'da bürokratik işlerinin yanı sıra oluşan bir muhalif grubun içinde yer almıştır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nde kısa süre yer alsa da Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kamuoyu oluşturmadaki etkisi büyüktür. Ayrıca Yeni Osmanlılar'ın mali destekçisi olmakla beraber, onları Paris'te toplayarak bu cemiyetin başkanlığını da yapmıştır. Mustafa Fazıl Paşa hem Mehmed Ali Paşa'nın torunu olması hem de bir döneme kadar Mısır Valisi olabilme ihtimali sebebiyle beraber, Yeni Osmanlılar'ın içinde olması dolayısıyla önemli bir misyona sahipti.

İstanbul'a çok erken yaşlarda gelmiş olan Mustafa Fazıl Paşa; henüz on altı yaşındayken ilk görevine atandı. Daha sonra Tanzimat ile birlikte yeni kurulan meclislerde üyelikler yaptı. Zamanla Maarif, Maliye ve Adliye nazırlıklarında bulunmuş, Meclis-i Hazain Reisliği yapmıştır. Görevlerinde çok kısa süreli kalması ilgi çekici olsa da Mustafa Fazıl Paşa'nın -Ebuziyya Tevfik Efendi'nin Yeni Osmanlılar adlı eserinde dediği gibi- her görevi bir yükselişti. Yani alındığı her görevin ardından daha büyük bir göreve getirildi.

Mustafa Fazıl Paşa'nın kardeşi İsmail Paşa ile yaşadığı Valilik sorunu ve dönemin Sadrazamı Fuad Paşa ile yaşadığı problemler Mustafa Fazıl Paşa'nın hayatını daha farklı yerlere çekti. Bu ikisiyle yaşadığı sorunlar yüzünden sınır dışı edilmiş daha sonra ise Mısır'daki bütün varislik hakları elinden alınmıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın ömrü boyunca yapmak istediği iki şey vardı. Birincisi Mısır'a vali olmak, ikincisi ise Osmanlı

Devleti'nde Sadrazam olabilmektir. Fakat Mustafa Fazıl Paşa her ikisine de sahip olamadan ölmüştür.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Osmanlı tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Adından çokça bahsedilmesine rağmen periyodik olarak bir inceleme olanağı henüz olmamıştır. Çünkü İstanbul'da başlayan bu oluşum, adını Avrupa'da duyurmuştur ve burada örgütlenme içerisine girmiştir. Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin başkanlığını yapmış ve dönemin özellikle gazetecilerini ve yazarlarını Avrupa'ya davet edip kendilerine muhalif yazılarının çıkarılması için çeşitli olanaklar sağlamıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın Osmanlı Devleti'ndeki siyasi görevlerinin yanı sıra Yeni Osmanlılar'la olan ilişkisi konumuzun bir diğer bölümünü oluşturmaktadır. Tanzimat döneminin en çok konuşulan muhalif grubu olan bu siyasi akımın Mustafa Fazıl Paşa ile ne kadar bağlantılı olduğu yine konumuz içinde yer almıştır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın ünlenmesinin en büyük faktörü ise; Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektuptur. Aslında bu mektubun kendisinin yazıp yazmadığı tartışılan ve belli olmayan bir gerçektir. Fakat ne olursa olsun kendisine atfedilen bu mektup Osmanlı siyasi tarihi açısından son derece önemlidir.

Mustafa Fazıl Paşa, döneminin en ünlü kişiliklerinden olmasına rağmen hakkında yok denilebilecek kadar az bilgi vardır. Kendisi döneminin en zengin kişilerinden birisi olmasının yanında, hem bir prens hem de bir siyaset adamıydı. Ve tabi ki zenginliğinin vermiş olduğu rahatlıkla, dönemin en ünlü mualif aydınları arasında yer almıştır.

Konunun Sınırlandırılması

Mustafa Fazıl Paşa, gerek siyasi yaşamında ve gerekse kişisel yaşamında uç noktaları yaşamış birisidir. 27 Mayıs 1866 tarihinde değiştirilen Mısır veraset sistemini yeniden kendi aleyhine çevirebilmek için çaba sarf etmiştir. Yeni Osmanlılar'a katılmış ve buradan kendi lehinde sonuçlar alamayınca Sultan Abdülaziz'e kendini affettirmiş ve İstanbul'a yeniden dönmüştür. Mısır veraset usulünü değiştiremeyeceğini anlayınca sadrazam olabilmek için uğraşmıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın, kendi ihtirasları doğrultusundaki eylemleri kendisinin hakkında, tam anlamıyla, detaylı bir şekilde inceleme olanağını zorlaştırmaktadır. Yine Mustafa Fazıl Paşa'nın yurtdışı günlerini

izlemekte zordur. Bu dönemde kimlerle, hangi amaçla, nasıl ve hangi şartlarda ilişki kurduğu, zamanını nasıl geçirdiği hakkındaki bilgilere maalesef ulaşamamaktadır.

Mustafa Fazıl Paşa hakkında bilgilere genellikle Yeni Osmanlılar üzerine çalışma yapanların kaynaklarından ulaşabiliyoruz. Bu eserlerde bile Mustafa Fazıl Paşa hakkında yeterince bilginin olmadığını görmekteyiz. Şerif Mardin'in Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu adlı eserinde belirttiği gibi: Yeni Osmanlılar hakkında bile tam anlamıyla bir çalışma yapılmadığı halde Mustafa Fazıl Paşa hakkında yapılmaması gayet doğaldır.

Bir bakıma Mustafa Fazıl Paşa hakkında yapılan çalışmaların sınırlı olması, konunun sınırlandırılması ihtiyacını ortadan kaldırıyor gibi gözükse de; özellikle Yeni Osmanlılar'ın içinde bulunduğu döneme ilişkin bazı sınırlamalar getirmek zorunda kaldık. Buradaki konumuz sadece Yeni Osmanlılar dönemi değil aynı zamanda Mustafa Fazıl Paşa'nın siyasi yaşamını bütün yönlerini ele almaktır. Hatta bazen kendisinin kişisel özelliklerine de yer verdik. Yani Mustafa Fazıl Paşa'yı bir bütün olarak, birden fazla yönünü hatta bütün yönlerini ön plana çıkarmaya çalıştık. Bütünlüğü sağlayabilmek için, gerekli gördüğümüz yerlerde, gereksiz bilgileri elemeye çalıştık.

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın amacı, şimdiye kadar detaylı bir şekilde işlenmemiş olan Mustafa Fazıl Paşa'nın hem Osmanlı Devleti'ne katkılarını hem de Yeni Osmanlılar'la birlikte muhalif güce katkılarını araştırmaktır. Fakat Mustafa Fazıl Paşa hakkındaki bilgiler; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Yeni Osmanlılar hakkındaki kitap ve makalelerde, hatta dönemin vakanüvislerinde bile çok azdır. Yeni Osmanlılar hakkında yapılan araştırmalarda da bu cemiyet hakkında çok genel yargılara rastlamaktayız. Gerek Yeni Osmanlılar'ı ele alan araştırmalar ve gerekse Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni oluşturan kişilerin teker teker ele alınıp inceleyen çalışmalar da oldukça azdır. Şüphesiz ki Mustafa Fazıl Paşa'yı bütünüyle inceleyen bir araştırma, Hakan Öcal'ın, Bir Tanzimat Muhalifi: Mustafa Fazıl Paşa adlı yüksek lisans tezinden başka, şimdiye kadar olmamıştır.

Mustafa Fazıl Paşa'yı doğrudan ele alan çalışmalar arasında bulunan, M. Zeki Pakalın, Ali Rıza - Mehmet Galip, Ahmet Hamdi Tanpınar, Yılmaz Öztuna, Hakan Öcal'ın eserlerinden ve Şit Tufan Buzpınar'ın makalesinden yararlandık.

Mustafa Fazıl Paşa'yı doğrudan ele almayan birçok kaynaktan söz edebiliriz. Bu kaynaklar Yeni Osmanlılar'ı inceleyen araştırmalardır. Ayrıca, Namık Kemal'i, Ali Suavi'yi, Ziya Paşa'yı, Sultan Abdülaziz'i ve Ali Paşa ile Fuad Paşa'yı inceleyen kaynaklardan Mustafa Fazıl Paşa hakkında bilgiler bulmaya çalıştık. Bunun için her satırda Mustafa Fazıl Paşa hakkında bilgi aramaya ve bu geniş çerçevede hem konunun bütünlüğünü sağlamaya hem de olayları birbiriyle ilişkilendirmeye çalıştık.

Mustafa Fazıl Paşa, faaliyetlerinin çoğunu yurt dışında yürütmüş olmasından dolayı, elimize az da olsa geçen yabancı kaynaklardan yararlanmaya çalıştık. Fakat bu konuda, Hüseyin Çelik, Şerif Mardin, M. Kaya Bilgegil ve Roderic Davison'un eserleri önemli bilgiler vermektedir.

Dönemin basılı kaynakları olan vakanüvislerin çalışmalarından ve gazetelerinden yararlanmaya çalıştık. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, azda olsa bulunan Mustafa Fazıl Paşa hakkındaki arşiv kaynaklarını kullanmaya özen gösterdik. Bütün bu kaynakları birbiriyle ilişkilendirip, nesnel bir bakış açısı yakalamaya çalıştık. Mustafa Fazıl Paşa'nın doğum tarihi gibi, kaynaklar arasında birbiriyle tutmayan zaman kavramlarını gidermeye çalıştık.

Sonuç olarak Mustafa Fazıl Paşa'yı her yönüyle ele almaya gayret gösterdik. Mustafa Fazıl Paşa için söylenen sözlerin ne kadar doğru olup olmadığını bilimsellik ışığı altında ele almaya gayret gösterdik. Çünkü kimilerine göre Mustafa Fazıl Paşa; eli açık, cömert, namuslu bir insan, kimilerine göre ise; hovarda ve kumar sevdalısı bir insandı.

BÖLÜM 1: MUSTAFA FAZIL PAŞA’NIN SİYASİ HAYATI VE KARIYERİ

1.1. Kavalalı Hanedanı

Mustafa Fazıl Paşa’nın soyu Kavalalı Hanedanına dayanmaktadır. Kavalılar; 08.07.1805 tarihinden 18.06.1953 tarihine kadar sırasıyla vali, hıdiv, sultan ve kral ünvanlarıyla Mısır’ı yönetmişlerdir. Mısır valilerinin vezir olan payesi 1849’dan sonra rütbe-i sadarete yükseltilip, Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar protokoldeki yeri - Osmanlı Hanedan mensupları hariç - sadrazam ve şeyhülislamdan sonra üçüncü sırayı almıştır¹.

Mısır’a Kavalalı Hanedanı’ndan ilk gelen 1799 yılında Halil Ağa olmuştur. Halil Ağa, gönüllü yüzbaşı olarak Mısır’a gelmiş fakat burada çok fazla kalmayarak, geri dönmek mecburiyetinde kalınca yerini Mehmed Ali Paşa’ya bırakmıştır.² Mehmed Ali Paşa da beş-altı sene içinde yükselip, 8 Temmuz 1805 yılında Mısır Valisi olmuştur³. Bu konu hakkında Atilla Çetin ise: 1805 yılının, Mayıs sonu Haziran başında Mehmed Ali Paşa’nın Mısır’a vali olduğunu yazmaktadır⁴. Sonuç olarak Kavalalılar hanedanının Mısır’da ki hâkimiyeti 1805 yılında başlamıştır.

Mustafa Fazıl Paşa; Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın en büyük oğlu olan İbrahim Paşa’nın⁵ dördüncü oğludur. Bazı kaynaklarda ikinci oğlu denilse de bu doğru değildir. Fakat Mustafa Fazıl Paşa’nın sadece Mısır Hıdivliği⁶ konusunda ağabeyi İsmail Paşa ile

¹ Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990)*, Cilt II, Kültür Bakanlığı Yayınları:1101, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1994, s. 442

² Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)*, TTK., VII. Seri-No 7, Ankara 1945, 20-21

³ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 441

⁴ Çetin, Atilla, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Mısır Valiliği – Osmanlı Belgelerine Göre -*, Özel Basım, İstanbul 1998, s. 107

⁵ İbrahim Paşa (d. 1789 - ö. 10.11.1848), Mehmed Ali Paşa’nın akli dengesini kaybetmesini üzerine, Eylül 1848 tarihinde Mısır Valisi olmuştur. Fakat bundan çok kısa bir zaman sonra, Mehmed Ali Paşa’dan önce, ölmüştür. Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, "İbrahim Paşa, Kavalalı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXI, İstanbul 2001, s. 330-332; Kendisi hakkında Mehmed Ali Paşa’nın üvey çocuğu olduğu söylene de bu doğru değildir. Cemal Kutay İbrahim Paşa için; " *Pis bir insandı. Fena giyinir üstü başı pislik içinde idi. Şarabı, içkiyi, kadını ve bu nevi eğlenceyi sever...Pek şişmandı. Mısırlılar onu karnının şişliğinden kinaye 'mafiş akıl, miyan dubare' yani 'akıl yok, şeytanlık dolu derlerdi...'* " Kutay, Cemal, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, Cilt VI, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1980, s. 3215-3216

⁶ Hıdivlik; İsmail Paşa’nın Mısır’a vali olduktan sonra, 27 Mayıs 1866 tarihindeki ferman sonrası, kullanılmaya başlanmıştır. Daha öncelerinde sadece vali diye adlandırılıyorlardı. Ayrıca Hıdiv, büyük vezir anlamına gelmektedir.

sorunu olmuştur. Mustafa Fazıl Paşa'nın diğer büyük iki ağabeyi erken yaşlarda vefat etmiştir. İbrahim Paşa'nın ilk oğlu olan Mehmet Bey 1814-1819 yılları arasında sadece beş yıl yaşamıştır. İkinci oğlu Ahmed Rî'fat Paşa ise 1825-1858 yılları arasında yaşamıştır⁷. Aslında Ahmed Rî'fat Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'nın hayatının dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Çünkü İbrahim Paşa'nın yaşayan en büyük oğlu olan Ahmed Rî'fat Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Said Paşa'dan sonra Mısır valisi olacaktı. Fakat 1858 yılında Mehmed Ali Paşa'nın diğer oğlu olan Mehmed Abdül Halim Paşa ile birlikte İskenderiye'ye trenle giderken, Nil nehri üzerindeki Kefrüz-ziyad köprüsü yıkılır. Mehmed Abdül Halim Paşa kurtulurken, Ahmed Rî'fat Paşa burada boğularak can verir⁸. Bu kaza olayının İsmail Paşa'nın komplosu olarak değerlendirenlerde mevcuttur. Ahmed Rî'fat Paşa'nın ölümünden sonra İbrahim Paşa kolundan Mısır'a vali olabilecek iki kişi kalmıştır: İsmail Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa.

Kavalalılar Hanedanı çok geniş bir aile yelpazesine sahip olduğu için bütün Kavalalı hanedanını burada incelemek konunun sınırlarını aşacağı için sadece Mustafa Fazıl Paşa kolunu ele alacağız. Yukarıda da değinildiği üzere Mustafa Fazıl Paşa, İbrahim Paşa'nın (1789-1848) dördüncü oğludur ve annesi Ülfet Hanım'dır. Ülfet Hanım, İbrahim Paşa'nın dördüncü eşi olup kesin doğum tarihi bilinmemekle beraber 1865 yılında vefat etmiş ve Türk kökenlidir. Mustafa Fazıl Paşa'nın eşleri ve çocukları şöyle sıralanabilir. Çocukları arasında Nazlı Hanım, Halil Şerif Paşa ile evlenmiştir. Nazlı Hanım, babası Mustafa Fazıl Paşa ve eşi Halil Şerif Paşa gibi, hürriyet yanlısı tutum sergilemiştir. Ayrıca çocuklarından bazıları İttihad ve Terakki üyesi olmuşlardır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın altı evliliği olmuştur ve bu altı evliliğinden on altı çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlardan bazıları Osmanlı Devleti'nde önemli görevlere gelirken bazıları ise çok küçük yaşlarda vefat etmişlerdir. Mustafa Fazıl Paşa vefat ettiğinde yedi oğlu ve dört kızı hayattaydı⁹. Ancak altı eşinden bir tanesinin ismi bilinmemektedir. Fakat Yılmaz Öztuna'ya göre dört evlilik yapmıştır¹⁰.

⁷ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 444-446

⁸ Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt I, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 312-313

⁹ Buzpınar, Şit Tufan, "Mustafa Fazıl Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXI, Ankara 2007, s. 301

¹⁰ Öztuna Yılmaz, *a.g.e.*, s. 447

Dil-Azad Hanım: Mustafa Fazıl Paşa'nın ilk eşidir. 2 Şubat 1837 yılında İstanbul'da doğmuş ve 24 Aralık 1885 yılından yine İstanbul'da ölmüştür. 04 Şubat 1849 yılında on iki yaşındayken Mustafa Fazıl Paşa ile evlenmiştir. Osman Fuad Fazıl Paşa ile Zeyneb Nazlı Hanım çocuklarıdır. Osman Fuad Fazıl Paşa V. Murad tahtta iken Haziran 1876 tarihinde vezir olmuştur¹¹. Zeyneb Nazlı Hanım ise Mustafa Fazıl Paşa'nın on altı çocuğu içinden en meşhur olanıdır. Meşhur olmasındaki en büyük etken ise Halil Şerif Paşa ile evlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Reng-i Gül Hanım: Mustafa Fazıl Paşa'nın ikinci eşidir. 1839 yılında İstanbul'da doğmuş ve 06 Ekim 1892'de İstanbul'da vefat etmiştir. 26 Ağustos 1857 tarihinde Mustafa Fazıl Paşa ile evlenmiştir. Mehmed Ali Fazıl ve Azize Emine çocuklarıdır. Mehmed Ali Fazıl, İttihat ve Terakki üyesi olup babası Mustafa Fazıl Paşa gibi oda Paris'teki Jön Türkler'e para yardımında bulunmuştur¹².

Bezmi Hanım: Mustafa Fazıl Paşa'nın üçüncü eşidir. 1846 yılında doğmuştur. Fakat nerede doğduğu bilinmemektedir. 22 Aralık 1867 yılında vefat etmiştir. Mustafa Fazıl Paşa ile 14 Nisan 1864 yılında evlenmiş ve yaklaşık üç buçuk yıl sonrada vefat etmiştir. Rükiye Hanım, Ali Kâmil Fazıl Paşa, İbrahim Raşid Bey ve Rüşdî Fazıl Bey çocuklarıdır. Ali Kâmil Fazıl Paşa İttihat ve Terakki üyesidir.

Hadice Hanım: Doğum ve ölüm tarihi bilinmemekle beraber, Mustafa Fazıl Paşa ile 1867 yılında evlenmiştir. Hüsameddin Fazıl Paşa ile Seniyye Hanım çocuklarıdır.

Gonca Hanım: Ne zaman doğduğu bilinmese de 11 Şubat 1933'te Kahire'de ölmüştür. Ali Fazıl Paşa'nın annesidir.

Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa'nın bir tane daha eşinin varlığı bilinmekle beraber, onun hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz¹³. Mustafa Fazıl Paşa'nın; Abdülhamid, Adil Fazıl, Fazıl Mahmud, Fatma ve Zehra Hanım adlarında beş çocuğu daha bulunmaktadır. Bunlardan ilk üçü çocukken ölmüştür¹⁴.

1.2. Mustafa Fazıl Paşa'nın Hayatı

¹¹ Süreyya, Mehmed, *Sicilli Osmâni - Osmanlı Ünlüleri*, Cilt II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 571

¹² Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 343-346

¹³ <http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~royalty/islamic/i656.html#1656>, 25 Eylül 2009, 21.15

¹⁴ Öztuna Yılmaz, *a.g.e.*, s.444-463

Mustafa Fazıl Paşa, genel kanı olarak 1830 yılında doğmuştur. Fakat tam olarak ne zaman doğduğu bilinmemektedir. 1829 yılında da doğduğunu gösteren kaynaklar mevcuttur¹⁵. Yine Mustafa Fazıl Paşa'nın 1829-1830 yılları arasında dünyaya geldiğini belirten kaynaklar vardır¹⁶. Gün veren kaynaklardan olan Şit Tufan Buzpınar'a göre; Mustafa Fazıl Paşa, 20 Şubat 1830¹⁷ tarihinde, Yılmaz Öztuna'ya göre ise; 21 Şubat 1830¹⁸ tarihinde doğmuştur. Aslında doğum tarihindeki günün belirsizliği önemlidir. Çünkü kardeşi İsmail Paşa ile yaşadığı sorunların ana kaynağı Mustafa Fazıl Paşa'nın, İsmail Paşa'dan küçük olmasıdır. Bilindiği gibi Mısır Valiliğine yaşça büyük olan geçiyordu. İleride de değinileceği gibi, İsmail Paşa Vali olduğunda veraset sistemini değiştirmiş ve kendisinden sonra Hıdiv olacak kişileri, kendi soyuna yani kendi erkek çocuklarına geçirmiştir. Böylece Mustafa Fazıl Paşa ömrü boyunca hıdiv olamamıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın ağabeyinden küçük olması onun hayat çizgisini oluşturmaktadır. Bu yüzden Mustafa Fazıl Paşa'nın doğum tarihi önemlidir. Çünkü İsmail Paşa ile arasındaki zaman farkı çeşitli rivayetlere de yol açmıştır. Örneğin Ali Rıza ve Mehmed Galib'in yazdığı:

“İsmail Paşa, gerek vali ve gerek hıdiv sıfatıyla İstanbul'a çok defalar gelmiş ve yaz mevsimini Boğaziçi'nde Emirgan'daki sahilhanesinde geçirmiştir. Hatta bu defa ki gelişinde, teşrifat gereğince, hakkında ihtiram muameleleri yerine getirilirken bu muameleleri Kandilli'deki yalısında seyreden Mustafa Fazıl Paşa'nın yanında, Hafız Ömer Efendi de yanında bulunuyormuş. Hafız Efendi Emirgan'daki merasime atfen ve kendi kendine söylenmek kabilinden: “Ey Rabbim, bu kadar külfet, bu kadar teşrifat hep şu dört saatlik farktan mı ileri geliyor” demesi üzerine Mustafa Paşa'nın, Hafız Efendi'ye hitaben: “Orası öyle ama eğer o fark olmasa idi bizde sizi kazanamaz idik” şeklinde asilane bir cevap verdiğini Hafız Efendi merhum hikaye eder idi.”¹⁹

¹⁵ Pakalın, M. Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1949, s. 5; Alaettin, İbrahim, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, Cilt II, (Çıkaran: Sedat Simavi), İstanbul, 1933-1935, s. 473

¹⁶ Ali Rıza- Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, Cilt II, (Hazırlayan: Fahri Çetin Derin), 1001 Temel Eser Kervan Yayın ve Kitapçılık, İstanbul Eylül 1977 s. 69

¹⁷ Buzpınar, Şit Tufan, *a.g.m.*, s. 300

¹⁸ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 471

¹⁹ Ali Rıza - Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 90-91

Ayrıca Mithat Cemal Kuntay'ın eserinde Mustafa Fazıl Paşa'nın kendi ağzından söylenmiş gibi bir cümle kullanarak: “*Bütün günahım 40 gün geç kalmaktır.*”²⁰ diye yazmaktadır.

Cemal Kutay eserinde ise, iki kardeş için şunları yazmıştır: “*İkiz Kardeşi Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan üç dakika geç doğduğu için çeşitli mücadeleler içinde ömrünü tüketen Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Aziz devrinin unutulmaz isimlerindendi*”²¹.” Fakat Mustafa Fazıl Paşa ile İsmail Paşa ikiz kardeş değildiler. Mustafa Fazıl Paşa'nın annesi Ülfet Hanım, İbrahim Paşa'nın dördüncü eşidir. İsmail Paşa'nın annesi ise Hoşyar Hanım'dır ve İbrahim Paşa'nın üçüncü eşidir. Yani Mustafa Fazıl Paşa ile İsmail Paşa'nın anneleri farklıdır. İsmail Paşa'nın annesi Hoşyar Hanım, Sultan II. Mahmud'un eşi ve Sultan Abdülaziz'in annesi, Pertevniyal Valide Sultan ile kardeşirler. Böylelikle İsmail Paşa ile Sultan Abdülaziz, teyze çocuklarıdır²².

Yılmaz Öztuna ise: “*İsmail Paşa'nın 21 gün küçük kardeşi idi.*”²³ demektedir. Fakat burada bazı yanlışlıklar göze çarpmaktadır. Çünkü bu eserde; Mustafa Fazıl Paşa'nın İsmail Paşa'dan 21 gün küçük olduğu iddia ediliyor. Ama yine aynı eserde Mustafa Fazıl Paşa'nın doğum tarihi olarak 21.02.1830, İsmail Paşa'nın doğum tarihi ise; 12.01.1830 olarak gösteriliyor. Yani aradaki farkın kırk gün olduğu gözükmemektedir.

Mustafa Fazıl Paşa'nın tam olarak doğum tarihinin - ya da İsmail Paşa'nın veya her ikisinin de - bilinmemesi yukarıda yazılan eserlerdeki; Mustafa Fazıl Paşa'nın kendi ağzından söylemiş gibi gösterilen bazı rivayetlerinde yanlışlıklarını ortaya çıkarmaktadır. Sonuç itibariyle İsmail Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'dan büyüktü. Yalnız aradaki zaman farkının ne kadar olduğu bilinmese de arada kısa bir fark olduğu açıktır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın çocukluğu hakkında bilgilere sahip değiliz. Fakat hem Mehmed Ali Paşa'nın torunu olması hem de dönemin Mısır Valisi Sait Paşa'nın yakın ilgisi sayesinde iyi bir eğitim almıştır. Mehmed Ali Paşa; 1836 yılında kendi çocukları, Kavalalı Hanedanı'nın çocukları ve himayesine aldığı yetim ve fakir çocuklar için ‘Mekteb-i Ali’ adında bir okul kurmuştur. Bu okulda diğer okulların müfredatıyla aynı

²⁰ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 313

²¹ Kutay, Cemal, *Avrupa'da Sultan Abdülaziz*, Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, Sile Matbaası, İstanbul 1970, s. 173

²² <http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~royalty/islamic/i653.html#i653>, 25 Eylül 2009, 21:35

²³ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 447

dersler gösterilmekle beraber, Kur'ân-ı Kerim, rika, sülüs dersleri de gösterilmekteydi. Diğer dersler Türkçe olarak okutulmuş böylece çocukların Türkçe'si geliştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Fransızca eğitim verilen bu okulda binicilik, eskrim ve bilardo dersleri de verilmekteydi. Bu okuldaki öğrenciler Arapça, Türkçe, Farsça ve Fransızca eğitimi alıyorlardı. İbrahim Paşa'nın diğer oğulları ile birlikte Mustafa Fazıl Paşa da bu okulda öğrenim görmüş ve bu dört dilde eğitim almıştır²⁴.

Mustafa Fazıl Paşa, 1845 ya da 1846 yılında henüz on altı yaşında iken İstanbul'a gelerek Saniye rütbesi²⁵ ile Mektub-i Sadr-ı Ali²⁶ kaleminde göreve başladı. 1847 yılında Mehmed Ali Paşa'nın gayretleri ile rütbesi terfi ettirilip kendisine nişan verildi²⁷. Bu sırada musikiye merak sarıp Zekai Dede ile tanıştı. Mustafa Fazıl Paşa ölene kadar, Zekai Dede Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında yaşadı²⁸.

1847 yılından 1851 yılına kadar Mısır'da kalan Mustafa Fazıl Paşa, Ekim 1851 yılında tekrar İstanbul'a gelerek, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine getirildi. 1854 yılında Sait Paşa'nın Mısır valiliği sırasında tekrar Mısır'a dönen Mustafa Fazıl Paşa, 1857 yılında Mısır'da maliye nazırı olarak çalıştı²⁹. 1858 yılının Mart-Nisan aylarında İstanbul'a gelerek vezir rütbesi aldı. Kasım ayında, Meclis-i Ali-i Tanzimat üyesi oldu. 1861 yılının Temmuz'unda ise ikinci kez Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine getirildi³⁰. Bu sırada İsmail Paşa ve Abdülhalim Paşa ile beraber kendisine de birinci dereceden nişan verildi³¹. 17.11.1862 (25 Cemaziyelevvel 1279)³² tarihi ile 11.01.1863³³ arası yaklaşık iki aya yakın bir süre Maarif Nazırı olarak görev yaptı. 18.11.1862'de yerli ürünlerin tanıtımı maksadıyla 1863 yılında açılacak olan Sergi-i Umumi-i Osman-i'ye komisyon başkanlığına getirildi³⁴. Mustafa Fazıl Paşa, Maliye

²⁴ İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Mısırdaki Türkler ve Kültürel Mirasları*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 28-29

²⁵ Saniye rütbesi: Yarbaylık derecesinde mülki bir rütbe olup elkabı: 'İzzetlü'dür. Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2003, s. 920

²⁶ Devlet ricalinden olup görevi sadaret makamındaki yazıların yazılmasını temin etmektir. Önemli olan yazıları kendisi yazar, katipler tarafından yazılanları da tashih ederdi. Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, MEB, İstanbul 2004, s. 466

²⁷ Pakalın, M. Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1949, s. 5

²⁸ İnal, Mahmut Kemal İbnülemin, *Hoş Sada Son Asır Türk Musikîşinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. 290-291

²⁹ Buzpınar, Şit Tufan, *a.g.m.*, s. 300

³⁰ Süreyya, Mehmed, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 511

³¹ A.MKT. MHM. No:87

³² İ. DH. No: 33912

³³ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 1057

³⁴ İ. DH. No: 33921

nazırlığı görevinden sonra 25.03.1864 yılında Meclis-i Ali'ye memuriyetine tayin edildi.

Bu memuriyetinden sonra 5 Kasım 1865'te Meclis-i Hazain başkanlığına getirildi. Bu hususta vakanüvis Lütü Efendi:

‘‘İdare-i umur-ı maliyenin matlub-î ali-yi cenab-ı şehinşahi mucebince te'sis-i hüsn-î cereyanı zımında o esnada Meclis-i Ali-yi Hazain namı ile müceddeden teşkil olunan Meclis'in riyasetine ba-hatt-ı hümayun Mısırlı Mustafa Fazıl ta'yin kılındı. Hatt-ı hümayun, yaver-i Harb-i padişahi Cemil Paşa vasıtası ile Bab-ı aliye gönderildi. Meclisin teşkiliyle vezayifinin ta'yinine dair yapılan nizam-name düstürü'l-amel tutuldu.³⁵’’

Mustafa Fazıl Paşa'nın Avrupa'ya sürülmeden önceki son görevi Meclis-i Ali-yi Hazain reisliği olmuş ve 19.02.1866 tarihinde bu görevinden alınmıştır³⁶. Bu görevden neden alındığı ileride detaylı olarak işleneceğinden burada üzerinde durmuyoruz. Bu görevinden azl olduktan sonra Osmanlı topraklarından çıkması istenmiş, bunun üzerine de Mustafa Fazıl Paşa 4 Nisan 1866'da Osmanlı topraklarını terk etmiştir. Mustafa Fazıl Paşa, Mısır'a yerleşmek istediye de, İsmail Paşa'nın reddi ile beraber, bu istek Bab-ı Ali tarafından da kabul edilmemiş ve Mustafa Fazıl Paşa, Paris'e gitmiştir.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında, Sultan Abdülaziz ile görüşme olanağı buldu ve kendisini affettirdi. 21 Eylül 1867 tarihinde tekrardan İstanbul'a geldi. Yaklaşık iki yıl hiçbir göreve getirilmeyen Mustafa Fazıl Paşa nihayet 2 Temmuz 1869'da Meclis-i Vala üyeliğine getirildi³⁷. 25 Nisan 1870'e kadar bu görevde kaldı. Bu tarihte Adliye Nazırlığına getirildi. 25 Nisan 1870 – 9 Ağustos 1870 tarihleri arasında yaklaşık üç buçuk ay Adliye nazırlığı yaptı. 9 Ağustos 1870 ile 22 Ekim 1871 arası ikinci kez Maliye nazırlığına getirildi³⁸. 22 Ekim 1871 – 25 Ocak 1872 tarihleri arasında ikinci kez Adliye nazırlığı yaptıktan sonra herhangi bir göreve getirilmedi. Yani Adliye

³⁵ Lütü, Ahmed Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Cilt X, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Münir Aktape), TTK., Ankara 1988, s. 144-145

³⁶ İ. DH. No: 37982

³⁷ Buzpınar, Şit Tufan, *a.g.m.*, s. 301; Akün, Faruk Ömer, *Namık Kemal'in Mektupları*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1972, s. 64

³⁸ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 1043-1067

nazırlığı görevi Mustafa Fazıl Paşa'nın son görevi olmuştur. Sekiz aylık bir hastalık döneminden sonra 03 Aralık 1875'de Vezneciler'deki konağında öldü³⁹.

1.3. Mustafa Fazıl Paşa'nın Görevleri

Mustafa Fazıl Paşa kırk beş yıllık hayatında Osmanlı Devleti'nde önemli görevlere getirildi. Birçok görevde bulunmuş fakat bu görevlerin süresi çok az olmuştur. Bu sebepten Mustafa Fazıl Paşa'nın aldığı siyasi görevleri bir tabloda göstermeyi uygun gördük.

³⁹ Buzpınar, Şit Tufan, *a.g.m.*, s. 301

Mustafa Fazıl Paşa'nın Siyasi Görevleri

Görevi	Göreve Başladığı Tarih	Görevden Alınma (Ayrılma) Tarihi
Mektub-i Sadr-ı Ali	1845 ya da 1846	Görev süresinin ne kadar olduğu bilinmiyor. Mısır'a 1847 yılında giden Mustafa Fazıl Paşa, büyük ihtimalle 1847 yılına kadar bu görevini sürdürdü.
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Üyeliği	Ekim 1851	1854 yılında Mısır'a tekrar giden Mustafa Fazıl Paşa, 1854 yılına kadar başka bir görevde yer almamıştır.
Meclis-i Ali Tanzimat Üyeliği	Kasım 1858	14 Temmuz 1861. Çünkü bu tarihte Meclis-i Ali Tanzimat ile Meclis-i Vala birleştirilmiştir.
Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye Üyeliği(2. Kez)	Temmuz 1861	17 Kasım 1862
Sergi-i Umum-i Osmani Komisyon Başkanlığı	18 Kasım 1862	Temmuz 1863: Temmuz'un son günlerinde Sergi-i Umum-i Osmani kapanmıştır.
Maarif Nazırlığı	17 Kasım 1862	11 Ocak 1863
Maliye Nazırlığı	11 Ocak 1863	25 Mart 1864
Meclis-i Ali Memuriyeti	25 Mart 1864	5 Kasım 1864
Meclis-i Hazain Başkanlığı	5 Kasım 1864	19 Şubat 1866
Meclis-i Vala Üyeliği	2 Temmuz 1869	25 Nisan 1870
Adliye Nazırlığı	25 Nisan 1870	09 Ağustos 1870
Maliye Nazırlığı(2. Kez)	9 Ağustos 1870	22 Ekim 1871

1.3.1. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Ali-i Tanzimat Görevleri

Mustafa Fazıl Paşa Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’de iki kez görev yapmıştır. Bu meclis 24 Mart 1838 tarihinde kurulmuştur⁴⁰. Gerekli kanun tasarılarını hazırlamak ve kanun tasarılarını onaylayıp uygulamak, devlet adamlarıyla ilgili davalara bakmak bu meclisin başlıca görevleridir⁴¹. Meclis ilk olarak bir başkan ve beş üyeden oluşup, Topkapı Sarayı’nda haftanın dört günü çalışacaktı. Fakat 25 Kasım 1839 tarihinde üye sayısı on kişiye ve çalışma günleri de altıya çıkarılmıştır. Mecliste kararlar oy çokluğu ile alınacak ve eşitlik durumunda ise padişah sonucu belirleyecekti. Mecliste alınan kararlar, sonradan eleştirilemeyecek eğer eleştirenler olursa üyelikten çıkarılacaktı⁴².

Mustafa Fazıl Paşa, Ekim 1851 yılında, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin on üyesinden biri oldu. Üyeleri bile en yüksek mevkilerden seçilen bu meclise Mustafa Fazıl Paşa, henüz yirmi bir yaşındayken girmiş bulunuyordu⁴³. Bu görevde ne kadar kaldığı bilinmese de Mustafa Fazıl Paşa 1854 yılında Mısır’a gittiği tarihe kadar başka bir görevde bulunmamıştır. Mısır’a gitme tarihi belli olmasa da, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 26 Eylül 1854 yılında Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Ali-i Tanzimat diye ayrılmıştı. Meclisin lağvedilmesiyle birlikte Mustafa Fazıl Paşa’ya yeni bir görev verilmemiş, oda Mısır’a gitmiştir. Bu yüzden Mısır’a gitme tarihi de tahminimizce, Eylül 1854 tarihinden sonradır.

1858 Mart’ında tekrar İstanbul’a dönen Mustafa Fazıl Paşa, Kasım 1858’de Meclis-i Ali-i Tanzimat üyeliğine getirildi⁴⁴. Tanzimat reformlarının artması üzerine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin de iş yükü artmıştı. Bu yüzden yeni meclislere ihtiyaç duyulmaktaydı. Kanunların, Tanzimat rejimine uyup uymadığını kontrol etmek ve görevini kötüye kullanan vekilleri araştırmak için 26 Eylül 1854 tarihinde Meclis-i Ali-i

⁴⁰ Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 3, Ankara 1992, s.323

⁴¹ Sunay, Cengiz, “Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:3, Kocaeli 2002, s. 119-120

⁴² Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868*, TTK., Ankara 1994, s. 89-92; Reşat Kaynar ise; bu meclisin on bir maddelik nizamnamesinin yapıldığını ve bu nizamnamede üye sayısının on dört olduğunu belirtmektedir. Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK., Ankara 1985, s. 199-202

⁴³ Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.* s. 4

⁴⁴ Süreyya, Mehmed, *a.g.e.*, Cilt II, s. 511

Tanzimat kuruldu⁴⁵. Bir başkan ve beş üyeden oluşan bu meclisin üyelerinin seçimine son derece önem verilmiştir.

“ Böylesine ağır sorumluluk altında bulunacak Meclisin üyelerinin seçimine son derece özen gösterilmiştir. Üyelerin devletin yasalarını, tüzüklerini bilmesi, iç ve dış sorunlarla ilgili olarak bilgi birikimine sahip, her konuda görüş üretebilecek yetenekte olması, oylarını baskı altında kalmadan kullanabilmesi, adaletten ve hakkaniyetten ayrılmaması, devletin ve ülkenin çıkarlarını korur olması gerekiyordu. Bu nitelikler ise ancak devlet deneyimi olan üst düzey bürokratlarda bulunabilirdi. Meclis üyeliğine hep üst düzey bürokrat kişilerin getirildiği dikkati çekmektedir⁴⁶. ”

Mustafa Fazıl Paşa erken denilebilecek bir yaşta, bu beş üyeden biri olmuştur. Eğer üye seçimlerinde bu şartlara uyulmuşsa Mustafa Fazıl Paşa'nın aldığı eğitim, kanun ve tüzük bilgisi, devlet yönetimindeki yeteneği, sorunlara çözüm üretme yeteneğinin üst seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

Bu meclis Bab-ı Ali'deki ma'arifi umumiye dairesinde çalışmaya başladı. Başkan ve üyeler Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri olan Ali ve Fuad Paşaların çevresindeki Tanzimat'ın ikinci kuşağı kimselerdi⁴⁷. Mustafa Fazıl Paşa, bilindiği üzere bu ikinci kuşak tanzimatçılara, yani Ali Paşa ve Fuad Paşa'ya karşı olan bir isimdi. Neden Mustafa Fazıl Paşa'yı bu göreve getirmişlerdi? Çıkarılacak tek bir sonuç var oda; Paşa'nın ileride de değineceğimiz gibi, Meclis-i Hazain Reisliği dönemine kadar Fuad Paşa ile bir sorun yaşamadığıdır. Belki de ilk dönemlerde bu kuşak içinde yer alıyordu. Kanımızca Mustafa Fazıl Paşa'nın Bab-ı Ali ile sorunu genellikle 18 Ocak 1863 tarihinden sonralara rast gelmektedir. Bu tarih İsmail Paşa'nın Mısır'da vali olduğu tarihtir. Başka bir sebep ise Ali ve Fuad Paşalar'ın 1854-1855 yıllarında başlayan hegemonyasının henüz yeni olmasıydı.

Mustafa Fazıl Paşa, Kasım 1858 yılından başladığı Meclis-i Ali-i Tanzimat görevinden sonra, 15 Temmuz 1861'de ikinci kez olmak suretiyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

⁴⁵ Şenlen Süheyla, “Türkiye’de İdari Yargının Doğuşu ve Tarihi Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:IL, Sayı: 3, Ankara 1994, s.403-404

⁴⁶ Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt: I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları No:14, Ankara 1997, s. 21

⁴⁷ Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1846-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 250-253

üyeliğine getirildi⁴⁸. Çünkü 15 Temmuz 1861 tarihinde Meclis-i Ali-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ birleştirilmiş ve yeniden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur⁴⁹. Mustafa Fazıl Paşa bu görevinde de, Kasım 1862 yılına kadar kaldı. Çünkü bu tarihte çok kısa bir süre de olsa maarif nazırlığı görevine başlamıştı.

1.3.2. Sergi-i Umumi-i Osmani Komisyon Başkanlığı

Mustafa Fazıl Paşa, 18.11.1862'de yerli ürünlerin tanıtımı maksadıyla 1863 yılında açılacak olan Sergi-i Umumi-i Osmanî'ye komisyon başkanlığına getirildi⁵⁰. Sultan Abdülaziz'in çok önem verdiği Sergi-i Umumi-i Osmani için bir üst komisyon oluşturuldu. Beş kişiden oluşan bu üst komisyonunun başkanlığında Mustafa Fazıl Paşa bulunurken diğer üyeleri ise: Hariciye teşrifatçısı ve İstanbul'un ilk belediye reisi Kamil Bey⁵¹, Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu ve Meclis-i Vâlâ azası Nazım Bey, Ticaret Müsteşarı Server Efendi ve gayr-i müslimlerden ilk Meclis-i Vükela üyesi olan Agaton Efendi'dir⁵². Fakat Sergi-i Umum-i Osmanî Nizamnamesinde komisyonun beş değil altı kişiden oluştuğu görülmektedir. Burada Saadetlü Azmi Efendi adında bir başka kişiden de bahsedilmektedir⁵³.

Osmanlı Devleti için çok önemli olan bu sergi için ilk zamanlar sadece yerli ürünler düşünüldüyse de daha sonra Avrupa'dan gönderilecek yeni icat edilmiş malların sergilenmesinin de faydalı olabileceği ve bununla birlikte Osmanlı ekonomisinin sorunları araştırılarak bu sorunlara çözüm aramak serginin asıl amacı olmuştur⁵⁴. Bunun için dönemin maliye nazırı olan Mustafa Fazıl Paşa bu komisyonun başkanlığına getirilmiştir. Fakat işin bir başka tarafı ise, Mustafa Fazıl Paşa henüz maarif nazırı olduğu günün hemen ertesi günü bu göreve getirilmiştir. Yani bu üst komisyon oluşturulduğu sırada Mustafa Fazıl Paşa maarif nazırıydı. 17.11.1862 tarihinde Meclis-i Vala azalığından Maarif Nezareti'ne getirilmişti ve 18.11.1862 yılında ise Sergi-i

⁴⁸ Süreyya, Mehmed, *a.g.e.*, Cilt II, s. 511

⁴⁹ Akyıldız, Ali, "Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXVIII, Ankara 2003, s. 301

⁵⁰ İ. DH. No: 33921

⁵¹ Önsoy, Rifat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)" *Belleten*, Cilt XLVII, Sayı:185, TTK., Ankara 1984, s. 208

⁵² Gültekin, Edip, *Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 14537, İstanbul 1982, s. 29; Önsoy, Rifat, *a.g.m.*, s. 208

⁵³ Ceride-i Havadis, 5 Şaban 1279, Nr: 1128

⁵⁴ Önsoy, Rifat, *a.g.m.*, s. 208

Umum-i Osmani komisyonuna başkan olarak getirilmişti⁵⁵. Komisyon başkanlığının büyük bir bölümünü Maliye Nazırı olarak değil, Maarif Nazırı sıfatı ile yürütmüştür.

Serginin hem Osmanlı topraklarında hem de Avrupa'da yankı uyandırabilmesi için, vergi indirimlerine gidildi. Sergilenecek mallar sınıflara ayrıldı ve her sınıfta dereceye girenlere çeşitli ödüller verildi. Komisyonun oylamayla belirlediği bu ödüller şöyledir. Birinciye mecidiye nişanı, ikinciye gümüş madalya ve üçüncüye bronz madalya⁵⁶. Bütün bunlar sergiye katılımın artması için yapılan çalışmalardır. Ayrıca Avrupa'da icat edilen yeni malları burada sergilemek istenmiştir. Bu konuda yayınlanan resmi bildiride:

“İş bu sergi her ne kadar Memalik-i Mahrusa-i Şahane eşyasına mahsus ise de Avrupa'da vapur kuvvetiyle ve daha sair suver ve esbab-ı teshiliyye ile işletilen tezgahlarda meydan-ı husûle getirilen emtiâ-ı mütenevvia usul-i kadime üzere el ile imal olunan eşyanın nisf-ı bahasına ve belki daha aşağı çıkarılmakta olduğu cihetle erbab-ı hiref ve sanayiinin sâye-i inayetpaye-i Hazret-i Padişah ile bu makule muhteraatı dahi re'y-ül-ayn müşahade ederek terakki-i malumatın esbab ve vasıta-i sahihiyesine iktiran etmeleri için Avrupa'da hiref ve sanayii için yeni icad olunmuş seh-ül-isti'mal bazı makine ve edevat irsaline rağbet edenler olduğu halde yalnız o misüllü şeylerin dahi kabulüne ve bunlar için civar-ı sergide bir mahalli-i mahsus ve münasib tertib ve tahsisine karar verilmiş ve eşya-ı dahiliyye misüllü zikr olunan makine ve edevat dahi resm-i gümrükten muaf tutulmuştur.”⁵⁷

Yayınlanan bu resmi bildiride, sergide sadece yerli ürünlerin değil, Avrupa'da yeni icat olmuş malların da sergileneceği bildirilmiştir. Bu şekilde Osmanlı'daki zanaatkârlar, Avrupa'da ucuza mâl edilen malları yakından görmek ve onları inceleme olanağında sahip olmuşlardır. Avrupa mallarının sergisi için, sergi binasında bir bölüm olacağı gibi bunlar gümrük vergisinden de muaf tutulmuştur. Osmanlı Devleti bu serginin daha fazla ilgi görmesi için bu şekildeki yöntemlere başvurmuştur. Sadece yerli ürünlerin

⁵⁵ Lütfi, Ahmed Efendi, a.g.e., Cilt X, s. 78-79

⁵⁶ Collas, Bernard Camille, 1864'te Türkiye-Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni, Bileşim Yayınevi, Ankara 2005, s. 151-154

⁵⁷ Tasvir-i Efkar, 7 Cemaziyelahir 1279, Nr: 45; Takvim-i Vekayi, 8 Cemaziyelahir 1279, Nr: 672; A. MKT. MHM. No: 74

sergilenmesinde kolaylık göstermemiş, Avrupa’da üretilen yeni eşyalarında sergilenmesine önem vermiştir.

Mustafa Fazıl Paşa’nın başında bulunduğu komisyon, sergi binası için ilk olarak Bezm-i Alem Valide Sultan Mektebi yanındaki boş olan arsayı düşünmüştür⁵⁸. Fakat burasının uygun olmadığı daha sonradan anlaşılacak Sultan Ahmet semtinde özel bir sergi binası inşaatı yapılması ve sergiden sonra bu binanın yıkılmasına karar verilmiştir. Binanın inşaatı için Mısır sarrafı Kevork Bey ve Oppenheim adlı şirketten oluşan bir kumpanya ihale edilmiş ve bu kumpanya kısa zamanda sergi binasını yaklaşık olarak 3500 metrekarelik bir alana inşa etmiştir. 22 Aralık 1862 tarihinde serginin kuruluş ve çalışma esaslarını belirten yedi fasıldan ve altmış bir bendden meydana gelen ‘Sergi-i Umumi-i Osman-i Nizamnamesi’⁵⁹ gazetelerde yaklaşık bir ay sonra yayınlandığı gibi bütün vilayet ve kazalara gönderilen bir genelge ile duyurulmuştur. Ramazan’ın ilk günü açılması kararlaştırılan sergi ancak Ramazan’ın dokuzuncu günü olan 28 Şubat 1863’de açılmıştır. Yaklaşık beş ay açık kalan sergi, yerli ve yabancı kalabalık gruplar tarafından gezilmiş, İstanbul ticaret ve turizm faaliyetlerine sahne olmuştur⁶⁰. Sergi-i Umumi Osmani, sadece ekonomik faaliyet olarak algılanmamış aynı zamanda Osmanlı’nın ilk modern turizm hareketi olarakta anılmıştır⁶¹. Sultan Abdülaziz sergiyi gezdikten sonra başta Mustafa Fazıl Paşa olmak üzere komisyon üyelerine ihsanlarda bulunmuştur ve çeşitli hediyeler vermiştir.

1.3.3. Maliye Nazırlıkları

11 Ocak 1863 (20 Recep 1279) tarihinde Mustafa Fazıl Paşa, maliye nezareti görevine başladı. Bu hususta:

“Umur-u maliyenin derkar olan ehemmiyeti cihetiyle maliye nezareti celilesinin erbab-ı liyakat ve ma’lumattan bir zata ihalası lazım gelen Ma’arif-i Umumiye Nazırı bulunan Devletlü Mustafa Fazıl Paşa hazretleri sigâl-î matlube ile munsaf bulunduğundan nezaret maaşı olan altmış bin guruş maaşla muşaraileyh hazretlerinin maliye Nezareti celilesine ta’yini ve

⁵⁸ A. MKT. MHM. No: 90

⁵⁹ Ceride-i Havadis, 5 Şaban 1279, Nr: 1128

⁶⁰ Önsoy, Rifat, *a.g.m.*, s. 208-234

⁶¹ Gürsoy, Şahin “Atatürk Döneminde Batı’daki Olumsuz Türk ve Türkiye İmajını Düzeltme Çabaları ve Türk Seyyahin Cemiyeti’nin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Doğumunun 125. Yılında Atatürk Özel Sayısı, Cilt: VIII, Sayı 3, Aralık 2006, s. 138

*selef-i ve Devletlü Nevres Paşa hazretlerinin dahi kırk bin guruş maaşla
Ma'arif-i Umumiye nezaretine tahvil-i memuriyet...*⁶²''

Belgedende anlaşılacağı üzere, Mustafa Fazıl Paşa, maliye nazırı Nevres Paşa ile becayiş olarak maliye nazırlığına altmış bin kuruş maaşla, Nevres Paşa da Mustafa Fazıl Paşa yerine maarif nazırlığına kırk bin kuruş maaşla getirilmiştir. Yine aynı günde Mustafa Fazıl Paşa'ya Nişan-ı Ali Osmanî verilmiştir⁶³. Paşa iki kez maliye nazırı olmasına rağmen ilk nazırlığı oldukça önemlidir. Bu görevinde göstermiş olduğu başarılarından dolayı kendisine pırlanta ile süslenmiş hediye kutusu verilmiştir⁶⁴.

İlk maliye nazırlığında bir yılı biraz aşan bir süre kalan Paşa, bu kısa zamanda iki önemli işe el atmıştır. Bunlardan birincisi hazırlamış olduğu yıllık mali bütçedir. İkincisi ise; Bank-ı Osman-i Şahane'nin kurulmasıdır. Bu yıllık mali bütçe hesabı o zamana kadar hiç yapılmamıştı. Osmanlı Devleti'nde sadece her üç ayda bir gelir ve gider defterleri tutulurdu. Aynı zamanda her nezaret kendi harcamalarını kendi bütçesinden karşılamaya çalışırdı. Yani her nezaretin kendi bütçesi vardı ve maliye nezaretinin diğer devlet dairelerine karşı bir yaptırım olamıyordu. Bunlar olmadığı gibi devlet gelirleri de maliye nezaretinde toplanmıyordu. Osmanlı Devleti özellikle 1860-1862 yılları arasında girdiği mali kriz sonucunda, 1862 yılında Fuad Paşa ile kabaca bir mali bütçe taslağı yapmıştı fakat yeterli olmamıştı⁶⁵.

1863-1864 yıllarında, Mustafa Fazıl Paşa önderliğinde hazırlanan bu ilk bütçe ile Osmanlı Devleti'nin mali yapısındaki değişikliği görmekteyiz. Gerçi ilk bütçe olup olmadığı konusunda bazı tartışmalar mevcuttur. İlk bütçenin 1850 yılında yapıldığı da ileri sürülmüştür⁶⁶. Aslında 1850 yılındaki yapılan şey üç aylık kabataslak hazırlanan gelir ve gider hesaplamasıydı. 1863-1864 yıllarını kapsayan bu yıllık mali bütçede ise; bütün nazırlıkların mali bütçeleri hesaba katılmış ve vergi veren halk, neyin nereye gittiğini öğrenmiş oluyordu. Bütçe rakamları ve gerekçeleri yayınlanarak, ilk kez vergi mükellifleri ödedikleri vergilerin nerelere sarf olduğu hakkında bilgi sahibi olmuş

⁶² İ. DH. No: 34090

⁶³ İ. DH. No: 34093

⁶⁴ Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 3

⁶⁵ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Cilt VII, TTK., Ankara 1995, s. 224-227

⁶⁶ Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Dizi VIII, Sayı 11a, TTK., Ankara 1989, s. 122-124

oluyorlardı⁶⁷. Diğer bir taraftan başta padişahlar olmak üzere yürütme organının yetkileri de bu bütçe ile sınırlandırılmış oluyordu⁶⁸. Ayrıca toplanan bütün vergiler, gelir gider hesapları, diğer dairelerin ve nezaretlerin harcamaları da bu bütçe ile açığa çıkmıştır. Tabiki bu yenilikten rahatsız olanlar ve bunu anlamayan kişilerde mevcuttu. Vakaniyüs Lütfi Efendi bu durum için çok ilginç bir yorumda bulunmuştur:

“...Ecnebi bankerler cedbeced Devleti Aliyye tebaasından oldukları halde Sakızlı Zarifi ve Yanyalı Kasap Hırsto gibi birtakım başları şapkalı kimseler Hazine-i Maliyeye koşuştular. İltizamlar almağa ve fahiş güzeştelerle Hazineye ikraz etmeğe başladılar. Hesapsız paralar kazandılar. Maliye Hazinesinin birer kazası makamında olan yerli sarrafların birer birer odaları kapanıp rehinsiz istikraz olunamamağa başlandı. Bu sarraflardan az çok sermayesi olanlardan çoğu Galata cihetine geçip muamelelerini ecnebi bankerlere taklide mecbur oldular⁶⁹.”

Lütfi Efendi, burada özellikle Gayr-i Müslimler’in, Osmanlı Devleti’ne borç vererek zengin olduklarını belirtiyor. Gayr-i Müslimler’in bu şekilde zengin olmasından dolayı yerli sarrafların iflas ettiğini vurgulamıştır. Fakat bunun yapılan bütçe ile bir alakası olmadığı halde, yani Gayr-i Müslim sarraflardan alınan yüksek faizli borçların, hazırlanan bütçe ile hiçbir bağı bulunmadığı halde konuyu şu şekilde bağlamaya çalışmıştır:

Vakia dünyanın her tarafında bu bütçe usulü caridir. Bunsuz değil devlet adeta küçük bir hane idare olunamaz. Çünkü irad ve masrafa dikkat ve muvazeneye ihtimam olmadıkça taayyüş mümkün değildir. Evet böyledir, buna diyecek yoktur. Fakat bunu hane sahibi ile müdiri umuru bilmeli. Yoksa konak sahibi efendinin çekmecesinde kaç kuruşu kalıp kalmadığını ve ayda ve senede ne kadar varidatı olduğunu binek taşında pinekleyen ayvaza varıncaya kadar hane halkı ve mahalle ahalisi ve bakkal ve kasap ve sair esnaf bilince o efendinin eğerki iradı masrafına tevazün etmez ise ayarı

⁶⁷ Öcal, Hakan, *Bir Tanzimat Muhafızı: Mustafa Fazıl Paşa*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, No: 98579, Ankara Mayıs 2000

⁶⁸ Şener, Abdüllatif, “Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye’de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Yayına Hazırlayan: Halil İnalçık/Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, İstanbul 2006, s. 489-490

⁶⁹ Lütfi Efendi, *a.g.e.*, Cilt X, s. 109

*itibarı ne raddede kalır mutalaa olunsun. Bizim memleketimizde hal böyledir. Hamdolsun saye-i Padişahide söz baştadır, ayakta değildir.*⁷⁰''

Görüldüğü gibi Lütü Efendi, mali bütçenin hazırlanmasının iyi olduğunu fakat bunu, halkın öğrenmesinin gereksiz olduğunu, konak sahibi efendi ile çalışan arasındaki ilişkiye örneklendirmeye çalışmıştır. Konak sahibinin ne kadar parasının olup olmadığını, çalışanın bilmesine gerek yoktur. Ayrıca eğer ki konak sahibi gelir ve giderlerini ayarlayamaz ise onun itibarının ve rütbesinin zedeleneyeceği kanaatindedir. Yani eğer ki gelir ve giderdeki eşitsizliği, mali açığı halk öğrenirse, padişahın da itibarının zedeleneyeceği düşüncesindedir. Bu yüzden Lütü Efendi, bütçenin halka açıklanmasına karşı çıkmıştır.

Hazırlanan bu ilk mali bütçeye göre; gelirler: 346.212.062 Fransız Frangı; giderler: 341.435.573 Fransız Frangı ve gelir fazlası 4.776.889 Fransız Frangıydı⁷¹. Bu iyiye gidiş Osmanlı'nın dış borç aradığı sırada Avrupalı yatırımcılar için iyi bir tesir bırakmıştır. Bütçenin en büyük faydalarından biride bu olmuştur.

1863 yılında Mustafa Fazıl Paşa'nın Maliye Nazırı olduğu dönemde, Osmanlı ekonomisi son derece kötü bir grafik sergilemekteydi. Gerçi 1862 yılında kaimeler tamamen toplanılmış, bu büyük sorun giderilmişti. Yalnız Galata bankerlerine olan kısa vadeli borçların toplamı bir hayli yükselmişti. Bu borçlar ödenemediği içinde faizleri ödemek bile zorlaşmıştı. İç borçlarda bu dönemde oldukça fazlaydı⁷². 1860 yılında bile Osmanlı Devleti'nin borçları 774 milyon Fransız Frangıydı⁷³. Hükümet bu iç borçları kapatmayı, yine dış borç alımı ile gidermeye çalışmıştır. Fakat Osmanlı ekonomisinin durumu o kadar kötüydüki Avrupa'lı Devletler, Osmanlı'ya borç vermek istemiyorlardı. Mali bütçenin hazırlanması, bu işi yani borç alma işini kolaylaştırmıştır. Aslında tam bu dönemde yaşanan bir başka gelişme Osmanlı maliyesini biraz olsa rahatlatmıştır. Bu gelişme ise Bank-ı Osmani'nin devredilmesi idi.

⁷⁰ Lütü Efendi, *a.g.e.*, Cilt X, s. 109-110

⁷¹ Collas, Bernard Camille, *a.g.e.*, s. 84,-87; Fakat Enver Ziya Karal'a göre Gelir: 346.000.000 Fransız Frangı, Gider: 327.678.000 Fransız Frangıydı. Bu mali bütçenin iyi hazırlanmadığını, gelir fazlasının on dokuz milyon olduğunu, her şeyin kabataslak yapıldığını ileri sürmüştür. Ayrıca bütçenin kontrolünün yapılmadığı için hazırlanan bütçenin inandırıcı olmadığını savunmaktadır. Karal, Enver Ziya, *a.g.e.*, s. 330-332

⁷² Açıba Sait, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması(1854-1914)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, No:1, Afyon 1995, s. 58-63

⁷³ İrtəm, Süleyman Kani, *Şark Meselesi-Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Hazırlayan:Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 129

Yabancı tüccarlar Osmanlı Devleti'nde çağdaş bankacılık anlayışının oluşmasını istiyorlardı. Bunun için İngiltere 1836 yılında banka kurulması için teşebbüste bulundu. Yine 1840 yılında İngilizler ve Fransızlar Osmanlı'da banka kurmak istediler. 1842 yılında İsveç'liler tarafından İzmir'de 'The Bank of Smyrna' kurulmuş fakat Bab-ı Ali'den gerekli izni almadığı için kapatılmıştı. 1853'te 'The Ottoman Bank', 1855'te 'The British and Oriental Bank of Constantinople' ve 1856'nın başında 'The Imperial Bank' önerileri Babıali'ye sunulmuş fakat bunların hiçbirisi gerçekleştirilemedi⁷⁴. Osmanlı Devleti'ndeki ilk banka 1847 yılında 'Banque de Constantinople' adıyla kurulmuştu ve tam bir banka sıfatıyla görev yapamamış olmakla birlikte bir senesi dolmadan bütün faaliyetleri durduruldu⁷⁵. 1849 yılında ise Osmanlı idarecilerinin çabalarıyla Dersaadet (İstanbul) Bankası kuruldu. 1853 yılında kapanan bu banka, bir fikri ortaya çıkarmıştı. Oda devlet bankasının kurulma fikriydi⁷⁶. Nihayet 11 Şubat 1856 yılında Ottoman Bank (Bank-i Osmani) 500.000 sterlin sermaye ile kuruldu. Bu bankada etkinlik gösteremeyince daha doğrusu Osmanlı'nın özellikle 1860'tan sonra yaşadığı ekonomik sorunlar sonrası Bank-ı Osman-i Şahane'ye bağlandı. 27 Ocak 1863'te Kamil Paşa, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Maliye Nazırı Mustafa Fazıl Paşa ve Fuad Paşa'nın Bank-ı Osmani-i Şahane (daha sonradan Osmanlı Bankası diye adlandırılacak) için bir imtiyaz fermanı anlaşması imzalandı. Bu imtiyaz anlaşması, 4 Şubat 1863 tarihinde bir ferman-ı hümayun ile onaylanmış ve bu banka faaliyete açılmıştır. Ottoman Bank ise 5 Mart 1863 tasfiye edilip, Bank-ı Osmani Şahane'ye bağlandı. Fakat bankanın 135.000 hisse senedinden sadece 5000'i Osmanlı Devleti'nindi⁷⁷.

Mustafa Fazıl Paşa, Bank-ı Osmani-i Şahane'nin devlet namına topladığı vergiler ve yaptığı ödemeler hakkında cari hesap tuttuğunu, bu banka sayesinde yüksek faizden kurtulmanın bilgilerini Sultan Abdülaziz'e verince, Sultan tarafından ödüllendirilmiştir. Çünkü bu banka devlete düşük faizli borç verebilecekti. Tabiki bunun için banka her

⁷⁴ Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama:Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, T.C.M.B. Yayınları, Ankara 1997, s. 52-57

⁷⁵ Kazgan, Haydar-Öztürk, Murat-Koraltürk, Murat, *T.C. Merkez Bankası*, Creative Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 25-26; Kazgan, Haydar-Ateş, Toktamış, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, Cilt I, İ.M.K.B., İstanbul 1999, s. 305-306

⁷⁶ Bayraktar, Kaya, "Osmanlı Bankasının Kuruluşu", *Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt III, Sayı:2, Sivas 2002, s. 76-77

⁷⁷ Autheman, Andre, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bank-ı Osman-i Şahane*, (Çeviren: Ali Berktaş), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 30-60; Eldem, Ethem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çeviren: Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı, İstanbul 2000, 80-115

türlü vergiden muaf tutulmuştu. Ayrıca banka banknot çıkarma yetkisine sahipti. Üstüne üstlük hükümet bu süre zarfında kağıt para basamayacaktı⁷⁸. Bankanın merkezi İstanbul'da ancak banknot çıkarma yetkisi Paris ve Londra'da bulunan komitelerce yapılacaktı. Banka, devletin haznedarlığını yapıp gelirleri toplayabilecekti. Hazinesin ödemelerini yerine getirip devletin iç ve dış borçlarını ve faizlerini ödeyecekti⁷⁹. Bunların hepsi verilmiş olan ayrıcalık sözleşmesinde yer almıştır. Bütün bu ayrıcalıkların tek sebebi yalnızca Osmanlı Devleti'nin paraya olan ihtiyacı mıydı? 1853 yılında Osmanlı Bankası'nın kuruluşu için proje teklifleri yapılmıştı. Bu projeler arasında Openheim adlı şirkette vardı⁸⁰. Daha önce belirttiğimiz gibi bu şirket, Mustafa Fazıl Paşa'nın komisyon başkanlığını yaptığı Sergi-i Umumi Osmani'nin inşaatını yapmıştı. Osmanlı Bankası kuruluşunda da bu şirket karşımıza çıkıyor. Ayrıca ileride de değineceğimiz gibi Mustafa Fazıl Paşa'nın Avrupa'da yaşadığı zamanlarda, Belçika'nın Nord Gazetesi, Mustafa Fazıl Paşa hakkında yazılar yazmıştı ve Mustafa Fazıl Paşa'nın Openheim şirketinin başında olduğunu ve Avrupa'da bu şirketle bazı sarraflık işlerini yürütmekte olduğunu yazmıştır. Acaba banka için verilen bütün bu ayrıcalıklarla Openheim ve Mustafa Fazıl Paşa ile ilgisi var mı bilinmemektedir.

Mustafa Fazıl Paşa'nın Maliye Nazırlığı sırasında oluşan bu iki gelişme Osmanlı tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. İlk bütçe ile; hem devletin harcama düzeni sağlanmış hem de vergi verenler paranın nereye gittiğini görmüşlerdir. Daha öncelerden bunları sadece padişah ya da devletin üst kademelerindekiler biliyordu. Mali bütçe ayrıca devletin gelir ve gider dengesini sağlaması içinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan sonra dışarıdan borç almaya başlamıştı. Bu bozuk ekonomi birde faizlerle uğraşmaya başladı. Osmanlı'nın paraya ihtiyaç duyduğu zamanlarda, ekonominin bozukluğu yüzünden Avrupalı Devletler borç vermez olmuşlardı. Bunun için ilk adımı atan Fuad Paşa'dan sonra Mustafa Fazıl Paşa'nın yapmış olduğu bütçe ve sonrasında imzalamış olduğu Bank-ı Osman-i Şahane ile Osmanlı Devleti biraz olsun rahatlamıştı. Hiç değilse yüksek faizli para veren Galata Bankerlerine borçları ödemişlerdi. Tabi ki bunların hiçbirisi Osmanlı ekonomisine düzeltecek reformlar değildi ama o zamanın şartlarını birazda olsa rahatlatmıştı.

⁷⁸ Andre, Autheman, *a.g.e.*, s. 58-60

⁷⁹ Parasız, İlker, *Para, Banka ve Finansal Piyasalar*, Ezgi Kitabevi, Bursa 2005, s. 234-236

⁸⁰ Eldem, Ethem, *a.g.e.*, s. 40-41

Osmanlı Devleti, 1854’de başlayan ve 1877’de dış borçları ödeyemeyecek duruma geldiği zamana kadar on altı defa dış borç almıştır. Bunlardan ikisi de Mustafa Fazıl Paşa’nın Maliye Nazırlıkları sırasında olmuştur. 1863 yılında, 200.000.000 Frank, Bank-ı Osman-i Şahane aracılığıyla %6 faiz ile alındı⁸¹. 200. 000.000 Frank’lık borç alımının masrafları olan 551,824 Frank, Osmanlı Devleti tarafından ödenecekti⁸². Mustafa Fazıl Paşa’nın, ikinci kez Maliye Nazırlığı yaptığı yıllarda (9 Ağustos 1870-22 Ekim 1871) önemli icraatı olmasa da, yine bu maliye nazırlığı sırasında da dış borç alınmıştır. Kredi General (Crédit Gênêrale Ottoman) bankasından % 6 faiz ile 5.700.000 Osmanlı Lirası borç alınmıştır⁸³. Yine bu dönemde bütün masraflar çıktıktan sonra, Osmanlı Devleti’nin eline geçen para olan 1.551.840 Frank’lık bir borç % 8 faiz ile alınmıştır⁸⁴. Ayrıca Galata bankerlerinden Bağos Bey’den % 12 faiz ile 180.000 Osmanlı Lirası borç olarak alınmış yalnız bunun 40.000 lirası hazineye girmiş, geri kalanı masraflara gitmiştir⁸⁵.

25 Mart 1864 (17 L 1280) tarihinde Mustafa Fazıl Paşa ilk olan Maliye Nazırlığındaki görevinden birden alınmıştı ve Melis-i Ali’ye memur olmuştu. Bu hususta yazılan resmi bildiride şunlar yer almaktaydı:

“Maliye Nazırı Devletlü Mustafa Fazıl Paşa Hazretlerinin vucudca muhtaç tedavi olduğu vechle me’muriyetlerinden akvi hakkında ma’ruz-u huzur-u ali kılınan ifadeler üzerine muşaraileyh nezaret-i mezkuradan ikvalleri makrum musade-i seniyye buyrulub kendilerinin hidemat-ı vakia-i meşkureesi nezd-i şevket cenab-ı mülükanede ve heyet-i takdir buyruduğundan 30 bin gurus maaşla muşaraileyh mecalis-i aliyeye memuriyeti...”⁸⁶

Belgeden de anlaşılacağı üzere Mustafa Fazıl Paşa, tedaviye muhtaç olduğundan Maliye nezaretinden alınmış ve otuz bin kuruş maaşla, Meclis-i Ali’ye memur olmuştu. Ne gibi bir hastalığı olduğu yazılmadığı için bilinmemektedir. Mustafa Fazıl Paşa’nın hastalığı

⁸¹ Çavdar, Tefik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kütabevi, Ankara 2003, s. 57; Açıba, Sait, *a.g.e.*, s. 62-63; Yeniay, İsmail Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ekin Basımevi, İstanbul 1994, s. 36-37

⁸² A.MKT.MHM. No: 71

⁸³ Çavdar, Tefik, *a.g.e.*, s. 57; Lütü, Ahmed Efendi, *a.g.e.*, C XII, s. 20

⁸⁴ İ.DH. No:38717

⁸⁵ Lütü, Ahmed Efendi, *a.g.e.*, C XII, s. 20

⁸⁶ İ. DH. No: 36058; A. MKT. MHM. No: 49

bahane edilerek görevinden alınışının kamuoyundaki akisleri daha farklı olmuştur. Kamuoyunda dile getirilen sebep; Sadrazam Fuad Paşa ile ters düşmesi⁸⁷.

1.3.4. Meclis-i Hazain Reisliği ve Osmanlı Devleti'nde Bir İlk Yaşanması

Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Ali'ye memurluğundan sonra 5 Kasım 1865'te Meclis-i Hazain reisliğine getirildi. Bu meclis, maliye, gelirler ve para işlerinin teftişi için Meclis-i Tanzimat'ın altında ve Meclis-i Vala'nın üzerinde yetkili olmak için kurulmuştu⁸⁸. Bu meclis-i kurması için Sultan Abdülaziz bizzat Fuad Paşa'yı görevlendirmişti ve Fuad Paşa'da yeni kurulan bu meclisin ilk başkanlığını Mustafa Fazıl Paşa'ya vermiştir. Padişah Sultan Abdülaziz tarafından sadrazamlık makamına Cemil Paşa vasıtasıyla bir buyrultu gönderildi. Bu buyrultuda şu yazmaktadır:

“Bu kere teşkil olunan Meclis-i Hazain'in derkar olan ehemmiyetine binaen riyasetin asbabı dirayet ve iktidardan bir zate ihalesi lazım geldiğinden ve Meclis-i Aliye'ye memur Mustafa Fazıl Paşa sıfatı matlubeyi cami olarak işbu hizmete ehliyeti müsellemler idüğünden kendüsi celple Riyaseti mezkure uhdesine bittevcih ilan olunmak üzere Babıalimize gönderilmiştir.”⁸⁹

Mustafa Fazıl Paşa, bu buyrultu ile Meclis-i Ali'deki memuriyet görevinden alınarak, mali konulardaki bilgisi sebebiyle, Meclis-i Hazain reisliğine getirilmiştir.

Padişahın bu buyrultusu, zamanın geleneksel tören ve alayı ile gönderilmiştir. Fakat Mustafa Fazıl Paşa bu geleneğe uymamış ve resmi üniforma giymemiştir. Alaya üniformasız katılmanın olağandışı olduğunu iyi bilen halk, bu olayı garip bir biçimde karşılamıştı. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın anlatmak istediği şey: Duygu ve düşünce özgürlüğünün her türlü tören ve protokolden üstün tuttuğunu başkent halkına göstermekti⁹⁰. Bundan yaklaşık üç ay sonra da Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Ali-i Hazain reisliğinden 19 Şubat 1866 (3 Şevval 1282) tarihinde azlolundu. Bu hususta:

“Meclis-i hazain riyasetinin Devletlü Mustafa Fazıl Paşa Hazretleri sarf-ı tahsil ile derkar olan liyakat dahilinde mebni Devletlü ibanetlü Mehmet Paşa

⁸⁷ Buzpınar, Şit Tufan, *a.g.m.*, s. 300

⁸⁸ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 1057

⁸⁹ Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No: 1977-180/III, s. 213

⁹⁰ Tevfik, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar-İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, (Günümüz Türkçe'sine Uygulayan: Şemsettin Kutlu), Pegasus Yayınları, İstanbul 2006, s. 16

Hazretleri uhdesinde tevcihle nezd-i ali cenab-ı padişahi tensib buyrulmuş olduğundan iktizasının icrası ve müşarileyh uhdelinde bulunan 55 bin guruş maaştan 50 bin guruşunun riyasete tahsisıyla küsür 5 bin guruşun hazine mündere eddirilmiştir.⁹¹’

Belgeden de anlaşılacağı üzere, Mustafa Fazıl Paşa görevinden alınıp yerine, Mehmed Paşa (Kıbrıslı) getiriliyordu. Belgede bu görevinden neden ve niçin alındığı hakkında bir şey yazılmamıştır.

Aynı şekilde Lütfi Efendi de şunu yazmıştır: “Müşarün-ileyh Fazıl Mustafa Paşa’nın müddet-i riyasetinde bazı erbabdan dolayı bir semere görülmediği işidilmiş-idi. Mu’ahharen müşarün-ileyhin infisali vuku’ı ile Avrupa’ya izam olduğundan yerine sadr-ı esbak Mehmed Paşa nasb olundu.⁹²” Fakat burada da Mustafa Fazıl Paşa’nın görevden alınış biçiminin nasıl ve hangi sebeplerden olduğu üzerinde durulmamış ve “bazı erbabdan dolayı bir semere görülmediği işidilmiş-idi” denmiştir. Bu olaydan birkaç gün sonra da Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı topraklarından sürülecektir. Bu uzaklaştırmanın neden olduğu konusunda ise, 1866 yılının Ramazan ayında (18 Ocak - 16 Şubat) padişahın huzurunda ders veren Hoca Sadık Efendi ile Mustafa Fazıl Paşa, devlet ve memleketin o zamanki kötülüklerinden, suistimallerden konuşmuşlardır. Bu konuşmalar Sultan Abdülaziz’inde kulağına gidince, Sultan; Mustafa Fazıl Paşa’yı huzuruna çağırarak Hoca Sadık Efendi ile konuşmalarının üzerine bilgi almak istemiştir. Mustafa Fazıl Paşa’nın savunduğu ıslahat programı ve Fuad Paşa’ya verdiği lahiyaların hiç birine önem verilmediği, sorunun kaynağının Fuad Paşa olduğunu, hazinenin de bu yüzden kötü durumda olduğunu Sultan Abdülaziz’e anlatmıştır. Ertesi gün kendi konağında iftar verdiği akşam, Said Efendi ve Hafız Ömer Efendi’ye oruçlu olduğundan dolayı ihtiyatlı davranamadığını ve padişahın huzurunda aklına ne geldiyse söylediğini Said Efendi ile Hafız Ömer Efendi’ye anlatmıştır⁹³.

Mustafa Fazıl Paşa’nın, Fuad Paşa’ya verdiği lahiyalar ve yaptığı işler, Fuad Paşa tarafından ilgilenilmemiştir. Mustafa Fazıl Paşa da bu yüzden Fuad Paşa ile anlaşmazlığa düşmüştür. Meclis-i Ali-i Hazain’in kurulduğu günden beri bir çalışma programı yapılmamış ve bir tüzüğü bile hazırlanmamıştır. Yine bu meclisin evrak kalemi

⁹¹ İ. DH. No: 37982

⁹² Lütfi, Ahmed Efendi, *a.g.e.* Cilt XIII, s. 45

⁹³ Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, C II, s. 87-88

dahi henüz oluşturulmamıştı. Mustafa Fazıl Paşa, bir program ve tüzük hazırlayıp sadrazamlık makamına sunmuştu. Üstünden iki ay geçmesine rağmen, Fuad Paşa bu program ve tüzüğü ilgili yerlere yollayıp müzakereler yapmamış hatta eline bile almamıştır⁹⁴. Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa, Fransa divanı muhasebat nizamnamesini tercüme ettirerek Fuad Paşa'ya sunmuştur⁹⁵. Fuad Paşa bu nizamname ile de ilgilenmemiş, Mustafa Fazıl Paşa da bunun üzerine yukarda belirtildiği gibi padişaha bile bu olayları aklına ne geldiyse söyleyerek belirtmiştir.

Bu meclisin kurulmasının asıl amacı imparatorluğu mali krizden kurtarmaktı. Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti mali krizin içine düşmüştü. Fuad Paşa bu meclis için Mustafa Fazıl Paşa'yı seçmişti. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın kendisi hakkında padişaha şikayette bulunacağını herhalde tahmin etmemiştir. Fuad Paşa, bu yüzden olması gerekir ki Mustafa Fazıl Paşa için şu sözü söylemiştir: “ *Cenab-ı hak, insana iki göz vermiştir. Biri iyi, diğeri kötü şeyleri görmek içindir. Mustafa Paşa'ya iyiliği görmek için göz verilmemiş olduğundan tek gözüyle iyi şeyleri de kötü görür*⁹⁶. ” Gerçektende Mustafa Fazıl Paşa'nın bir gözü görmüyordu.

Bu olaylar üzerine Sultan Abdülaziz Sadrazam Fuad Paşa'yı konağına çağırır ve olayı birde Fuad Paşa'dan dinler. Fakat Fuad Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır Valisi hakkındaki padişahın yaptıklarını çekemediğini ve kıskançlığın dolayı, iftira ettiğini söyleyerek Sultan Abdülaziz'i Mustafa Fazıl Paşa'ya karşı doldurmuştur⁹⁷. Bundan birkaç gün sonra Ramazan bayramı dolayısıyla devlet erkanına bayram protokol davetiyeleri gönderildi. Bu bayramda Mustafa Fazıl Paşa'ya bu davetiye gönderilmemişti. Devlet tezkeresi almayan devlet adamlarının, bayram alayına ve saraydaki bayramlaşma törenine katılamayacağını bilen Mustafa Fazıl Paşa da dolayısıyla bayram alayına gitmeyip, padişahın kendisini çağırmadığı için kendisine gücendiğini düşünüp konağında kalır. Sultan Abdülaziz de Mustafa Fazıl Paşa'yı hem alayda hem de bayramlaşma merasiminde görmediği için gelmemesinin nedenini sorar. Fuad Paşa'nın tembihlediği saray görevlileri, Mustafa Fazıl Paşa'nın padişaha kızgın olduğunu söylerler. Çünkü kendisinden sonra Sultan Abdülaziz, Fuad Paşa'yı dinlemiştir ve bu olayda Mustafa Fazıl Paşa'nın gücüne gitmiştir diye cevap verilince

⁹⁴ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 19-20

⁹⁵ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 301

⁹⁶ İbnülemin, Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt I, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 172

⁹⁷ Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, C II, s. 88

bu davranış Sultan Abdülaziz tarafından bir hakaret gibi algılanarak Mustafa Fazıl Paşa'nın, Osmanlı ülkesinden çıkarılması padişah tarafından emredilir⁹⁸.

Fakat burada bir yanlışlık göze çarpmaktadır. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, Ramazan ayından sonra gelen ay olan Şevval'de, Meclis-i Ali-i Hazain'den azledilmişti. Bu olay, Mustafa Fazıl Paşa'nın Osmanlı topraklarından sürülmesini değil, Meclis-i Ali-i Hazain'den azledilmesinin tarihidir. Mustafa Fazıl Paşa, bu olaydan tam bir buçuk ay sonra, 4 Nisan 1866 tarihinde Osmanlı topraklarını terk edecektir. Bize göre bu olay Mustafa Fazıl Paşa'nın Osmanlı topraklarından sürülmesinin değil Meclis-i Hazain Resiliği'nden azledilmesidir. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, 3 Şevval 1282⁹⁹ (19.02.1866) tarihinde, yani Ramazan bayramına gelen bu tarihte, Meclis-i Hazain Reisliği görevinden alınmıştır. Bu olay görevinden alınmasına ilişkin bir olay olabilir. Osmanlı topraklarından sürülmesi olayına etki etmiş olmakla birlikte, Mustafa Fazıl Paşa'nın Fuad Paşa ile yaşadığı sorunlar sürülmesindeki diğer etkindir.

Mustafa Fazıl Paşa'nın, özellikle Fuad Paşa'yı eleştirmesi, onun azline ve sürülmesine sebep oldu ama karşımıza başka bir soru daha çıkıyor. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, 4 Nisan 1866 tarihinde Osmanlı topraklarından ayrıldıktan sonra İsmail Paşa İstanbul'a gelerek 27 Mayıs 1866 yılında haklarını genişletmiş ve veraset usulünü değiştirmiştir. Bu olayın zaten küskün olan Mustafa Fazıl Paşa'yı daha da hareketlendirdiği gerçektir. Fuad Paşa ile İsmail Paşa'nın da aralarının iyi olmadığı da bir gerçektir. Hatta daha önce 1865 yılında İsmail Paşa İstanbul'a gelmiş ve veraset sistemini değiştirmek istemiştir. Veraset sistemini değiştirme konusu olduğunda Fuad Paşa buna şiddetle karşı çıkmıştı. Üzerinden sadece bir yıl geçmişti. Acaba Fuad Paşa'nın, veraset sisteminin değiştirilmesi konusuna göz yumması nedendi? Görünen o ki, elle tutulur tek şey, Mustafa Fazıl Paşa'nın Fuad Paşa hakkında ileri geri konuşması ve Mustafa Fazıl Paşa'nın, Fuad Paşa'yı padişaha dahi şikayet etmesi.

Yalnız İsmail Paşa'ya verilen ve ardı arkası kesilmeyen imtiyazların sebebi sadece Fuad Paşa'nın, Mustafa Fazıl Paşa'ya olan kini olamazdı. Niyazi Berkes'e göre: Ali ve Fuad Paşalar, Mustafa Fazıl Paşa'nın günün birinde sadrazam olabilme ihtimali korkusu içindeydiler. Mustafa Fazıl Paşa'nın kuvvet gösterilerinden korkan Ali ve Fuad Paşalar

⁹⁸ Tefvik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 20

⁹⁹ İ. DH. No: 37982

İsmail Paşa'yı İstanbul'a davet edip, veraset usulünü değiştirmeyi ve hıdivlik ve sadrazamlık vermeyi kabul etmişlerdi¹⁰⁰. Fakat Mustafa Fazıl Paşa, Mısır veraset usulünün değişmesinden önce istediği tek şey; Mısır'a Vali olabilmektir. Mısır veraset sistemi değiştikten sonra sadrazam olmak niyetine girmiştir. Ayrıca Fuad Paşa; eğer Mustafa Fazıl Paşa'ya kinlenip İsmail Paşa taraftarı olsaydı, bir nebze olsa, İsmail Paşa yüzünden sadrazamlıktan azl olmazdı. İsmail Paşa'ya veraset sisteminin babadan oğula geçmesi izni verildikten bir hafta sonra, Fuad Paşa uzun zamandır yürütmekte olduğu sadrazamlıktan azl edilmişti.

Sultan Abdülaziz, İsmail Paşa'nın büyük kızı olan Tevhide Hanım'ı beğenmişti ve onunla evlenmek istiyordu. Fakat buna Fuad Paşa şiddetle karşı çıkmıştı. Karşı çıkmasındaki nedenler ise iki ana başlık altında toplanıyordu. Bunlardan ilki; eğer padişah bir gün Tevhide Hanım'dan bir müddet sonra bıkarsa ve onu istemezse başından def edemeyecekti. Eğer böyle bir şey olursa yeni bir Mısır sorununu olabileceği ihtimaliydi. İkincisi ise: Padişahın Tevhide Hanım'ın tesiri altında kalıp, Tevhide Hanım'ında babasının kıskırtmaları sonucu devlet menfaatlerine zararlı bir çok imtiyaz elde edilebileceği kuşkusudur¹⁰¹. Sonunda Sultan Abdülaziz İsmail Paşa'nın kızı Tevhide Hanım ile evlenmekten vazgeçti fakat Fuad Paşa'yı da sadrazamlıktan azletti.

Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Hazain Reisliğinden azl olunmasından sonra Osmanlı topraklarından da çıkarılmıştır. Bu olay daha önce hiç yaşanmamıştı. Bir kişi eğer sürgüne gönderilecekse; İstanbul'da ise taşraya, taşrada ise bir başka taşraya ya da Osmanlı sınırlarında olan herhangi bir yere sürülürdü. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın memleketi terk etmesi istenilerek, Osmanlı toprakları dışına sürülmüştür. İlk önce Mısır'a gitmek isteyen ve oraya yerleşmek isteyen Paşa'nın bu isteği reddedilince, Mustafa Fazıl Paşa önce Napoli'ye oradan da Paris'e geçmiştir.

Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Hazain Reisi iken olaylı bir şekilde bu görevinden alınmıştı. Bu olayın hemen akabinde ise Osmanlı topraklarından sürülmüştü. Bu olay şu şekilde gerçekleşmiştir. Mustafa Fazıl Paşa, Eyüp'te konağında zamanını geçirirken, 4

¹⁰⁰ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), YKY, İstanbul 2004, s. 279; Akarlı, Engin, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1978, s. 17-20

¹⁰¹ Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, C I, s. 88-89

Nisan 1866 tarihinde, Babıali'den gelen bir subay, padişahın yaveri olduğunu ve hemen başkenti terk etmesini, bunun padişahın iradesi olduğunu Mustafa Fazıl Paşa'ya tebliğ etmiştir. Hatta Mustafa Fazıl Paşa'nın harem dairesine bile girilmesine izin verilmemiştir. Bir Fransız vapuru olan Mesajeri Emperyal'e bindirilip ülkeyi terk etmişti¹⁰². Bu durum halkın da garibine gitmişti. Çünkü şimdiye kadar Osmanlı Devleti'nde böyle bir olay yaşanmamıştı. Çünkü bir paşa, bir bey ya da bir efendi sürülecek ise mutlaka Osmanlı topraklarının içindeki herhangi bir yere sürülürdü. Yani asıl yaşadığı yerden uzak olması yeter görülürdü. Bu ülkeden ihraç olayı ilk defa yaşanmış ve halkın dahi anlam veremediği bir olay olmuştu. Bu olayı işitenlerin çoğu bu verilen cezaya da gülüyor ve 'Mustafa Fazıl Paşa nereye gitse padişah gibi yaşar' diyorlardı. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa'nın serveti yaklaşık olarak 4.5 milyon İngiliz sterline karşılık geliyordu¹⁰³. Bu para İsmail Paşa tarafından Mustafa Fazıl Paşa'ya verilmişti. Bilindiği üzere İsmail Paşa 27 Mayıs 1866 tarihinde veraset usulünü değiştirmişti. Mustafa Fazıl Paşa'nın valilik üzerinde amaçlar kurmasını engellemek için, Mısır topraklarında bulunan gayr-i menkulleri satılmış ve kendi üzerine düşen pay 4.5 milyon İngiliz sterliniydi.

Mustafa Fazıl Paşa, artık Mısır'a vali olamayacağına göre, hükümeti eleştiren birilerine yandaş olmalıydı. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali bunalımlar ve Fransız ihtilalinin yaymış olduğu milliyetçilik akımlarıyla başlayan isyanlar, devletin başına dert olmuştu. Aynı zamanda Ali ve Fuad Paşaların baskıcı duruşları, Osmanlı Devleti'nde yeni bir cemiyetin kurulmasına neden olmuştu. Daha sonra ayrıntılarıyla değineceğimiz Yeni Osmanlılar Cemiyeti (Meslek-İttifak-ı Hamiyyet) 1865 yılında kurulmuştu. Mustafa Fazıl Paşa, sürülmeden önce de özgürlüğüne düşkün, hürriyet taraftarı olan bir insandı. Sürüldükten sonra ise daha fazla hürriyet ve vatanseverlik duygularına kapıldı¹⁰⁴. Mustafa Fazıl Paşa Avrupa'ya sürüldükten sonra, Fransa da hürriyet taraftarlığını daha da ön plana çıkardı. Madem Mısır'a vali olamıyordu öyleyse hükümeti eleştiren ve hürriyetin oluşması için daha fazla çalışmalıydı. 1865 yılında

¹⁰² Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, C II, s. 89

¹⁰³ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 20-21, Abdurrahman Şeref, 35-40 Milyon Frank demektir. Şeref, Abdurrahman, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara Aralık 1985, s. 138; Mithat Cemal Kuntay, Sultan Abdülaziz'in öldüğünde kasasından 4.9 Milyon altın çıktı demektir ve Abdülaziz'in kasasından çıkan paradan yarım milyon az bir servete sahipti demektir. Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 312; The Times'ın haberine göre, Mustafa Fazıl Paşa'nın taşınmaz mallarının satışının tutarı 2.080.000 sterlindir. The Times, 19 November 1867, p. 4

¹⁰⁴ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 21

kurulan Meslek (İttifak-ı Hamiyyet) adlı cemiyete maddi yardımlarda bulunup bulunmadığı ya da bu cemiyet ile ne kadar ilgilendiği bilinmemektedir. Fakat ilişkili olduğu bir gerçektir. Zaten Mustafa Fazıl Paşa'nın konağı 1866 yılının ilk aylarında Osmanlı hükümetini eleştirenlerin toplanma yeri olmuştu¹⁰⁵. Mustafa Fazıl'ın grubun asıl örgütleyicileri arasında olup olmadığı kesin değildir ama 1865 yılında kurulan bu cemiyetin kurucularından olmaması akla daha yatkındır. Çünkü o sıralar henüz Mısır'da veraset değişikliği olmamıştır. Bu yüzden biraz daha tedbirli davrandığını düşünmek yanlış olmasa gerek.

¹⁰⁵ Davison, H. Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, (Çeviren: Osman Akınhay), Cilt I, Papirüs Yayınları, İstanbul Ocak 1997, s. 210

BÖLÜM 2: MUSTAFA FAZIL PAŞA’NIN AVRUPA’DAKİ FAALİYETLERİ VE SULTAN ABDÜLAZİZ’E YOLLADIĞI İLERİ SÜRÜLEN MEKTUP

2.1. Veraset Sisteminin Değişmesi ve Hıdivlik Sorunu

Mehmed Ali Paşa daha öncede belirttiğimiz gibi 1805 yılında Mısır’a vali oldu. 1805 yılının, mayısının sonu ya da haziranın başında, Salih Bey ile Mehmed Ali Paşa’ya Mısır valilik fermanı gönderilmiştir¹⁰⁶. Mehmed Ali Paşa, ilk olarak, Mısır’da eskiden beri süregelen kargaşalığa son vermek işini ele aldı. Mısır’da uzun zamandan beri kargaşalık çıkaran Kölemenler’i bastırdı. Daha sonra 1818 yılında Osmanlı Devleti’ni yıllardan beri uğraştıran Vahabi isyanını bastırdı ve hac yolunu açarak, İslam dünyasında şöhrete kavuştu. Bunun sonucunda kendisine Habeş ve Hicaz valilikleri verildi¹⁰⁷.

Mehmed Ali Paşa’nın kısa süre içinde Mısır’da bu denli güçlü olması Bab-ı Ali tarafından hoş karşılanmadı. Ayrıca Mehmed Ali Paşa’nın Suriye’yi istemesi ve 1831 yılında Suriye seferine çıkması, II.Mahmut ile Mehmed Ali Paşa’nın arasını açmış ve II. Mahmut, Mehmet Ali Paşa’yı asi ilan etmişti¹⁰⁸. Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa, Suriye’den sonra Anadolu’ya girdi ve 1832 yılında Konya’da yapılan savaşı da kazanınca, Mehmed Ali Paşa’nın önünde hiçbir engel kalmamış ve İstanbul yolu gözüküyordu. II. Mahmut da bu olaylar üzerine Avrupa’dan yardım talep etti. Bu olaylar üzerine 5 Mayıs 1833’te Kütahya anlaşması ve daha sonra 8 Temmuz 1833’te Hünkâr İskelesi Anlaşmalarıyla, Mehmed Ali Paşa olayı iç sorun olmaktan çıkmış, bir dış sorun haline gelmiştir¹⁰⁹. Bütün bu olayların sonucunda 24 Mayıs 1841 tarihinde ya da 13 Şubat 1841 tarihinde ‘Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı’ yayınlandı. Padişahın bu fermanına göre: Mısır valiliği babadan oğula geçmek üzere, Mehmet Ali Paşa ve soyuna veriliyordu¹¹⁰.

¹⁰⁶ Çetin, Atilla, *a.g.e.*, s. 107-108

¹⁰⁷ Altundağ, Şinasi, "Mehmet Ali Paşa", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Cilt VII., İstanbul 1970, s. 566-571

¹⁰⁸ Altundağ, Şinasi, "Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında" *Belleten*, Cilt VI, Sayı 23-24, TTK., Ankara Temmuz 1942, s. 240

¹⁰⁹ Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)*, TTK., VII. Seri-No 7, Ankara 1945, s. 65-159

¹¹⁰ Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 179; Fakat burada bir yanlışlık göze çarpmaktadır. Çünkü veraset babadan oğula değil, ailedeki en yaşlı erkek üyeden yine en

Mehmet Ali Paşa Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı ile Mısır Valiliğini kendi soyundan gelenlere geçecek şekilde düzenlettirmiştir. Ayrıca protokol bakımından Osmanlı vezirleri ile eşit duruma getirtirmiştir. Bu durum torunu İsmail Paşa'ya kadar devam etmiş, İsmail Paşa hakları daha da genişletmeyi başarmıştı.

13 Şubat 1841'de yayınlanan 'Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı' ile Mısır valiliğini Kavalalılar garanti altına almış oluyordu. Bu suretle Kavalalı Hanedanı'ndan olan en yaşlı erkek vali olabilecekti. Yani Mısır valiliği amcaya, yeğene, kardeşe ya da oğula da geçebilirdi. Nitekim Mehmed Ali Paşa'dan sonra yerine oğlu İbrahim Paşa geçmişti. Daha öncede belirttiğimiz gibi İbrahim Paşa'nın dört erkek çocuğu vardı. İlk ikisi erken yaşlarda ölünce valilik için İsmail Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa sıraya girmiş oluyorlardı. Çünkü İbrahim Paşa'dan sonra Abbas Hilmi Paşa vali olmuş, bundan sonra da Mehmed Said Paşa Vali olmuştu. İsmail Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa'nın amcaları olan Said Paşa'dan sonra Mısır valiliği sırası ile İsmail Paşa'ya, ondan sonrada Mustafa Fazıl Paşa'ya geçecekti. Fakat bu mümkün olmadı. Çünkü İsmail Paşa kendi valiliği sırasında veraset sistemini değiştirmek için uzun süre uğraşmış ve sonunda bu amacına ulaşmıştı.

İsmail Paşa 18 Ocak 1863 tarihinde amcası Said Paşa'nın ölümü üzerine Mısır Valisi oldu ve vali olur olmaz huzura çıkmak için İstanbul'a gitti. Sultan Abdülaziz'e buharla işleyen özel yatını hediye etmekle beraber devlet erkanına da birçok hediye dağıttı¹¹¹. Özellikle Ali Paşa'ya kapı yoldaşı hediyesi olarak on iki bin kese akçe verdiği gazetelerde yayınlanmıştır¹¹². Ayrıca İsmail Paşa, Sultan Abdülaziz'i Mısır'a davet etti. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz 3 Nisan 1863 günü 'Feyz-i Cihad' vapuru ile Mısır'a gitmek için İstanbul'dan ayrıldı. Sultan Abdülaziz'e birçok devlet erkanı eşlik etti. Sadrazam Kamil Paşa'da padişahın yerine saltanat naibi oldu. Yani Kamil Paşa, İstanbul'da Padişahın adına vekil olarak görevlendirilmiştir. Bu sırada Mustafa Fazıl Paşa hem Mısır vali veliahdı idi hem de maliye nazırlığı görevini yürütmekteydi. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu seyahatte Sultan Abdülaziz'e neden eşlik etmediği bilinmemektedir. Zaten Mustafa Fazıl Paşa'nın Ali ve Fuad Paşalar'la aralarının açılması bu dönemlerde başlayacaktı. Fakat Fuad Paşa ile İsmail Paşa'nın da arası ilk

yaşlı erkek üyeye geçecektir. Ayrıca Yılmaz Öztuna, Mısır İmtiyaz Fermanı'nın 24 Mayıs 1841 tarihinde verildiğini yazmaktadır. Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, s. 211

¹¹¹ Çetin, Atilla, "İsmail Paşa, Hıdiv", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXIII, İstanbul 2001, s. 447

¹¹² Aksüt, Ali Kemali, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1942, s. 9

zamanlar çok iyi değildi. Sultan Abdülaziz Mısır'a vardığı zaman çok büyük sevgi gösterileriyle karşılanmış, Padişah'ın Kahire'de dolaşması için İsmail Paşa; Sultan Abdülaziz'e, kendisine ve Fuad Paşa'ya atlar hazırlatmıştı. Fuad Paşa, İsmail Paşa'nın sadece bir Mısır valisi olduğunu Mısırlılar'a göstermek için ata binmemiş ve bunun üzerine de İsmail Paşa'da atına binememişti. Padişah at üstünde Kahire sokaklarında gezerken İsmail Paşa, padişahın arkasından yayan olarak takibini sürdürmek zorunda kalmıştı¹¹³.

Ayrıca Fuad Paşa sadrazamlık için o tarihlerde Mısırlı Yusuf Kamil Paşa ile uğraşıyordu. Yusuf Kamil Paşa ise İsmail Paşa'nın halası Prenses Zeyneb Hanımla evliydi. Yani İsmail Paşa'nın eniştesiydi. Bu sebeplerden dolayı İsmail Paşa ile Fuad Paşa'nın da aralarının pek iyi olduğu söylenemezdi. Bunun aksine İsmail Paşa'nın annesi ile Sultan Abdülaziz'in annesi kardeştiler. İsmail Paşa birazda buna güveniyordu. İsmail Paşa, 1865 yılında İstanbul'a gelerek, bu sırada Mustafa Fazıl Paşa Paris'e gitmişti, birazda bu akrabalığa güvenerek veraset konusunu Sultan'a açmıştı. Fakat Ali ve Fuad Paşalar buna kesinlikle karşı çıkmışlardı¹¹⁴.

İsmail Paşa'nın veraset sistemini değiştirmesi çokta kolay olmadı. Bunun için çok uğraştı ve çok para harcadı. İstanbul'da altınları su gibi akıtıp imtiyazları satın aldı¹¹⁵. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin o dönemde yaşadığı bazı olaylar İsmail Paşa'nın işini kolaylaştırdı. Abdülaziz'in Mısır seyahatinden sonra 1864-1865 yılları arasında Hicaz'da çıkan isyanı bastırmak ve 1866 yılında Eflak ve Boğdan olayları için İsmail Paşa, askerleri yardımlarda bulundu¹¹⁶. İmtiyaz için İsmail Paşa, Osmanlı ileri gelenlerine sürekli para ve hediyeler dağıttı. Tamda bu sırada Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı ülkesinden çıkarılmıştı. Mustafa Fazıl Paşa'nın Fuad Paşa ile ters düşmesi, Fuad Paşa'yı hem İsmail Paşa'ya yaklaştırmış hem de kendisinin azl edilerek Osmanlı toprakları sınırlarının dışına sürdürmüştü. Bütün bu sebeplerden dolayı İsmail Paşa,

¹¹³ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 209-211

¹¹⁴ Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 38

¹¹⁵ Cevdet, Ahmed Paşa, *Ma'ruzat*, (Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 196

¹¹⁶ Karal, Enver Ziya, *a.g.e.*, C VII, s. 41-42

Sultan Abdülaziz'in ve Fuad Paşa'nın saygınlığını kazanmıştı. En çokta verdiği altın portakallardan¹¹⁷ dolayı bu saygınlığı kazanmıştı.

Sultan Abdülaziz de 27 Mayıs 1866 tarihli bir ferman ile İsmail Paşa'ya 'ekberiyet' usulünü kaldırıp 'velediyet' usulünü getirmiş oluyordu. Bu sadece Mustafa Fazıl Paşa'nın değil Mehmed Ali Paşa'nın diğer oğlu olan Halim Paşa'nın çocuklarının da önünü tıkiyordu. Mustafa Fazıl Paşa'nın, diğer konuda işleyeceğimiz üzere, Yeni Osmanlılar'a bağlanmasının da bir nedeni olarak bu olayı gösterebiliriz. İsmail Paşa sadece veraset usulünü değiştirmekle kalmamış hemen sonrasında, 2 Haziran 1866'da, yeni imtiyazlarla Hıdivlik sıfatını da elde etmiştir. Bütün bunlar için; Mısır vergisi 80000 keseden 150000 keseye çıkarılmıştır¹¹⁸. Bundan sonra İsmail Paşa ve onun oğulları için sadaret payesi ve paşalık unvanı baki kalmakla birlikte vali tabiri yerine Hıdiv-i Mısır denilecekti¹¹⁹. Lütfü Paşa bu olay hakkında şu temaslarda bulunmuştur:

“Bu babda sadır olup, huzur-ı hümayunda taraf-ı şahaneden müşarü'n-ileyh İsmail Paşa'ya yeden be-yed i'ta olunan ferman-ı ali mucibince Eyalet-i Mısriyye müşar'ün-ileyhin ekber evladına ve ondan sonra vali bulunacak zatın mahdumuna tevarüsün hasrı ve ta'dili icra kılındığı ba-irade-i seniyye resmen ilan olundu...”¹²⁰

İsmail Paşa amacına ulaşmıştı. Mustafa Fazıl Paşa ise o sıralarda Avrupa'da bulunuyordu ve hükümeti eleştiren, meşrutiyet isteyen aydınları mahiyetinde toplamaya çalışıyordu. Peki ama İsmail Paşa'ya bu kadar çok imtiyaz verilmesinin sebebi ne olabilirdi? Sadece para akıtmak mıydı? Bu sorunun cevaplarını bulmaya çalışırsak: İsmail Paşa veraset sistemini değiştirtmiş bunun üzerine Mustafa Fazıl Paşa, hem İsmail Paşa'ya hem de Bab-ı Ali'ye karşı girişimlerde bulunmuştur. Aynı zamanda Mustafa Fazıl Paşa, Ali ve özellikle Fuad Paşa ile anlaşamamış, Mustafa Fazıl Paşa'nın sadrazam olmasından çekinen Ali ve Fuad Paşalar Mustafa Fazıl Paşa'yı bir şekilde hem görevinden uzaklaştırmışlar hem de sürgün edilmesine ön ayak olmuşlardır. Mustafa Fazıl Paşa'nın Fuad Paşa ile ilk anlaşmazlığı, Fuad Paşa'nın, İbrahim Paşa

¹¹⁷ İsmail Paşa'nın saraya ve Babıali'ye gönderdiği hediye olan İngiliz altınlarına portakal denmiştir. Çünkü bu altınlar kasalar halinde getirilmiştir. Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 313-314

¹¹⁸ Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 206-208

¹¹⁹ B.O.A., İ.MTZ, No: 839

¹²⁰ Lütfü, Ahmed Efendi, *a.g.e.*, C XI, s. 27

öldükten sonra mülklerinin Mustafa Fazıl Paşa ve İsmail Paşa arasında paylaşılması için görevlendirildiği sırada çıkmıştır¹²¹.

Mustafa Fazıl Paşa'nın maliye nazırı olduğu zamanlarda Fuad Paşa da sadrazamdı. Bu sırada mali reformlar ve Osmanlı bütçesi konularında anlaşamadıkları görülür. Daha sonra ise her ikisi de birbirlerine karşı muhalif olmuşlardı. Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Hazain Reisi olduğunda bu durum su yüzüne çıktı. Mustafa Fazıl Paşa'nın Osmanlı nazırları aleyhine konuşmaları giderek şiddetlenince 4 Nisan 1866 yılında sürgün edildi. Sürgünden sonra İsmail Paşa hemen İstanbul'a geldi ve yaklaşık bir buçuk ay sonra veraset sisteminin değişmesini sağladı. Tam bu dönemde ki Ali Paşa'ya karşı muhalif sesler yükselmeye başlamıştır. Bu muhalif sesler daha sonradan Yeni Osmanlılar adıyla anılacak ve öncülüğünü Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa¹²² gibi dönemin ünlü edebiyat ve yazarlarının bir arada olduğu grubu oluşturacaklardır. Mustafa Fazıl Paşa ilerde de değinileceği gibi parası ile bu insanları bir araya toplamaya çalışacaktır. Ali Paşa ve özellikle Fuad Paşa'nın ilk başlarda İsmail Paşa ile aralarının iyi olmadığı aşikârdır. Mustafa Fazıl Paşa 1865 yılında Paris'e gitmiş ve kendi fikir ve projelerini Fransız makamlarına sunmuştur¹²³. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu kuvvet gösterilerinden çekinen Ali ve Fuad Paşalar, İsmail Paşa'ya veraset kanunun, hıdivlik, sadrazamlık ve Mısır içinde kanun yapma yetkisiyle birlikte, Avrupalı devletlerle siyasal olmayan anlaşma yapması yetkisini vermeyi kabul etmişlerdir. Tabiki daha önce belirttiğimiz gibi vereceği vergi yaklaşık iki katına çıkarılması karşılığında. Böylece Ali ve Fuad Paşalar bir taraftan Mustafa Fazıl Paşa'yı etkisiz hale getirmeye çalışırken diğer taraftan mali bunalımlar karşısında önemli bir gelir elde etmiş oldular. Diğer taraftan Sultan Abdülaziz de veraset sistemini değiştirmek istiyordu. Osmanlı Devleti'nde bilindiği gibi taht hakkı "ekber" ve "erşed" usulüne göre idi. Sultan Abdülaziz bu kanunu değiştirip kendisinden sonra yerine oğlu Yusuf İzzeddin Paşa'nın geçmesini istiyordu. Bu yüzden İsmail Paşa'ya bu hakkı vermiş ve Osmanlı erkanını da bu düzene alıştırtmak istiyordu. Kısacası karşımıza iki ana eken çıkıyordu. Birincisi; Fuad Paşa ile Mustafa Fazıl Paşa arasındaki anlaşmazlık, diğeri ise Sultan Abdülaziz'in de İsmail Paşa ile veraset

¹²¹ Davison, H. Roderic, *a.g.e.*, s. 216-217

¹²² Ziya Paşa, Yeni Osmanlılar'a katılmadan önce Paşalık rütbesini almıştı. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın davetini kabul edip Avrupa'ya gidince Paşalık rütbesi geri alındı. Avrupa'dan döndükten sonra tekrar Paşa'lık verildi. Yani Avrupa'da bulunduğu sürede Paşa değil Bey'dir. Fakat biz Ziya Bey değil, Ziya Paşa olarak isimlendireceğiz.

¹²³ Berkes, Niyazi, *a.g.e.*, s. 279

konusunda aynı fikri taşıması. Ayrıca İsmail Paşa'nın devlet erkanına yedirdiği paralarda bahis konusudur. Mithat Cemal Kuntay'ın: İsmail'in portakalları dediği:

“...İsmail'in saraya ve Babiâli'ye gönderdiği İngiliz altınlarının adı 'portakaldı: Mahrusa yatında bu altınlar portakal sandıklarına konuluyordu... Aziz'in namına, Avrupa'da, İsmail borsa oynuyordu. Fakat kazanırsa Aziz'in namına kaybederse kendinin...¹²⁴”

Bütün bu yaşanan gelişmeler görünürde Mustafa Fazıl Paşa'nın aleyhindeydi. Acaba gerçekten İsmail Paşa'nın portakalları işe yaramış mıydı? Sultan Abdülaziz Osmanlı veraset sistemini değiştirmek istiyor muydu? Ziya Nur Aksun, Osmanlı Tarihi eserinde buna tamamıyla karşı çıkıyor ve bütün bu söylenenlerin Yeni Osmanlılar'ın uydurmaları olarak görüyor.

“Bu ünvana ve şu imtiyazlara rağmen Osmanlı Padişahının hıdivi herhangi bir vali gibi azletme selahiyeti hukuken mevcuttur ve bu, Sultan Hamid devrinde kullanılmıştır. Mısır Valiliği'nde veraset usulünün değiştirilmesi, Kavalalı hanedanı arasında ihtilaflar usule getirmiş; İstanbul'da Meclis-i Ali-i Hazain reisliğinde bulunan Mustafa Fazıl Paşa, bundan dilgir olarak Avrupa'ya gitmiş ve burada, 'Yeni Osmanlılar' namındaki kliğin en büyük hamisi olmuştur¹²⁵.”

Mustafa Fazıl Paşa, burada belirtildiği gibi, veraset usulünün değiştirilmesi sonucu kırılgın olarak Avrupa'ya gitmemiştir. Avrupa'ya gittikten sonra veraset usulü değiştirilmiştir. Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar'ı veraset usulünün değiştirilmesinden sonra Paris'e davet etse de, veraset usulünün değiştirilmesi tamamıyla bu davete etken değildir. Yine Yusuf Ziya Aksun'a göre:

“Sultan Abdülaziz'in tasavvurlarını, kendileri için tehlikeli addeden batılı devletlerce de desteklenen bu klik, hudutları hala çok geniş olan devleti kuvvetlendirmek için çalışacakları yerde, onu sarsmaya ve hatta dağılmasına sebep olacak zararlı bir faaliyet içine girmişlerdir... Sultan Abdülaziz'in Osmanlı tahtı için de aynı şeyi düşünmesi (Veraset sistemini

¹²⁴ Kuntay, Mithat Cemal, a.g.e., s. 313-314

¹²⁵ Aksun, Ziya Nur, Osmanlı Tarihi, Cilt III, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, s. 450

değiştirmesi) ve oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'yi veliaht yapmak istemesi... Bu rivayetleri kabul etmek imkanı yoktur ve veraset usulündeki değışiklik teşebbüsünde de ciddi bir vesika yoktur... Veraset usulünün tadili hakkındaki rivayetler, bir Jön Turc yutturmacasıdır ve bundan elde edilmek istenen maksad da Padişah'ı sarsmak, Osmanlı efkarını bölmek, milletin çok hassas olduğu saltanat ve hilafet makaamının an'anelerini güya müdafaa ediyormuş gibi görünerek, taraftar kazanmaktır...¹²⁶,

Fakat Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Avrupalı Devletler tarafından değil, Avrupa'da yayın yapan Journal Des Debats, La Liberte ve Siecle gibi gazeteler tarafından destekleniyordu¹²⁷. Yine o dönemde kendileri gibi ölkelerinden kaçmış olan ve ölkelerindeki idari sistemi beğenmeyen bir takım Avrupalı Jön'ler tarafından destekleniyorlardı. Ayrıca Yeni Osmanlılar'ın düşünceleri arasında, Sultan Abdülaziz'in kendisine ve makamına karşı bir muhalif yazı ya da hareket yapılmamıştır. Bu eserde Mustafa Fazıl Paşa ve İsmail Paşa hakkında ise şu yorumlar yapılmıştır:

“Kavalalı Hanedanının bu yeni usule göre mağdur olan azası (Mustafa Fazıl Paşa), yine ehemmiyetli devlet hizmetlerinde kullanılmıştır; hatta sonraları, içlerinden, Said Halim Paşa gibi sadrazam olanları dahi çıkmıştır. Bu sebeple işi, Mısır Valisi'nin dağıttığı paralarla vücade gelmiş bir husus olarak görmek imkansızdır ve bu iddialar, malum kaynaklardan beslenmiş olan bir Jön Turc propagandası olarak görölmelidir.¹²⁸,

Verasetin değışmesi çeşitli soruları da beraberinde getirmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi bütün bunlar Yeni Osmanlılar'ın yalanları mıydı? Konuyu geniş perspektiften ele alırsak; İsmail Paşa'nın, Mısır Valisi olduktan sonra İstanbul'a sık sık gelmesi ve kapı yoldaşı hediyesi vermesi, Sultan Abdülaziz'in Osmanlı Devleti'ndeki veraset sistemini değıştirme düşüncesi, Mustafa Fazıl Paşa'nın Fuad Paşa ile anlaşamaması sorunlarını karşımıza çıkıyor. Yukarıda belirtilen alıntıda “Kavalalı Hanedanının bu yeni usule göre mağdur olan azası (Mustafa Fazıl Paşa) yine ehemmiyetli devlet hizmetlerinde kullanılmıştır” ibaresi, İsmail Paşa'nın veraset sistemini değıştirmesinden sonralara

¹²⁶ Aksun, Ziya Nur, *a.g.e.*, s. 450-451

¹²⁷ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 93-94

¹²⁸ Aksun, Ziya Nur, *a.g.e.*, s. 450-452

geliyor. Yani İsmail Paşa bu hakları elde ettiğinde Mustafa Fazıl Paşa zaten Avrupa’da bulunmaktaydı. Mustafa Fazıl Paşa’nın yeniden önemli görevlere getirilmesi daha sonra, Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatinde affedilmesi sonucu olmuştur. İstanbul’a yeniden döndüğünde zaten hıdiv olmak amacı için değil sadrazam olabilmek umudunu taşımaktaydı.

Ayrıca Yeni Osmanlılar’ın bu dönemdeki amacı padişaha karşı değildi. Ya da Mısır’da ki veraset sisteminin neden değiştirildiğine de karşı değildi. Tabiki veraset usulünün değiştirilmesi hakkında yazılar yazdılar fakat bu onların asıl amaçları değildi. Asıl amaçları sadece, Ali ve Fuad Paşa’nın başını çektikleri küçük bir devlet adamı topluluğuna karşı olmalarıydı. Çünkü: Bu grup, Bab-ı Ali’nin politikalarının oluşturulmasında önemli bir konuma sahipti ve kendilerinin dışında kalan devlet nazırlarının tayin edilmesinde büyük pay sahibiydi. Yeni Osmanlılar’ın ilk amacı şahsi yönetimleriyle yanlış politikalar üreten Ali ve Fuad Paşalar oligarşisine son verebilmektir¹²⁹. İsmail Paşa’nın ise, bu durumda Ali ve Fuad Paşalar’a çeşitli hediyeler vermesi ve para akıtması olağandı. Dönemin vaka’nüvisi Lutfi Efendi’nin dediği gibi:

“İsmail Paşa Vali olduğundan berü bu işi halledebilmek için etmediği fedakarlık ve sarf eylemediği mebaliğ kalmadı. Ol-vakitin ekser vükela ve kurenasından başka adi memurlara varınca kadar, İsmail Paşa tarafından bezl olunan fedekarlık ve hesaba gelmez masraflar mu’ahharan Mısır’ca görülen hali netice vermiştir... Ol-vakit ba’zıvükela İsmail Paşa’dan açıktan aldıkları altınlara utnamadan Kapu-yoldaşça mu’amele namına verirlerdi.”¹³⁰

İsmail Paşa için, her şey satın alınabilirdi ve bir ferman için en az üç milyon dolar para harcamıştı¹³¹. Bütün bu nedenlerden dolayı İsmail Paşa emeline ulaşmış oluyor ve Mustafa Fazıl Paşa’nın önünü tıkadığı için, Mustafa Fazıl Paşa’yı Yeni Osmanlılar’a daha da yaklaştırıyordu.

¹²⁹ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 18-19

¹³⁰ Lutfi, Ahmed Efendi, *a.g.e.*, Cilt XI, s. 26

¹³¹ Sadgrove, Philip, “The European Press in Khedive İsmail’s Egypt (1863-1866)”, *Bibliothèque Nationale de France*, 2nd International Symposium History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East, Paris, 2-4 November 2005, s. 2

2.2. Mustafa Fazıl Paşa'nın Le Nord Gazetesine Yolladığı Mektup ve Etkileri

Mustafa Fazıl Paşa Avrupa'ya sürgün edildikten sonra hürriyet fikirlerini tam anlamıyla açığa çıkarmıştır. Avrupa'da yaptığı faaliyetler sonrası Yeni Osmanlılar'ın takdirini kazanmıştır. Özellikle yaptığı iki olay Yeni Osmanlılar'ın kendisine hayran olmasına yetmiştir. Bunlarda ilki Paşa'nın Nord gazetesinde kendisi hakkında yazılmış yazıya cevap verirken ilk defa Yeni Osmanlılar'dan söz etmesidir. İkincisi ise Sultan Abdülaziz'e yolladığı mektuptur. Fakat bütün bunların yanı sıra Mustafa Fazıl Paşa her zaman affedilme arzusundaydı. Bir taraftan muhalif çalışmalarını yürütürken diğer yandan Mustafa Fazıl Paşa Osmanlı ülkesine tekrar geri dönmek için çalışmalarda bulundu. Sonucunda 20 Aralık 1866 yılında Mısır ve İstanbul dışında oturması şartıyla ülkeye dönüş izni verilmişti. Aslında bu Mustafa Fazıl Paşa'nın dönüş isteminin bir reddi oluyordu¹³².

Mustafa Fazıl Paşa meşrutiyet fikirlerinin yayılmasını istiyor ve bunun unutulmasını istemiyordu. Ama Mustafa Fazıl Paşa sadece meşrutiyetçi fikirleri ile değil şaşalı yaşam tarzıyla da ön plana çıkmaktaydı. Belçika'da yayınlanan Nord gazetesi, Mustafa Fazıl Paşa'nın Türkiye'nin reformlarından daha fazla, Mısır tahtı üzerinde emelleriyle ilgilenen bir sahtekar olduğunu iddia etmişti. Bu gazete Rusya'yı desteklemekte ve nedensiz bir şekilde Mustafa Fazıl Paşa hakkında ağır suçlamalarda bulunmaktaydı. Mustafa Fazıl Paşa'nın el altında hala Mısır'da emlakının olduğu ve bu emlakın Openheim adındaki bir sarraflık şirketi tarafından yürütüldüğünü ileri sürüyordu ve bu şirketin kurucuları arasında Mustafa Fazıl Paşa'yı gösteriyordu¹³³.

Daha önce belirttiğimiz gibi bu şirket Sergi-i Umumi'nin inşaatı işini üstlenen şirkettir. Aynı zamanda, Bank-ı Osmani Şahane'nin kurulmasından öncede karşımıza çıkmıştır. Aslına bakılırsa bu şirketle ilişkili olduğu düşünülebilir. Nord gazetesinin haberine göre kısaca; Ticari ve sınai menfaatler bakımından Avrupa ile doğu arasında ilgi sağlayacak, milletler arası Openheim bankası kurulacak ve patron olarak ta Mustafa Fazıl Paşa olacaktı¹³⁴. Mustafa Fazıl Paşa bütün bunlarla karşı çıktı ve bununla ilgili gazeteye bir

¹³² Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 40

¹³³ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s.21

¹³⁴ Bilgegil, M. Kaya, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I – Yeni Osmanlılar*, Baylan Matbaası, Ankara 1976, s. 5-6

mektupla cevap verdi. Bu cevap 5 Şubat 1867’de Le Nord gazetesinde yayınlanmıştır. Mustafa Fazıl Paşa’nın Nord gazetesine yolladığı mektupta şunlar yazıyordu:

‘‘Bir Şubat tarihli Nord gazetesini ancak bugün gözlerimin önüne serdiler. Yoksa bu satırlar sizlere daha çabuk ulaşacaktı. Mütenakız gazete münakaşa ve haberine ait hareketi takip itiyadına tatmin etmek istememde değil, fakat, pek az ehemmiyet taşımasına rağmen, muhabiriniz tarafından münazara mevzuu olarak alınan bir nokta üzerine sizin dikkat nazarınızı çekmek arzumdandır.

Bir banka kuracağını ilan eden gazeteler; artık bu havadisten mahrumdurlar. Ben, daha katiplerimden biri vasıtasıyla tekzip zahmetine girmeden önce bu gülünç habere amme akl-ı selim-i, kafi derecede tekzip suretiyle, ceza vermiş görünüyor. Bu gazeteler, şimdi de, mümkün olduğu kadar az hünerli değişikliklerle, benim Oppenheim şirketi ile imtizacım diye adlandırdıkları hususta uğraşıyorlar.

Osmanlı İmparatorluğu işlerinin- fıkra yazarlarca da bilinen-buhranlı bir anında, ben her şeyden önce, kendi şahsi işlerimin değil, bunların endişesini duymaktayım. Topluluk işini şahsıma ait işin önüne geçirmeyi bilmek için; Müslüman, Katolik veya Ortadoks Yunanlı olmanın ehemmiyeti yoktur; bunun için terakki adamı yahut iyi vatanperver olmak elverir ki, aslında bunların ikisi de bir ve aynı şeydir. Temsili ile şeref duyduğum büyük ‘Jeune Turquie’ fırkasının samimi kanaati de, en azından böyledir, efendim. Bu fırka, ne kaderciliğin tevekkülünü ne de cesaretsizliğin çekingenliğini tanır. Bu da size, Kandiya ayaklanması ve ondan daha ehemmiyetli olup bize çeşitli manzaralar arz eden diğer felaketler; bu fırkayı, ıstırapın, tecrübenin ve tefekkürün olgunlaştırdığı ıslahat projelerinin gerçekleştirmesinin hali işinde mukavim bulunacağını anlatmalıdır.¹³⁵.’’

Mustafa Fazıl Paşa, ilk defa burada Yeni Osmanlılar’dan bahsetmekte ve kendisini de bunun bir üyesi, bir temsilcisi olarak göstermektedir. Yeni Osmanlılar’a dair kalem oynatan kim varsa bu yazılan mektubu çok beğenmiş ve Mustafa Fazıl Paşa’nın

¹³⁵ Bilgegil, M. Kaya, a.g.e., s. 8-11

destekçisi olmuşlardır. Yeni Osmanlılar henüz organize bir topluluk değildi fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın kendi kendini atayarak Jeune Turc'ün bir temsilcisi olarak görmesi, bu topluluğa yakın olanları heyecanlandırmıştı. Le Nord gazetesine yazılan bu mektup, İstanbul'da 8 ve 10 Şubat 1867'de Filip Efendi'nin sahip olduğu gazete olan Muhbir'de Ali Suavi tarafından yayınlandı. Böylece İstanbul'da da bu mektup duyuldu. Bunun ardından Ali Paşa ile yakınlığı olan, Gazette Du Levant ve bu gazetesinin editörü De Launay 19 Şubat 1867'de, Yeni Osmanlılar ve Mustafa Fazıl Paşa hakkında eleştirel bir yazı yazmıştır¹³⁶. Namık Kemal de bu gazeteye cevaben bir mektup yazdı. Yeni Osmanlılar¹³⁷'in teşkilatlı bir cemiyet olmadığını ve birbirlerine ideallerle bağlı insanlardan meydana geldiğini yazmıştır. Reform hareketinin yeni olmadığını, reform isteyen insanların giderek arttığını ve bu insanların birbirlerine ideal olarak bağlı olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa'nın da bu ideallere sahip olmasından ve kendini bu cemiyetin içinde görmesinden dolayı oldukça memnun olduğunu ifade etmiştir. Kendisinin de Mustafa Fazıl Paşa ile hiçbir şekilde tanışıklığının bulunmadığı ve bu düşüncelere sahip bir cemiyette reisliğin olmadığını dile getirmiştir¹³⁸. Mektubun en dikkat çekici yeri ise sonu olmuştur. Namık Kemal mektubu şu şekilde sonlandırmıştır:

“Osmanlıca olarak çıkan gazeteleri yönetmeye başlamış bulunan bu entelektüel cemiyetin bazı üyeleri, ilerlemenin başlıca vasıtası olan edebiyatta fevkalade bir değişime neden olmuşlardır. Eğer bundan böyle onun gerçek niteliği anlaşılabilir ve tıpkı Avrupa gazeteciliği gibi, medeniyet patronlarının yardımından faydalanabilirse, muhtemelen vatan için büyük şeyler başaracaktır¹³⁹.”

Bundan birkaç gün sonra Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa'nın Le Nord'a yolladığı mektubu Tasvir-i Efkar'da altına editör olarak bir yazı ekleyerek yayınladı¹⁴⁰. Namık Kemal bu zamana kadar Mustafa Fazıl Paşa ile hiçbir tanışıklığının olmadığını bildirse

¹³⁶ Mardin, Şerif, a.g.e., s. 45

¹³⁷ Namık Kemal Yeni Osmanlılar ya da Jeune Turc ifadesi yerine Türkistan-ı Erbab-ı Şebab-ı terimini kullanır. Ayrıca, Meşrutiyet hukukunda bile parti, dernek yada cemiyet aynı kanuna, Cemiyetler Kanunu'na, bağlı oldukları için, bundan çok daha öncesinde oluşmuş olan Yeni Osmanlılar için: cemiyet, örgüt ya da partiyi aynı anlam içinde tutmuşlardır. Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 46

¹³⁸ Kuntay, Mithat Cemal, a.g.e., s.183-186, 290-291

¹³⁹ Kuntay, Mithat Cemal, a.g.e., s. 185

¹⁴⁰ Kaplan, Mehmed, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1948, s. 52

de, Ali Suavi gibi Mustafa Fazıl Paşa'nın Le Nord'a gönderdiği bu mektuptan mutluluk duymuştur. Mustafa Fazıl Paşa'nın daha Avrupa'ya gitmeden önce Yeni Osmanlılarla ne kadar bağlantılı olduğu belli değildir. Ancak İstanbul'da veliaht Murad Efendi, Namık Kemal ve Şinasi ile ilişkiler kurduğu hakkında kuvvetli karineler vardır¹⁴¹. Yine Mustafa Fazıl Paşa'nın konağı 1866 yılının başlarında Osmanlı hükümetini eleştirenlerin uğrak yeri konumuna gelmişti. Mustafa Fazıl Paşa konumu gereği hükümeti eleştiren cemiyetin asıl kurucuları arasında olup olmadığı bilinmese de Namık Kemal ile ittifak halindeydi¹⁴². Sonuç itibarıyla Mustafa Fazıl Paşa o zamana kadar, Namık Kemal, Ali Suavi ve diğer cemiyet üyeleri ile yakından veya uzaktan ilişki kurmuş olsun ya da olmasın, Le Nord'a yazılan mektup sonrası ilişkiler kurulmaya başlanmıştı.

2.3. Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Yolladığı İleri Sürülen Mektup

Mustafa Fazıl Paşa'nın Nord gazetesine yolladığı mektuptan kısa bir süre sonra Paşa, Sultan Abdülaziz'e de bir mektup yollamıştır. Bu mektup Osmanlı siyasi tarihi açısından önemli bir rol teşkil etmektedir. Çünkü Türkiye'de meşrutiyet fikrinin propagandasına yapılan katkıların başında bu mektup gelmektedir¹⁴³. Daha sonra mektubun neler içerdiği, nelerden bahsettiği konusunda açıklamalar yapacağımız için burada sadece mektubun ne zaman hangi şartlarda yollandığına değineceğiz.

Bilindiği üzere Mustafa Fazıl Paşa, İsmail Paşa'nın Mısır veraset usulünü değiştirmesinden sonra Mısır Valilik hakkını kaybetmişti. Avrupa'ya çıkarılan Mustafa Fazıl Paşa, muhalefet yönünü ön plana çıkartmıştır. Nord gazetesine yolladığı mektupta da kendisini Yeni Osmanlılar'ın içinde görüyordu. Bu mektuptan hemen sonra da Sultan Abdülaziz'e bir mektup yollamıştır. Bu mektubun aslında kimin tarafından kaleme alındığı ve yazılışının kesin tarihi yoktur. Mustafa Fazıl Paşa'nın böyle bir mektubu yazamaması fikrinin altında, Paşa'nın çok zengin olup, kendine ait memurlarıyla, sekreterleriyle Avrupa'da seyyar bir maliye gibi dolaşması ve gazetecilerin de Mustafa Fazıl Paşa'dan bir şeyler koparmaya çalışmasıydı¹⁴⁴. Bu sebepten dolayı mektubu

¹⁴¹ Koray, Enver, "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, Cilt XLVII, TTK, Ankara 1984, s. 571-572

¹⁴² Davison, H. Roderic, *a.g.e.*, s. 210

¹⁴³ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 307

¹⁴⁴ Berkes, Niyazi, *a.g.e.*, s. 280

Mustafa Fazıl Paşa kendisi değil, kendisinden bir şeyler koparmaya çalışan gazetecilere yazdırmış olabilme ihtimalinden kaynaklanıyor.

24 Temmuz 1867 tarihinde Diplomatic Review’de David Urquhart’ın yayımlanan yazısına göre, bu mektubun Mustafa Fazıl Paşa’yı sadrazam yapmak için uğraşanların, Eflaklı gazeteci Gregory Ganesco tarafından kaleme alındığı ileri sürülmektedir¹⁴⁵. Fakat David Urquhart’ın yazdıklarına kendi yaşamının getirdikleri doğrultusunda kuşku ile bakmak gerekir. David Urguhart; 1805-1877 yılları arasında yaşamış, İngilizler onu dönemin en meşhur Türk dostu diye adlandırmışlardır. Bir çok kez İstanbul’a gelmiş, Osmanlı’nın dış müdahalelere izin vermemesi gerektiğini savunmuştur. İngiltere’de muhafazakar partiden milletvekilliği de yapan Urquhart, Free Press adında gazete çıkarmış ve bu gazete 1866 yılında Diplomatic Review adını almıştır. Ayrıca Uquhart, Batılıların Osmanlı ülkesine yaptırımlarına karşı gelmelerini, Osmanlı’nın batıya güvenmemesi konuları hakkında Sultan Abdülaziz’e, Fuad Paşa’ya mektuplar yazmıştır. Bu konular hakkında da kendi çıkarmış olduğu gazetelerde makaleler yazmıştır. İşte bu yüzden Urquhart, Mustafa Fazıl Paşa’nın yazmış olduğu mektuba en sert tepkiyi gösteren kişi olmuştur¹⁴⁶. Eflaklı gazeteci Ganesco tarafından yazıldığını söylemesi; Ganesco, Yeni Osmanlılar nizamnamesini ilk olarak gazetede yazmış ve Yeni Osmanlılar’ın destekçisi olduğu içindir. Tabi bütün bunlarla birlikte Ali Suavi’de, daha sonraları, yani Mustafa Fazıl Paşa ile aralarının açılmasından sonra mektubun Ganesco tarafından yazıldığını ileri sürmektedir. Mektubun yayılmasından itibaren Nord gazetesi de bu mektubun Mustafa Fazıl Paşa’nın yandaşları tarafından yazıldığını ileri sürmüştür. Yalnız bu mektubun Mustafa Fazıl Paşa tarafından yazılmadığını kanıtlayacak herhangi bir belge henüz bulunamamıştır¹⁴⁷.

Mektubun Mustafa Fazıl Paşa tarafından yazıldığını öne sürenlerde mevcuttur. Ebuzziya Tevfik, mektubun Mustafa Fazıl Paşa tarafından yazıldığını fakat Fransızca tercümeyle Revlaki adında bir Rum’un çevirdiğini bildirir¹⁴⁸. Mektup, 22 Mart 1867 tarihinde, Mustafa Fazıl Paşa’nın el yazısı ile Sultan Abdülaziz’e sunulmuş; 23 Mart 1867 tarihli Le Memorial Diplomatique adlı gazetede yayınlanmıştır. Ayrıca mektubun Fransızca,

¹⁴⁵ Davison, H. Roderic, *a.g.e.*, s. 251

¹⁴⁶ Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul Kasım 1994, s. 119-125

¹⁴⁷ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 28-29

¹⁴⁸ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 24

Yunanca ve Ermenice olarak çoğaltıldığı da bu gazetede yer almıştır¹⁴⁹. Yine mektubun Bulgarca bir baskısı da bulunmuştur¹⁵⁰.

Mektup 24 Mart 1867 tarihinde La Liberte adlı gazete de yayınlanmıştır. Bu tarihlerde bir çok Avrupa gazetesinde bu mektup yer almaya başlamıştır. Sadece gazetelerde değil broşürler halinde de dağıtılmaya başlanmıştır. Fakat mektubun İstanbul'a gelme tarihi ise daha erkendir. 8 Mart 1867'de mektup İstanbul'a ulaşmış ve dağıtım işleri yapılmaya başlanmıştır. Demek oluyor ki mektup 8 Mart 1867'den önce yazılmıştı. Zaten Mustafa Fazıl Paşa 17 Mart 1867 tarihinde İmparator Napoleon ile görüşmüş, projelerini kendisine sunmuştu¹⁵¹. Yazdığı mektubun bir kopyasını da Napoleon'a vermiştir¹⁵². Niyazi Berkes'e göre mektup yayınlanmamış olsa bile, varlığı 25 Ocak 1867 tarihinde İstanbul'da biliniyordu ve mektubun Avrupa'da değil İstanbul'da yazılmış olabileceğini belirtmektedir¹⁵³.

24 Mart 1867'de La Liberte'de yayınlanan bu mektubun Fransızca tam metnine M. Kaya Bilgegil'in eserinden ulaşılmaktadır. Ayrıca bu mektup Mısır'da, 1897 tarihinde yayınlanmış, daha sonra mektup 1940 tarihinde tekrar basılmıştır. Bu kaynakta Mustafa Fazıl Paşa'nın bu mektubu 1866 tarihinde gönderdiği yazmaktadır. Fakat bununla ilgili her hangi bir mühür ya da tarih bildiren başka bir şey yoktur. Yalnızca mektubun sonuna 1866 tarihi yazılmıştır¹⁵⁴.

Mektup Mart 1867'de herkes tarafından biliniyordu. Mustafa Fazıl Paşa, bu mektubu broşür haline getirip Avrupa'da binlerce kopya ettirip dağıtmıştı. Avrupa'da diplomatlara, siyaset adamlarına ve gazetelere, altına kendi imzasını atarak dağıttırmıştır¹⁵⁵. Aynı zamanda İstanbul'da da bu mektup elli bin nüsha olarak basılmış ve el altından dağıtılmaya başlanmıştır¹⁵⁶. Fakat İstanbul'da hiçbir gazete o zamanlar bu mektubu basamamıştı. Nihayet Ocak 1877'de İstikbal adlı gazetede yayınlanmış, Sultan

¹⁴⁹ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 12-13

¹⁵⁰ Çavdar, Tefik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1850*, İmge Kitabevi, Ankara Mart 2004, s. 33

¹⁵¹ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 48-49

¹⁵² Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 12

¹⁵³ Berkes, Niyazi, *a.g.e.*, s. 280-281

¹⁵⁴ Hatidjeh, Fouad İzzet, *Lettre Du Prince Moustapha Fazil A Sa Majeste Abdul Aziz Sultan De Turquie*, Le Caire Imprimerie De L'institut Français D'archeologie Orientale, Caire 1940, s. 20-21

¹⁵⁵ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 12

¹⁵⁶ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 24-26

Abdülhamid bu mektubun yayınlanmasından son derece rahatsız olmuştu¹⁵⁷. Osmanlıca broşür olarak ilk defa karşımıza, Hicri 1326 (1908) yılında, Ebuzziya Tevfik'in yeniden bastırılmış olduğu bu mektubun tamamını görebilmekteyiz. “*Sultan Abdülaziz Hana Paris’de Cemiyet-i Ahrar Reisi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Merhum Tarafından Gönderilen Mektubun Tercümesidir*”¹⁵⁸ diye girişi bulunan bu broşür elimize ulaşan en erken Osmanlıca matbu olarak yazılmış nüshadır. Ayrıca ilk sayfasında “*1282’de Avrupa’da litografya usulü ile tab edilen aslından istinsah edilmiştir*”¹⁵⁹ diye bir giriş yapılmıştır. Yine Bir Eseri Siyasi adı altında aynı yıl basılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde rastlayabildiğimiz Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubunun tam metni yoktur. Yalnız mektup kalemle tesvit olunmuş ve “*Fazıl Mustafa Paşanın 1283 senesi Paris’den Sultan Abdülaziz Han Hazretlerine gönderdiği birinci mektub suretidir*” diye giriş yapılmıştır¹⁶⁰. Kalemle tesvit olunan bu belge de birinci sureti denilmiş fakat diğer kısımlarına ulaşamamıştır. Ayrıca Ebuzziya 1282 yılını verirken arşiv belgesi 1283 yılını vermektedir.

Mektubun kimin tarafından yazıldığı ya da tarihi her ne kadar tartışılırsa da, bir gerçek var ki o da, mektubun Mustafa Fazıl Paşa’ya mal olduğudur. Aslında mektubun kimin tarafından yazıldığından daha çok mektubun içindekiler daha önemlidir. Bu mektubu Mustafa Fazıl Paşa yazmamış olsa bile ki bu durumda başkasına yazdırtmış ve altında imzası bulunarak yine kendisine mal olmuş bu mektup, içerik açısından ve anlattıkları bakımından Osmanlı siyasi tarihi açısından son derece önemlidir.

2.3.1. Mektubun Muhtevası

Mustafa Fazıl Paşa’nın bu çok önemli mektubunu üç ana başlık altında toplayabiliriz. Birincisi; Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durum, ikincisi; Osmanlı Devleti ve Avrupa Devletleri’nin arasındaki fark, üçüncüsü ise; Osmanlı’nın daha ileri gidebilmesi için alınacak tedbirler¹⁶¹.

Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumu ise şu başlıklar altında toplayabiliriz: Gitgide oluşan ahlaksızlık, idarecilerin işlerini iyi yapmamaları, eğitim sistemindeki

¹⁵⁷ Davison, *a.g.e.*, s. 252

¹⁵⁸ Tevfik, Ebuzziya, *Paris’ten Bir Mektub*, Artin Asadoryan Matbaası, Dersaadet 1326, s. 1

¹⁵⁹ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 1

¹⁶⁰ Y.E.E. No: 17

¹⁶¹ Mektubun muhtevasının daha iyi anlaşabilmesi için tamamını Ek 1’de vermeyi uygun gördük.

bozukluk, maliyenin kötü durumu. Ancak bütün bunlar birbiriyle çok iyi şekilde bağlanmıştır. Örneğin mektubun ilk sayfalarında gitgide oluşan ahlaksızlıktan bahsedilir ve daha sonraları çok iyi şekilde geçiş yapılarak aslında halkta oluşan bu ahlaksızlığın normal olduğunu, bu çöküşün asıl sebebinin ise; idarecilerin ve memurların zalimliklerinden kaynaklandığını ileri sürülmektedir. Eğitim sistemindeki bozukluğu, halkın cahil kalmasını, Avrupa örnekleriyle açıkladıktan sonra, bunun sebebinin idari düzenin kötü olmasıyla bağlanmakta ve bunun sadece hürriyet ile düzelebileceği açıklanmıştır. Askeri başarısızlıkların, maliyedeki kötü durumun da aslında hürriyet ve özgürlüğün olmamasından kaynaklandığı açıklanmıştır.

Mektup “ *Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur*¹⁶²” diye başlamaktadır. Bunun sebebinin ise sarayı çeviren kimselerin kendi menfaatleri için doğruluğu kendilerinden bile saklamalarıdır. Daha sonra ise, Osmanlı idarecilerinin devleti iyi yönetemediğinden bahseder. Padişahın etrafında bulunan kimselerin gözlerini hırs bürüdüğü için, halkın çektiği sıkıntıları görememekte, bu kişiler; halkın kendi tembelliklerinden dolayı sıkıntı çektiklerini ileri sürmektedir. Yine bu kişiler devletin geri kalmasını da kader olarak nitelemektedirler¹⁶³. Yine bu memurlar hakkında:

*“Sizin halkınız iki kısımdır; bunlardan bir kısmı zalimlerdir ki hiçbir engelle karşılaşmadan akıllarına gelen zulmü yaparlar. Bir kısmı mazlumlar, yani zulüm görenlerdir ki daima kötülükler altında ezilirler. Birinci kısımdakiler sizin taşımakta olduğunuz büyük ve sonsuz güçten yararlanarak, yapılmaması gereken her şeyi yapmaya cesaret ederler; ikinci kısımdakiler bu zalimlerin zulümleri altında ezile ezile, ister istemez güzel ahlaktan uzaklaşırlar*¹⁶⁴.”

Bu sözlerle Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı yöneticilerinin ve memurlarının yaptıklarını yazarken diğer yandan da bu adamların yönetiminden memnun olmayan Osmanlı aydın zümresinin bir bölümüne hitap ediyordu¹⁶⁵.

¹⁶² Tefik, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar-İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, (Günümüz Türkçe'sine Uygulayan: Şemsettin Kutlu), Pegasus Yayınları, İstanbul 2006, s. 27

¹⁶³ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 27

¹⁶⁴ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 30

¹⁶⁵ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 310

Mustafa Fazıl Paşa, devletin geri kalmasının asıl nedenlerinden birisinin de ahlak çöküşünün yaşanmasından ileri geldiği kanaatindedir. Hatta askeri başarısızlıkların bile sebebi bir bakıma bu ahlak çöküşüydü. Mustafa Fazıl Paşa'ya göre mazide kalan başarılar ise; askerlerin içlerinde bulunan şevk ve cesaret ile değil, milli ahlakla olmuştu. Zaten bu ahlak onların içlerindeki şevk ve cesaretin yansımasıydı.

‘‘Şevketlü efendim, dört yüz sene evvel, babalarımızın, Doğu Roma İmparatorluğu’nu ortadan kaldırarak ve Konstantin’in bütün dünyaya başkent olarak ilan ettiği ünlü beldeye çok büyük bir şan ve şerefle, haklı bir zaferle gelip oturarak tarihte böylesine şanlı fetihlere nail olmaları, sadece din gayretinden ileri gelmemiştir. Belki din gayreti ve askerlikteki üstün cesaretleri, onların milli ahlaklarının bir ışıık gibi yansımasından başka bir şey değildi. Evet onlar kendilerini yöneten amirlerine ve subaylarına itaatliydiler; lakin bu itaat kendileri tarafından, kendi istekleriyle belirlenmiş ve kabul olunmuş bir serbestlik içinde ve özgürlük temeline dayalı olduğu için her birinin kalbi ve aklı alabildiğine hürriyet havası içindeydi. Bilemiyorum nasıl güçlü bir mayadan gelme nasıl yaratılıştan var olma bir yücelik birleşmiş ve bunlar onlarla kendiliklerinden bir düzen ortaya koymuştu. İşte, bu süzendir ki onların çok canlı olan ahlak ve karakterlerini muntazam bir hale koyardı. Hasıla fazilet ve olgunluk onların kalplerinde yuva yapmıştı¹⁶⁶.’’

Burada çok daha önemli bir konuya vurgu yapılmıştır. Şanlı fetihlerin sadece din gayretinden ileri gelmediğidir. Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunun bütününe bakıldığında, Paşa'nın laikliğe vurgu yapmış olması mektubun o zamana kadar ifade edilemeyen taraflarını ön plana çıkarmıştır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın başlattığı yeni ve dikkat çeken konulardan birisi de eğitim konusudur. Mektupta: Osmanlı Devletinde var olan eğitim sistemi hastalıkları tedavi edecek kadar iyi değildi. Şimdiye kadar eğitim sisteminde yapılan yenilikler ülkenin idari sistemini ve modernleştirmeyi düzeltecek yenilikler değildi. Bütün bu yapılanlar aslında merkeziyetçi bir devlet kurma teşebbüsleridir¹⁶⁷. Gerçektende gerek Tanzimat

¹⁶⁶ Tefik, Ebuzziya, a.g.e., s. 29

¹⁶⁷ Tefik, Ebuzziya, a.g.e., s. 31-33

Fermanında¹⁶⁸ ve gerekse Islahat Fermanında¹⁶⁹ eğitim ile ilgili hiçbir söz edilmemiştir. Hatta Ali Suavi, bunu yazılarında dile getirmiş, azınlıkların kurmuş olduğu okulların daha modern ve daha iyi olduğunu yazılarında dile getirmiştir¹⁷⁰. Eğitim gerçektende mektubun yazıldığı zamana kadar, Tanzimat dönemi değişikliklerinde çok az yer bulmuştur. Mustafa Fazıl Paşa da bu eksikliği bildirmiştir. Eğitim alanında yapılan birkaç değişikliği de muhakkak ki yeterli bulmamıştır. Mektubunda Avrupa ülkelerinden örnekler vermiştir. Özellikle orta düzeydeki ülkelerden örnekler vermiş sonrasında Osmanlı Devleti ile karşılaştırmıştır. Açılan yeni okullar hakkında da şunları dile getirmiştir:

“Padişahım, ya hiçbir şeye yaramaksızın öylece bomboş kalıp duracak yahut da oraya devamla ancak beş-on tembel ve fakir çocuktan başka kimsenin rağbet etmeyeceği, bir takım kalitesiz okulları yer yer çoğaltma işinin ülkemizde ilim yaymaya yararlı bir yol olduğunu sanacak ve buna inanacak mısınız?”¹⁷¹

Bundan sonra ise eğitimi de hürriyet ve özgürlükle bağdaştıran Paşa, hürriyetin olmadığı bir yerde eğitiminde olamayacağını dile getirmiştir.

Mustafa Fazıl Paşa’ya göre kötü gidişat sadece bunlarla sınırlı değildir. Osmanlı devletinde baş gösteren yoksulluk artık sınırları zorlamaktadır. Devlet hazinesinin sıkıntıları, askerlerin ve memurların maaşlarının zamanında verilememesi maliyenin ne kadar bozuk olduğunu göstermektedir. Ancak Paşa daha sonra bütün bunların atlatılabileceğini bildirmiş ve maliye için çözüm üretmeye çalışmıştır. Mustafa Fazıl Paşa, maliyedeki sıkıntının ana kaynaklarını şu şekilde dile getirmiştir; *“ Bunun sebebi, her şeyden önce vergilerin pek düzensiz bir biçimde değerlendirilip toplanması; ikinci olarak da halkın çok tembel ve cahil oluşu yüzünden bu yoksulluğa saplanmış bulunmasıdır”¹⁷²*. Paşa yine sanatın, tarımın ve ticaretin geri kalmasını bu iki maddeye bağlamıştır. Mustafa Fazıl Paşa yine buradan çok güzel bir şekilde geçiş yaparak,

¹⁶⁸ Tanzimat Fermanı’nın tamamı için bkz: Rasim, Ahmet, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, Cilt I, İstanbul 1924, s. 233-237

¹⁶⁹ Islahat Fermanı’nın tamamı için bkz: İnalcık, Halil-Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, İstanbul 2006, s. 12-16

¹⁷⁰ Doğan, İsmail, “Tanzimat Döneminde Azınlıklar Eğitimi ve Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı 2, Ankara 1991, s.462-463

¹⁷¹ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 31

¹⁷² Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 32

Halkta oluşan tembelliğın de aslında mülki idare tarzındaki düzensizlik ve yetersizlikten kaynaklandığını belirtmiştir. “ *Herhangi bir ülkede zulüm ve zalimlik ortalıkta kol geziyorsa ve bir kimse böyle bir yerde kendi alın teriyle kazandığı şeylerden kendisinin hiçbir şekilde istifa edemeyeceğine kanaat getirmişse gayet tabidir ki çalışma hevesini bütünüyle yitirir*¹⁷³. ”

Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğı durumu bu genel çerçevede ele almıştır. Fakat bunların hepsi birbirleriyle bağlantılı şekilde vermiştir. Bütün bu olumsuz şartlar mektubun başında dediğı gibi, yönetici kesiminden kaynaklanıyordu. Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubu yazmasındaki amaçlardan biriside zaten buydu. Mektup aynı zamanda her surette hürriyet ve özgürlüğe bağlanmaktadır. Zaten idare tarzındaki düzensizlik ve zalimlikler de, hürriyetin olmamasından kaynaklanıyordu.

Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğı bu durumu daha iyi anlatabilmek için ve somut örnekler vererek Avrupalı Devletlerle, özellikle Fransa ile, Osmanlı Devleti’ni mukayese yoluna gitmiş, aradaki farkları ortaya koymak istemiştir. İlk olarak eğitim konusunda İsviçre, İngiltere ve Prusya örneklerini vermiştir. İsviçre’de herkesin okuma yazma bildiğini, İngiltere’nin son yirmi beş yılda eğitim konusunda büyük gayret sarfettiğini belirtmiştir. Ayrıca Prusya’nın Avusturya’yı, Sadova muharebesinde yenmesinin en büyük sebebini, Prusya halkının Avusturya halkından daha bilgili olduğuna bağlamıştır. Daha sonra Osmanlı’daki eğitimin kalitesiz olduğuna dikkat çekip şu şekilde konuyu bağlamıştır: “ *Şurası açık bir gerçektir ki cahillik ve esirliği kabullenmiş, bunları kanıksamış milletler hem alçak hem de hain olurlar*¹⁷⁴. ”

Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı Devleti’nin yönetim şekli ile Fransa’nın yönetim şeklini uzun uzadıya karşılaştırır. Özellikle Fransa’nın ihtilalden sonra nasıl değiştiğini, sadece otuz yılda neler yaptığını Padişah’a takdim etmiştir. Tabiki bu değişimin hürriyet ile gerçekleştiğini dile getirmiştir. Osmanlı devletinin de bu şekilde otuz sene gibi kısa bir zaman zarfında düzelmesi için ıslahatlar yapıp, özgür düzene geçmesinin gerektiğini savunmuştur. Eğer özgür düzene geçilirse Avrupa kamuoyunda Osmanlı için oluşan kötü bakış açısında değişeceğine inanıyordu. Bunun için: “ *İngiltere Devleti, bize yardım etmek ve bizi korumak için bundan on iki yıl önce gösterdiği gayreti ve iyi niyeti*

¹⁷³ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 32-33

¹⁷⁴ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 31

*şimdi göstermiyor*¹⁷⁵” diyordu. On iki yıl önceki savaş derken, Kırım savaşını kastetmiş olup, Avusturya’nın Slav ırkı politikasıyla milletleri kendi yanına çekerken, Osmanlı Devleti’nin arkasında on iki yıl önceki Avrupa kamuoyunun olmadığını belirtmiştir. Bunun için Fransa gibi bir özgür düzene geçilmeli halka hürriyet verilmeliydi. Bundan başka Paşa, özgür düzene artık ufak ülkelerin bile geçtiğini belirtmiş, ufacıcak bir Sardunya krallığının, kocaman bir İtalya krallığına ulaşmasının temelinde hürriyet olduğunu dile getirmiştir¹⁷⁶.

Mektupta Osmanlı’nın daha ileriye gidebilmesi için; kesinlikle özgür düzenin sağlanması gerektiğini dile getirmiştir. Buradaki özgür düzenden kasıt Kanun-i Esasiye dayalı bir idare tarzıdır¹⁷⁷. Avrupa’nın hasta adam, ölü adam diye adlandırdığı Osmanlı Devleti’nin hürriyet ile kurtulunabileceğini savunmuştur. Özgür ve sağlam bir düzen ile Osmanlı Devleti’nde yaşayan Müslüman ve Hristiyan halkın her türlü hak ve görevleri güvence altına alınacağından, Avrupalıların içişlerimize karışması da engellenmiş olunacaktır. Mustafa Fazıl Paşa, burada yine Padişahın etrafında bulunan kişilere gönderme yaparak şunları belirtmiştir:

“ Ah şevketlü efendim; daha şimdiden görür gibi oluyorum ki sizin çevrenizi sarmış bulunan hainler ve cahiller, özgür düzen sözünü ne kadar kötü manalara çekeceklerdir. Onlar ‘özgür düzen padişahın özgürlüğünü ve sultanlık yetkisini elinden alıp, onu sadece bir alet derecesine indirir’ sözüyle ‘siz padişah hazretlerine ve bütün Müslümanlara en sevgili şeyleri olan dinlerini ve elbiselerine kadar her türlü adetlerini terk etmeye mecbur kılar’ sözlerini söyleyerek, halkı aldatıp kandırmaya çalışacaklardır. Ya cahil ya hain olan bu kimseleri, her kimlerse, siz hakaretle çevrenizden kovunuz... Özgür düzen denilen şey, ne sizin ne de halkın zararına olur; ancak kendi başlarına buruk olanların bu davranışlarını sınırlar. Padişahdan ancak şu hali kaldırmış olur: Padişah onlara aldanmaz ve fenalık etmez olur. Özgür düzen milletin namusuna ve gelişmesine aykırı düşen hiçbir şeyi zorlamaz, tersine fertlerin malını mülkünü güven altına aldıktan başka, kutsal olan dini de korur. İnsanları içinde yaşadıkları

¹⁷⁵ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s.36

¹⁷⁶ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 33-37

¹⁷⁷ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 36

ortamda huzura ve rahata kavuşturduğu gibi, kişinin şahsi özgürlüğünü de garanti altına alır¹⁷⁸’.

Daha sonra Mustafa Fazıl Paşa mektupta, özgür düzen ile yaşanılacak düzelmelerin sadece Osmanlı’nın kendi içinde değil, dış ilişkilerde de fayda getireceği kanısındadır. Özgür düzen ile Avrupa milletleriyle olan ilişkiler düzelecek ve yabancı memurların ve yabancılardan her işe karışmaları engellenmiş olacaktır.

Mektupta örneklerin çoğu Fransa üzerinden verilmiştir. Özgür düzen ile Fransız ihtilalinin bir panoramasını yapan Paşa, Osmanlı Devleti’nin de bu şekilde yönetilebileceğini savunuyordu. Ayrıca Fransa’da bu ıslahatlar kan ve gözyaşlarıyla olmuştur çünkü geç kalmışlardı. Osmanlıda da zaman geçmekte ve acele edilmesi gerektiğini söylemektedir. Mustafa Fazıl Paşa’nın idari yapıdaki olması gereken değişikliği, her eyalette seçimle iş başına gelen kimseler tarafından meclisler oluşturulmasını, şu şekilde dile getirmiştir:

“ Sizin Devletiniz Mısır, Tunus, Eflak ve Buğdan, Sırbistan gibi bu çeşit eyaletlerden daha mı az değerlidir? Asıl ülkenizin halkı ve eyaletler halkından daha mı değersizdir, size sadakatlari onlarinkinden daha mı azdır? Padişahım: siz her şeyden önce halkımızın sadakatine ve iyi niyetlerine başvurunuz. Her eyalette üyeleri serbest seçimle iş başına gelmiş, büyük bir il meclisi kurdurunuz. Bunlar kendi bölgelerinde olan biteni, noksanları size iletirler. Sizin babaca ve herkese hayırlı olacak fikir ve kararlarınızı oralarda uygulamaya yardım etsinler. Sizin özel ve kesin buyruğunuz ile bu meclisler tarafından, İstanbul’a zaman zaman temsilciler gönderilsin. Halkın ihtiyaçlarını ve olan bitenin gerçek yönlerini – aracısız olarak- doğrudan doğruya, yani bizzat, huzurunuzda çıkarak size arz etsin¹⁷⁹’.

Mustafa Fazıl Paşa, mektubunda arkadaşlarıyla birlikte bir ıslahat programı hazırladıklarını ve bunu daha sonra Sultan Abdülaziz’e sunacaklarını belirtmiştir¹⁸⁰. Fakat böyle bir ıslahat programı hazırlanıp yapılamamıştır.

¹⁷⁸ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 34

¹⁷⁹ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 39

¹⁸⁰ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 39

Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunun tamamında dikkati çeken iki unsur bulunmaktadır. Bunlardan ilki laiklik diğeri ise Mustafa Fazıl Paşa'nın Türkçülüğüdür. Osmanlı Devleti'nin daha öncelerden geri kalmışlığın nedeni din ile bağdaştırılırken, Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunda bunun tam tersini görmekteyiz. Mustafa Fazıl Paşa, aksine geri kalmışlıkta dininde bir faktör olduğu konusuna dikkat çekmektedir. Din ile devlet işlerine ve ilişkilerine o zamana kadar değinilmemiş bir yorum getirmiştir. Paşaya göre din sadece ruhu idare ederdi¹⁸¹. Mustafa Fazıl Paşa laiklik konusunda şu düşünceleri dile getirmiştir:

“ Din ve mezhep sadece insanın manevi yapısına hükmeder ve biz insanlara sadece ahretin nimetlerini vaat eder. Yani şunu demek isterim ki milletlerin haklarını belirleyen ve sınırlayan din ve mezhep değildir. Din, sadece ezeli gerçekler ve onların yargıları olarak kalmazsa, yani dünya işlerine de müdahale ederse, fayda yerine zarar getirir, herkesi telef eder ve sonunda kendisi de telef olur¹⁸². ”

Mustafa Fazıl Paşa'nın bu sözleri o zamana kadar dile getirilememiştir. Ayrıca bu anlayış Namık Kemal'in görüşlerinden ayrılan tek noktaydı. Çünkü Namık Kemal; Şeriatın siyasi sistemin temel taşı olmasını savunurken, Mustafa Fazıl Paşa bunun tam tersi olarak; din ile devlet işlerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini savunuyordu. Bu düşünce Mustafa Fazıl Paşa'yı Yeni Osmanlılar düşünürlerinden ayıran en büyük faktördü¹⁸³. Aslında Yeni Osmanlılar'ın içinde bulunanlar düşünce olarak birbirleriyle fazla uyuşmuyordu. Herkesin ortak bir isteği, hürriyeti sağlamak ve anayasal bir düzene geçmektir.

Mustafa Fazıl Paşa'nın yazdığı mektupta Türkçülük hakkında çok fazla vurgu yapılmıştır. Hatta Kaya Bilgegil, *“Bu insanın, ırkçılık derecesine varan bir Türkçü olduğu intibahını uyandıracak mahiyettedir¹⁸⁴. ”* demektedir. Mektubun başında ve sonunda, bu mektubu yazmasındaki amacın vatanını çok sevmesinden ileri geldiğini söylemektedir. Genel olarak mektupta ‘Türk soyu’ ya da ‘Yüce Türk soyu’ kavramlarını çokça kullanmıştır. Mesela Türk'lük ile alakalı şunu söylemiştir. *“ Yüce Türk soyundan*

¹⁸¹ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 313

¹⁸² Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 38

¹⁸³ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 313-314

¹⁸⁴ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 38

*gelmiş olmakla iftihar eden ben...*¹⁸⁵,, Yine Türk soyu ve Osmanlı kanından bahsetmiştir: ‘‘Osmanlı kanı o kadar gençlik, dinçlik ve mertliğe sahiptir ki ahlak böylesine bozulmuş olduğu halde yine de çalışkanlık, fedakarlık, yurtsever ve iyilikseverlik, askerlik cesareti, ölümden korkmama, soğukkanlılık gibi hepsi Türk milletine mahsus olan...¹⁸⁶,,

Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubunda, bütünüyle bakıldığında Türkçülüğe çokça vurgu yapılmıştır. Fakat bu Mustafa Fazıl Paşa’nın Ali Suavi gibi ya da Ahmed Vefik Paşa gibi ve sonradan Ziya Gökalp gibi bir Türkçülük ideolojisiyle aynı değildir. Mustafa Fazıl Paşa o dönemde Osmanlı’nın daha ileri gitmesini isteyen bir vatanseverdi. Mustafa Fazıl Paşa, Türk kelimesini sıfat olarak değil, isim olarak kullanmıştı. Çünkü o zamanlarda bile Türk kelimesi genelde sıfat anlamıyla kullanılabiliyordu. Yani Türk kelimesi; kaba, cahil, köylü, anlamlarında değil, mensubu olduğu ve bununla gurur duyduğu millet anlamında kullanmıştır¹⁸⁷.

Genel anlamda Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubu, Osmanlı’nın daha iyi bir konuma sahip olabilmesi için anayasal düzene geçilmesi gerektiği konusundadır. Halka hürriyet verilmeli ve yönetici kesimi de halk seçmeliydi. Mektupta en çok işlenen konuda zaten hürriyet ve özgürlüktür. Zaten Tevfik Çavdar da, mektubun içeriğinden bahsederken; dokuz başlığa ayırmış ve bunların ilk beşini özgürlük ile bağlaması bunun en büyük kanıtıdır¹⁸⁸.

2.3.2. Mektubun Dağıtımı ve Etkisi

Daha öncede belirttiğimiz gibi bu mektup, Avrupa’da basılmadan önce İstanbul’da 8 Mart 1867 tarihinde yayılmaya başlamıştı. Mektup bilindiği üzere Fransızca olarak yazılmıştı. Bu yüzden dağıtılmak için mektubun çevirisi gerekiyordu. Bunun için, Yeni Osmanlılar’dan Sadullah Bey ile birlikte Namık Kemal’den herhangi biri düşünülmüş ve Vefa’da bulunan Ahmet Efendi konağında buluşularak mektubun tercümesi ve dağıtımı için toplantı yapıldı. Bu toplantıda kaç kişi olduğu ve kimlerin olduğu tam olarak bilinmemektedir. Namık Kemal’in üslubu bilindiği için Sadullah Bey’in yaptığı

¹⁸⁵ Tevfik, Ebuzziya *a.g.e.*, s. 28

¹⁸⁶ Tevfik, Ebuzziya *a.g.e.*, s. 30

¹⁸⁷ Bilgegil, Kaya, *a.g.e.*, s. 39-41

¹⁸⁸ Çavdar, Tevfik, *a.g.e.*, s. 33

tercüme kabul edilip dağıtıldı. Şöyle ki Namık Kemal o zamanlar tanınıyordu ve üslubu herkesçe biliniyordu. Yazdığı yazılar herkesçe takip ediliyordu.

Mektubun çevirisi yapılırken kimin bu çeviriyi yaptığı anlaşılmaması diye bazı deyimler aynı anlamı taşıyacak şekilde değiştirilmiş ve o zamanın yazım dünyasından farklı deyimler kullanılmıştır. Mesela mektupta yazan ‘fermanını yürütür, belasını bulur’ gibi deyimler o zamanın dil ve anlatımına aykırıdır. Bu deyimler Fransızca’dan Türkçe’ye çevrilirken yazanın izini belli etmemesi için deyimler bilerek değiştirilmiştir¹⁸⁹. Mektubun tercümesi iki gün sürmüştür. Tercüme işinden sonra Beyoğlu’nda Fransızca çıkan *Courier d’Orient* adlı gazetenin sahibi Jean Pietri’nin yardımıyla mektup Cayyole adındaki Fransız bir taşbasması matbaada basıldı. Bu Fransız gazete, Yeni Osmanlılar’ın tek destekleyicisiydi. Jean Pietri, daha sonradan Ali Suavi ve Namık Kemal’in Avrupa’ya kaçmasına yardım etmiş ve kendisi de bunlarla birlikte Mustafa Fazıl Paşa’nın çağrısı üzerine Paris’e gitmiştir¹⁹⁰. Mektup elli bin adet basıldı ve dağıtım için hazır hale getirildi. Mektubun dağıtılması için sabah namazlarında İstanbul’un camilerine teker teker gidilmiş ve Müslüman halka dağıtımı Ebuzziya Tevfik ve arkadaşları yapmışlardır. Ardından gündüzleri güvendikleri, aydınlanmak istedikleri kişilere, eşlerine ve dostlarına bu mektup dağıtılmaya başlandı. On beş gün içerisinde elli bin nüsha tamamıyla dağıtılmış bulunuyordu¹⁹¹.

İstanbul’da dağıtım bu şekilde olurken Mustafa Fazıl Paşa’da aynı zamanda Avrupa’da mektubun dağıtımını sağlıyordu. Paşa da mektuptan binlerce nüsha bastırarak ve Avrupa’daki çeşitli nazırlara, diplomatlara, siyasi ricale, gazetelere bu mektubu birer yazı ile birlikte ve imzasını da ekleyerek yolluyordu. Hatta Üçüncü Napoleona’a bile bir nüshasını göndermiştir¹⁹². Mektup Avrupa gazetelerinde çokça yer almış ve büyük yankı uyandırmıştı. Özellikle iki gazete mektup hakkında birçok yorum yapmıştır. *La Liberte* gazetesi mektubun Paris siyasi çevrelerinde derin tesirler uyandırdığını bildiriyordu. Yine aynı gazete, sadece kendi yazdıklarıyla kalmıyor başka gazetelerde mektup hakkında yazı çıkarsa bunları da kendi yayınlıyordu. Diğer gazete ise *Memorial Diplomatique*’dir. Daha önceden belirttiğimiz gibi bu gazete Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubunu 23 Mart 1867’de ilk olarak yayımlayan gazetedir. Bu gazete de mektup

¹⁸⁹ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.* s. 29

¹⁹⁰ Mardin Şerif, *a.g.e.*, s. 52-53

¹⁹¹ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.* s.23-26

¹⁹² Bilgegil, Kaya, *a.g.e.*, s. 12

hakkında bir çok yazılar yazmış ve mektubun Avrupa’da ün kazanmasında etkili olmuştur¹⁹³.

Avrupa’da mektubun etkisi yayılırken, İstanbul’da da etkileri kendini göstermeye başlamıştı. Elli bin nüshanın dağıtılması, o zamanın nüfusunu ve okuryazar oranını göz önünde alırsak, gerçektende büyük bir etkiye sahip olmuştur. Zaten mektup halk üzerinde etkili olmuş fakat hükümet mensupları bundan fazlasıyla etkilenmemişlerdir. Mektupta yazılı olanlar halkın eline ulaştığında uyuyan halkı uyandırmıştı¹⁹⁴. Mektup en çok Yeni Osmanlılar üzerinde etkili olmuştur. Bu mektubun içinde yazılanlar o zamanın edebiyat ve gazeteci dünyasını bir anda kendisine çekmişti. Hürriyet isteyen herkes bu mektubun etkisi altında kalmıştır. Zaten Ali Suavi, Namık Kemal, ve diğerleri bu mektubun tesiri altında kaldıkları için, Mustafa Fazıl Paşa’nın kendilerini Paris’e davet ettiği zaman hiç düşünmeden kabul etmişlerdir. Mektubun girişi olan; ‘Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur’ sözü Namık Kemal’i çok etkilemişti ve Paşa’ya karşı ayrı bir sevgi beslemeye başlamıştı¹⁹⁵. Ali Suavi içinde aynı şey söz konusuydu. Ali Suavi, Avrupa’ya kaçmaya karar verdiğinde biraz tereddüde düşse de şunları belirtmektedir:

“Gitsem mi gitmesem mi mütala’aya başladım. Gitmeyi gönlüm istemezdi. Halbuki iki bahis azimetime cebr ederdi. Birinci bahis Mustafa Fazıl Paşa’nın İstanbul’da Hümkar’a mektub diye tab ve neşr ettirdiği risalesini elime alıp okudukça...şu ibareleri gördükçe bu vech ile aleme karşı garazsızlığı ilan eden bir zat-ı aliyi elden gelen hizmetle te’yid için maiyetine gitmeğe heves idi”¹⁹⁶

Sonuç olarak Mustafa Fazıl Paşa’nın yazmış olduğu bu mektuplar hem Avrupa’da hem de Osmanlı’da yeterince yer almıştır. Avrupa gazetelerinde mektup defalarca gündeme getirilip basılırken, İstanbul’da sadece Levant Herald gazetesi mektubun kısa bir özetini 16 Nisan 1867’de yapabilmişti¹⁹⁷. Fakat Namık Kemal ve arkadaşlarının İstanbul’da mektubu çevirip, elli bin nüshayı bastırıp dağıtması İstanbul’da ve diğer büyük kentlerde mektubun hızla öğrenilmesi yolunu açmıştı. Bunun sonucunda mektup, hem

¹⁹³ Bilgegil, Kaya, *a.g.e.*, s. 42-51

¹⁹⁴ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.* s. 40-41

¹⁹⁵ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 316

¹⁹⁶ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 87-88

¹⁹⁷ Ortaylı, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Yayınevi, İstanbul 2007, s. 41

halkın üzerinde etkili olmuş hem de Yeni Osmanlılar ile Mustafa Fazıl Paşa'yı birbirine daha da yakınlaştırmıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu açık tavrı, Yeni Osmanlılar'ın daha sonra yapacakları eylemler içinde cesaret vermiştir¹⁹⁸. İmparatorluğun çöküş sürecini durdurmak için, yapısal değişikliklerle uğraşılması gerektiği düşüncesi mektupta ele alınmıştı. Fikirlerin çoğu yeni bir düşünce olmasa da o dönemde yaşayan birçok aydın için heyecan verici bir durum olmuş, imparatorluğun her yerinde önemli bir dalgalanmaya da sebep olmuştu. Ali Suavi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sabık bir önde geleninin, devletin kurtuluşu için böyle bir plan sunmaya cesaret etmiş olduğu haberi ile, bir hayli bozuk olan moralinin bir aniden yükseldiğini belirtir¹⁹⁹.

2.3.3. Mektuba Tepkiler

Mustafa Fazıl Paşa'nın yazdığı bu mektubu, özellikle Yeni Osmanlılar tarafından sevinçle karşılanmasının yanı sıra, mektuba karşı gelenlerde vardı. Ali ve Fuad Paşalar'ın mektubu hoş karşılamadıkları doğaldır. Fakat mektuba, Avrupa basınından da karşı çıkanlar olmuştur. Daha önce değindiğimiz David Uguhart, *Diplomatic Review*'in 3 Nisan 1867 tarihli yazısında hem Mustafa Fazıl Paşa hem de yazdığı mektup hakkında şunları belirtir: *‘‘Kendisi, anormal derecede çok servete sahip fakat her türlü idrakten mahrum ve Türk karakterinden asla nasibi olmayan, sahip olduğu serveti, Paris'te, Avrupa'nın her türlü ahlaksızlığına bulaşarak harcayan bir adamdır.*²⁰⁰’

Yine mektup hakkında, özellikle Mustafa Fazıl Paşa'nın laiklik ile belirttiği şu sözlerine: *‘‘ Din ve mezhep sadece insanın manevi yapısına hükmeder ve biz insanlara sadece ahretin nimetlerini vaat eder. Yani şunu demek isterim ki milletlerin haklarını belirleyen ve sınırlayan din ve mezhep değildir. Din, sadece ezeli gerçekler ve onların yargıları olarak kalmazsa, yani dünya işlerine de müdahale ederse, fayda yerine zarar getirir, herkesi telef eder ve sonunda kendisinde telef olur*²⁰¹.’’ karşılık gazete buna tamamen karşı çıkmış ve özellikle laikliğin Osmanlı'da olamayacağını savunmuştur. Gazetede, varlığını dine borçlu olan halifeye laikliğin kabulünden bahsetmesinin aptalca

¹⁹⁸ Davision, H. Roderic, *a.g.e.*, s. 223

¹⁹⁹ Mardin Şerif, *a.g.e.*, s. 307

²⁰⁰ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 30

²⁰¹ Tevfik, Ebuzziya *a.g.e.*, s. 38

bir şey olduğunu yazılarak, Mustafa Fazıl Paşa'ya hakaretlerde bulunulmuştur²⁰². Diplomatic Review ile Le Nord gazetesi daha önce belirttiğimiz gibi, mektubun Mustafa Fazıl Paşa tarafından yazılmadığını ileri sürmüşlerdi. Fakat burada Diplomatic Review mektubun içeriği hakkında yorumlar yaparken Mustafa Fazıl Paşa ile bağdaştırmıştı. Yani yaklaşık bir ay önce mektubun Mustafa Fazıl Paşa tarafından yazılmadığını ileri süren gazete burada dolaylıda olsa mektubu yazanın Mustafa Fazıl Paşa olduğunu kabul etmiş oluyordu. Yine mektuba en çok itiraz eden gazetelerden biri de Le Nord gazetesi olmuştur. Mektuba bir hayli yer veren Le Nord gazetesi, mektubun içeriği hakkında yazılar yazmaya devam etmiştir. Mustafa Fazıl Paşa, 29 Mart 1867'de gazeteye bir mektup daha yollayarak, sultana yazdığı fikirleri yeniden savunmuş ve Le Nord'un mektubu hakkındaki ütopik yorumlarına duyduğu üzüntüyü belirtmiştir²⁰³.

Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın bu mektubuna karşı en büyük tepki, isimsiz olarak ele alınmış bir broşürdü. Yirmi dokuz sayfalık bu broşür, Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubuna cevap olarak yazılmıştı ve yine mektupta anlatılan her şeye bir cevap vererek, Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunu etkisiz hale getirmeye çalışıyordu. 15 Nisan 1867 tarihinde İstanbul'dan yazılan bu broşürün yazarı belli değildir²⁰⁴. İstanbul'da yazılmış olan bu broşürün kimin tarafından yazıldığı belli olamasa da Ali Paşa tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Çünkü, yazar Türkiye ile ilgili meseleleri iyi bilen ve Fransız'ca bilen biri olması gerekiyordu. Ayrıca yazar, Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunda yer alan bütün konulara cevap verebilecek bir yetiye sahip olmalıydı. Bu cevapname şeklindeki broşürün anonim bir şekil kazanması, o zamanın siyasi çevrelerinde tanınan birinin açığa çıkamamasından kaynaklanmaktadır. Olaylara bakmaktaki rahatlığı ve haklı veya haksız diplomatik sorunları ele alış biçimine bakılırsa, bu broşürün Ali Paşa'ya ait olması muhtemeldir²⁰⁵.

Bu broşürün içeriği hakkında ise şunları söyleyebiliriz. Broşür konu bakımından iki kısma ayrılmaktadır. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, hem Le Nord gazetesine mektup yazmıştı hem de Sultan Abdülaziz'e. İşte bu broşür sadece Sultan Abdülaziz'e yollanan

²⁰² Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 30-31

²⁰³ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 31

²⁰⁴ Un Impartial, *Reponse A Son Altesse Moustapha Fazil Pacha Au Sujet De Sa Lettre Au Sultan*, Chez Lez Principaux Libraires, 1867, s. 1-29

²⁰⁵ Bilgegil, Kaya, *a.g.e.*, s. 52; Yine İsmail Hami Danişmend, bu isimsiz broşürün Ali Paşa tarafından yazıldığını belirtmektedir. Danişmend, İsmail Hami, *a.g.e.*, s. 214

mektubu ele almamış kısa da olsa Le Nord gazetesine gönderilen mektuba da değinmiştir. Mustafa Fazıl Paşa'nın, Le Nord gazetesine yolladığı mektupta, kendini Jön Türkler'in içinde görmesini ve ilk defa bundan bahsetmesini, isimsiz olan bu broşürde tepki ile karşılanmıştır. Broşürde: 1793 yılında Fransa da, La Jeune France ortaya çıkmıştı ve bunlar önüne gelen herkesi öldürmüşlerdi. Sonunda Napoleon gibi biri çıkmış ve Fransa'yı kurtarmıştı. Mustafa Fazıl Paşa, böyle bir karışıklık çıkarsa, Napoleon'un yaptığını yapabilecek gücü kendinde bulamayacaktı ve ülkeyi kaosa sürükleyecekti. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu sebepten ülkeye zarar verdiğini yazmaktadır²⁰⁶.

Sultan Abdülaziz'e yollanan mektup hakkında, broşürünü yazan kişi, mektubun tamamına cevap verirken, Mustafa Fazıl Paşa'nın kişiliği hakkında da yorumlar yapmıştır. Öncelikle Mustafa Fazıl'ın mektubu yazmasında ki amacın, Hıdivlik hakkını kaybetmesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Yine Paşa'nın çok kullandığı hürriyet kelimesine cevaben, Paşa'nın eğitimindeki eksiklikten dolayı hürriyet kelimesini tam anlamıyla anlamadığını, parasıyla yanında topladığı insanların hoş görünmek için bunları yaptığından bahsetmektedir. Eğer ki Mustafa Fazıl Paşa, mektubunda belirttiği kadar vatanseverse ve padişaha bağlıysa yazdığı bu mektuptan ötürü vicdan azabını ömür boyu çekmelidir. Çünkü hem padişaha hem de vatana zarar vermiştir²⁰⁷.

Mustafa Fazıl Paşa mektubunda, idari yönetimden yakınmış ve padişahın etrafında bulunan kişilere hain ve cahil deyip, bunları zalimler sınıfına koyan ve padişaha şikayet ettiğini hatırlatan broşürün yazarı bunun hakkında şunları dile getirmiştir:

“Sizin uzun zamandan beri büyük idari işler başında bulunmaktan başka bir şey yapmadılar dediğiniz nazırlar şunlardır: Ali Paşa, Sadrazam; Fuad Paşa, Hariciye Nazırı; Mehmed-Rüşdi Paşa, Harbiye Nazırı; Kamil Paşa, Meclis-i Ahkam-ı Adliye Reisi...Bu şahısların parlak zekaları, işlerindeki tecrübeleri, çalışma aşkları, memleketlerine sarsılmaz sadakatleri ile sadece Türkiye’de değil bütün Avrupa’da da İmparatorluklar’ın ileri gelen simaları

²⁰⁶ Un Impartial, a.g.e., s. 5-7

²⁰⁷ Bilgegil, Kaya, a.g.e., s. 58-61

*olduklarını kabul etmek yerinde olur. Onlar her yerde itibar kazanmışlardır; onları tanıyan herkes, bu şahısları takdir eder...'*²⁰⁸

Gerçektende özellikle Ali Paşa, o dönemde Avrupa da bile tanınan ve saygı duyulan bir sadrazamdı. Napoleon'un Fransa'sı dahil olmak üzere bir çok Avrupa'lı devlet Ali Paşa gibi bilgili ve vatansever insanın kendi ülkelerinde olmasını istemişlerdir²⁰⁹. Yine broşürde bu insanların gayret ve liyakatlarıyla buralara geldiğini ama kendisinin her imkana veraset yoluyla geldiğini yazmaktadır²¹⁰.

Mustafa Fazıl Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde kötü gidişat olarak gösterdiği maliye, ziraat, tarım ve eğitim konularına yine bu broşürde karşı çıkılmıştır. Maliyenin iyi durumda olduğunu hatta kendisi maliye nazırıyken, maliyenin çok iyi gittiğini söylediğini bildirmişti. Yazar ihracatın iki katına çıktığını, ithalatın üç katına çıktığını belirttikten sonra, devlet bütçesinin de 175 milyon Franktan 400 milyon Frank'a yükseldiğini belirtmiştir. Eğitim ile ilgili olarak ise, Rusya'nın nüfusunun kat be kat fazla olmasına rağmen okul sayısının Türkiye'den çok az olduğunu bildirmiştir²¹¹. Fakat yazar maarif ile ilgili bir noktayı kaçırıyordu. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, mektubunda hiçbir şekilde Rusya'dan örnek göstermemiştir²¹². Mustafa Fazıl Paşa, mektubunda eğitim konusunda İsviçre'yi, Prusya'yı, İngiltere'yi ve Fransa'yı örnek göstermişti. Rusya ile eğitim konusunu hiç bağdaştırmamıştı.

Mustafa Fazıl Paşa'nın istediği ıslahat projesini ve istediği anayasal rejimi de son derece sert bir şekilde eleştiren yazar bu konu hakkında şunları dile getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde ıslahatın her zaman yapıldığına dikkat çeken yazar, II. Mahmud'dan örnekler vererek ıslahatın yapıldığını ve yapılmakta olduğunu anlatmıştır. Tanzimat fermanı ve Islahat fermanının bahseden yazar, Türkiye'de ıslahatların her daim olduğundan bahsetmektedir. Mustafa Fazıl Paşa'nın ısrarla üzerinde durduğu ve istediği Kanun-i Esasi'yi yazar o zamanın şartlarında kötü bir şey olarak görmektedir. Zaten Tanzimat ve Islahat fermanlarını birer Kanun-i Esasi olarak göre yazar, Avrupa'da var olan Kanun-i Esasinin kötü yönlerinin olduğundan bahsetmektedir. Fransa'nın Kanun-i Esasi yüzünden kanlı biten birçok ihtilal geçirdiğinden, Amerika Birleşik Devletleri'nin

²⁰⁸ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 64; Un Impartial, *a.g.e.*, s. 13

²⁰⁹ İbnülemin, Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, Cilt I, s. 43

²¹⁰ Bilgegil, Kaya, *a.g.e.*, s. 64; Un Impartial, *a.g.e.*, s. 13

²¹¹ Bilgegil, Kaya, *a.g.e.*, s. 65-66; Un Impartial, *a.g.e.*, s. 21-24

²¹² Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s.31

yine Kanun-i Esasi yüzünden iç savaşa girdiğinden, yine diğer Amerika ülkelerinin de Kanun-i Esasi yüzünden halkın bir anarşi içinde olduğundan bahsetmiştir. Yazar Avrupa devletlerinden örnekleri çoğaltarak, İspanya'nın ve Avusturya'nın Kanun-i Esasi ile kurtulamadığının, İtalya'nın mali kriz içinde yaşadığının ve Prusya'nın Kanun-i Esasiden vazgeçeceğinden bahsediyordu. Yazar Kanun-i Esasi'den yana olduğunu fakat bunun için zamana ihtiyaç olduğunu ve bu zamanın şimdi olmadığını belirtmiştir. Yazar son olarak Türkiye'nin büyük devletler seviyesine ulaşamadığını kabul ediyordu. Fakat bunu Mustafa Fazıl Paşa'nın yaptığı gibi devleti zedeleyici, son derece ihtiraslarla dolu, çığırtkan ve adaletsiz bir şekilde değil, zamana bırakılarak devletin zarar görmeden modernleşmesi gerektiğini savunmuştur²¹³.

2.4. Mustafa Fazıl Paşa'dan Yeni Osmanlılar'a Çağrı

Mustafa Fazıl Paşa, 12 Nisan 1867 tarihinde emrinde çalışan biri olan Sakakini²¹⁴ aracılığıyla Ziya Paşa ve Namık Kemal'e bir davetiye gönderdi. Davetiyede 13 Nisan 1867 Cumartesi günü, önemli bir meselenin görüşölüp konuşulması için, saat 20.00'de Courier d'Orient basımevine kadar gelmeleri arz ediliyordu. Eğer gelemezlerse hangi gün ve tarihte gelebileceklerini bildirmeleri arz edilmişti²¹⁵. Bu tarihte Courier d'Orient basımevine gelen Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya, Mustafa Fazıl Paşa tarafından yollanan Fransızca mektup okundu. Mektupta şunlar yazmaktaydı:

“ Memleketimizin içine itildiği tehlikeler hepimizce bilinmektedir. Zaman ve olaylar bizlere çok kutsal bir görev yüklemiştir. Bu görev, daha büsbütün vakit geçmemişken, memleketimizi bu tehlikelerden kurtaracak birtakım barikatlar vücuda getirmeye çalışmak ve geleceğimiz için başarı sağlamaktır.

Sizler memleketimizin aydın fikirleriyle haklı bir isim yapmış iki değerli kalemisiniz. Yurtseverliğinizi çalışkanlığınız, bilginiz, sizi çekemeyen ve bundan dolayı – güya bir memurlukla - sizleri uzaklara sürmek isteyen vatan yıkıcıları tarafından ister istemez kabul edilmiş bulunmaktadır.

²¹³ Bilgegil, Kaya, a.g.e., s. 66-83; Un Impartial, a.g.e., s. 16-29

²¹⁴ Sakakini; Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır'da bulunan şeker fabrikasının müdürüydü. Fakat İsmail Paşa bu fabrikaya el koyunca İtalyan olan Sakakini, Mısır'dan ayrılıp Mustafa Fazıl Paşa'nın yanına yerleşmiştir.

²¹⁵ Tefik, Ebuzziya a.g.e., 56-57

Alanı son derece geniş olan özgürlük davasında vatanımızın saadeti ve kurtuluşu için hizmet etmenin tam zamanıdır. Sizleri – bu hizmeti birlikte yerine getirmek üzere – Paris’e davet ediyorum. Beslemekte olduğumuz yüce, temiz duygular ve yurtseverlik duygularının gereği olarak, ummaktayım ki bu davetimi kabul buyurursunuz.

Başka hiçbir art niyete dayalı bulunmadığımdan emin olduğum için, serbestçe şunu belirtmek isterim ki, faydalı ve yararlı gördüğünüz daha başka değerli kalem sahiplerini ve hamiyetli insanları da burada rahatlıkla geçindirecek kadar param vardır ve bu para emrinize hazır beklemektedir.

Mustafa Fazıl²¹⁶,

Mektubun okunmasından sonra Namık Kemal ve Ziya Paşa bu konu hakkında uzun uzadıya tartışıp sonunda gitmeyi kabul ettiklerini bildirdiler. Agah Efendi ile Ali Suavi’ye de haber verilmesi kararlaştırıldı. Ali Suavi o zaman Kastamonu’ya sürüldüğü için orada bulunmaktaydı. Bunun üzerine Jean Pietri’nin yanında çalışan Kavalasi adındaki birine, Suavi’ye mektubu iletmek üzere görev verildi²¹⁷. Fakat burada aynı mektup Ali Suaviye okunmadı. Zaten yukarıdaki mektupta iki değerli kalemsiniz demektedir. Ali Suavi için farklı bir mektup yazılmıştır. Ali Suavi, Zilhicce²¹⁸ ayında bir adam gelip doksan adet Osmanlı altını verip Mustafa Fazıl Paşa’nın Paris’e davet ettiğini söylemektedir. Fakat bu olay mektubun verilmesinden önceydi. 17 Mayıs 1867 (13 Muharrem 1284) tarihinde Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubu, Ali Suavi’ye ulaştırılmıştı. Mektupta; Ali Suavi’ye Paris gibi serbest bir yerde gazete yazdırılacak ve refah ile orada yaşayacağı bildirilmiştir. Yapılması gereken sadece Beyoğlu’na kadar gitmektir. Oradan sonrası tamamen ayarlanmıştır²¹⁹.

Mustafa Fazıl Paşa’nın bu kişileri Paris’e çağırması sebepsiz değildi. Çünkü bu kişiler Mustafa Fazıl Paşa ile aynı düşünceye sahip insanlardı. Gerçi Yeni Osmanlılar’ın her

²¹⁶ Tevfik, Ebuzziya a.g.e., 57-58

²¹⁷ Pakalın, M. Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1949, s. 21

²¹⁸ Zilhicce 1283 tarihinden bahsetmektedir. Bu tarih aralığı 6 Nisan 1867 ile 4 Mayıs 1867 tarihleri arasına denk gelmektedir. Mustafa Fazıl Paşa tarafından, Namık Kemal ve Ziya Paşa’ya ulaştırılan mektup 13 Nisan 1867 tarihindeydi. Herhalde bu tarihten daha sonra bu şahıs gelmiştir.

²¹⁹ Çelik, Hüseyin, a.g.e., s. 86-87

biri farklı düşüncede idi. Mithat Cemal Kuntay'ın belirttiği gibi: “*Ali Paşa'yı istemezken 245 ihtilalci 1 ihtilalciydi. Fakat Ali Paşa'nın yerine geçecek adamları isterken 245 kişi ayrı ve çoktu*²²⁰.” Gerçektende Yeni Osmanlıların tek bir fikir akımı etrafında toplandığını söyleyemeyiz. Ortada Osmanlı İmparatorluğu'nda bir anayasanın ilanı ve parlamentonun kurulması yönünde birleşmiş olan bu kişiler, gerçekte felsefi temelleri bakımından birbirlerinden oldukça farklıydılar²²¹. Mustafa Fazıl Paşa gibi bu kişiler meşrutiyet yanlısı insanlardı. Bunun için Mustafa Fazıl Paşa bu kişileri Paris'te toplayıp Bab-ı Ali'ye karşı muhalefet yapmayı düşünüyordu. Bu sırada yaşanan bazı gelişmeler buna önyak oldu. Bu gelişmeler, Girit sorunu, Mısır'da İsmail Paşa'ya Hıdivlik verilmesi, Belgrat Kalesi'nin Sırp'lar'a verilmesiydi.

Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'nın Le Nord gazetesine yolladığı mektubun tercümesini Muhbir'de yayınlayınca Bab-ı Ali tarafından ilk defa dikkate alınmaya başlanmıştır. Ali Suavi tercümeyi kendisinin çevirmediğini söylese de hükümet tarafından bu böyle bilinmemekteydi. Yine gazetede ki makalelerinde, hürriyet, demokrasi, meclis gibi konuları ele alması Ali Suavi'nin mimlenmesine yetmişti. O sıralarda patlak veren Girit meselesi ve Belgrat kalesi olayları Ali Suavi tarafından Muhbir'de heyecanlı yazılar tarafından okuyuculara ulaştırılıyordu²²². İngiltere 1809 yılında işgal ettiği ve 1815 Viyana kongresi kararlarıyla hukuken ele geçirdiği yedi adayı, 1864 yılında Yunanlılar'a terk edince Girit halkı da 1866 tarihinde isyan başlatmışlardı²²³. Bu isyan karşısında Müslüman halk Girit'te yardıma muhtaç kalmıştı. Bu olaylar üzerine Muhbir gazetesi yardım toplamaya başladı. Muhbir'den sonra Tasvir-i Efkar gazetesi de yardım çağrılarında bulunmaya başladı. Hükümetin başaramadığı bu yardım kampanyasını gazetelerin yapması hükümeti tedirgin etmişti²²⁴. Yine Ali Suavi Muhbir'in otuz birinci sayısında Mustafa Fazıl Paşa'nın yapmış olduğu yardımlardan övgüyle söz etti. Daha öncesinde de Muhbir yirmi birinci sayısında Mustafa Fazıl Paşa'nın Le Nord gazetesine

²²⁰ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 358

²²¹ Mardin, Şerif, “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt XI, İletişim Yayınları, s. 1700

²²² Doğan, İsmail, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 190-192

²²³ Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1975, s. 293

²²⁴ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 43

yazdığı mektubu yayınlamıştı²²⁵. Mustafa Fazıl Paşa ile Ali Suavi arasındaki yakınlaşma bu şekilde başladı.

Mısır'da yaşanan olaylar yine Yeni Osmanlılar tarafından hoş karşılanmamış, hükümete eleştiri yazıları gazete sütunlarında yer almıştı. İsmail Paşa'nın Hıdivlik konusundaki isteklerine karşın Ali Suavi Muhbir'de uzun bir makale yazmıştı ve Ali Paşa ile Fuad Paşa'yı eleştirmişti. Çünkü İsmail Paşa, Girit İsyanı'nı bastırmak için 18.000 kişilik bir ordu göndermişti. Bu yardımlara karşılık kendisine Aziz-i Mısır unvanı verilmesini istemiş bu olmayınca kendisine Hıdivlik verilmişti²²⁶. Girit meselesinde Ali Paşa ve Fuad Paşa'yı eleştiren Ali Suavi, Hıdivliğinde bu şekilde gelmesi sonucunda muhalif yazılarını arttırmıştı.

Belgrat kalesinin Sırplar'a verilmesi Muhbir'in kapanmasına yol açmıştı. Otuz birinci sayıda Belgrat kalesinin Sırplar'a verilmesinin hesabını soran Ali Suavi, Ali Paşa'nın bu olanlar hakkında bir cevap vermesi gerektiğini ekliyordu. Yine aynı sayıda Mustafa Fazıl Paşa'nın Girit için yaptığı yardımlardan övgü ile bahsediyordu. Bir sonraki Sayısında Millet Meclisi lehindeki yazısı Muhbir'in kapanmasına neden olmuştu. Gerçi son sayı tamamen dağıtılamamış, hükümet tarafından toplatılmıştı²²⁷.

Ziya Paşa da Ali Suavi ile birlikte Muhbir'de yazılar yazdı. Ziya Paşa, 9 Mart 1867'de Osmanlı devlet adamları, bir danışma meclisi karşısında sorumlu tutulurlarsa, pek çok hastalığın iyileştirilebileceği konusunda yazı yazdı. Ali Suavi'nin, Belgrat Kalesi ve Mustafa Fazıl Paşa'nın Girit için yaptığı yardımlar yazısı ile Ziya Paşa'nın bu makalesi aynı gün içinde yer alınca, Muhbir gazetesi kapatıldı²²⁸. Tabiki bu yazılardan memnun olmayan Ali Paşa, Ziya Paşa'yı 4 muharrem 1264'te (8 Mayıs 1867) Kıbrıs mutasarrıflığına tayin etti. Kıbrıs'taki kolera salgınını bahane edecek olan Ziya Paşa buraya gitmek istemediği için Mustafa Fazıl Paşa'nın bu teklifine sıcak bakmış ve Avrupa yolunu tutmuştur²²⁹.

²²⁵ Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 8-11

²²⁶ Subaşı, Turgut, "Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz", *Türkler*, Cilt XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 769

²²⁷ Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul Kasım 1994, s. 75-77

²²⁸ Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan Yirmi Birinci Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul Ağustos 2006, s. 49

²²⁹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1997, s. 303-304

Namık Kemal’de aynı şartlar altındaydı. Ali Suavi’nin yazdığı makaleleri Tasvir-i Efkar’da bir şeyler ekleyerek yayınlıyordu. Tasvir-i Efkar’ın 423. sayıda Girit İsyanı’na dair başlayan eleştiri yazıları, 461. sayıda, ilk olarak Muhbir’in yayınladığı, Mustafa Fazıl Paşa’nın Le Nord’a yazdığı mektubu yayınlayana kadar devam etti. Daha sonra kendisini, Yeni Osmanlılar’ı niteleyerek, Türkistan-ı Erbab-ı Şebab-ı’nın bir parçası olarak gördüğünü ifade etti. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi’nin Muhbir’de yazdıklarıyla ortak bir tutum sergilemiş ve aynı konuları ele almıştır. Muhbir gazetesinin kapatılması dolayısıyla bunu eleştiren Namık Kemal aynı nüshada Girit olayları için kaleme aldığı Şark Meselesi adlı makalesini 10 Mart 1867’de Tasvir-i Efkar’da yazdı. Bütün bu sebeplerden dolayı hükümet matbuatı çok sıkı kayıtlar altına alan ‘Kararname-i Ali’ yi 12 Mart 1867’de yürürlüğe koydu. Namık Kemal de Tasvir-i Efkar’dan men edildi²³⁰. 1864 yılında Osmanlı basını için bir devrim niteliği taşıyan Matbuat Nizamnamesi’nin²³¹ özgürlüğü 12 Mart 1867²³²’de ki kanunla son bulmuştu. Geçici olarak çıkarıldığı ve çıkarılması gerektirdiği nedenler ortadan kalktığında yürürlükten kaldırılacağı ifade edilen bu kanun ancak 1909 yılında yürürlükten kalkmıştır²³³.

Mustafa Fazıl Paşa; Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa’yı bu şartlar altındayken Paris’e davet ediyordu. Üstelik bütün bu olanların ardından Ali Suavi Kastamonu’ya, Ziya Paşa Kıbrıs’a ve Namık Kemal ise Erzurum’a sürülmüştü.

2.5. Yeni Osmanlılar’ın Avrupa’ya Gidişi

Namık Kemal ve Ziya Paşa, Avrupa’ya çıkmadan önce Mustafa Fazıl Paşa, bu ikisinin aile durumlarını inceletmişti. Bunlar İstanbul’dan ayrılır ayrılmaz Mustafa Fazıl Paşa Mösyö Sakakini aracılığıyla ailelerine verilmek üzere Namık Kemal’e on bin Ziya

²³⁰ Akün, Ömer Faruk, “Namık Kemal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXII, İstanbul 2008, s. 365

²³¹ Nizamname metni için: İskit, Server, *Türkiye Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, İstanbul 1939, s. 691-695

²³² Kararname-i Ali’nin yayımlandığı tarihin kesinliği yoktur. Server İskit, 10 Zilkade 1283 (17.03.1867), olarak vermiştir. İskit, Server, *a.g.e.*, s. 696; Hüseyin Çelik, 12.03.1867 olarak vermiştir. Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 32; Nuri İnügür, 27 Mart 1867 tarihini söylemektedir. İnügür, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi, Çağlayan Kitabevi*, İstanbul 1982, s. 205; Fakat Fevziye Abdullah Tansel, bu nizamnamenin Tasvir-i Efkar gazetesinde yayınlanan sayısından çeviri yapmış olup, gazetenin yayın tarihi 8 Zilkade 1283 (12 Mart 1867) tarihli. Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal’in Mektupları- İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları*, Cilt I, TTK, Ankara 1967, s. 85-86; 12 Mart 1867 tarihli Tasvir-i Efkar’da nizamname metni tamamen yer almıştır. Demek oluyor ki, nizamname 12 Mart 1867 tarihinde ya da bu tarihten önce yürürlüğe girmiştir.

²³³ Özkorkut, Nevin Ünal, “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı:4, Ankara 2002, s. 74-75

Paşa'ya yirmi bin Frank para vermişti. İstanbul'dan ayrılırken de kendilerine yol harcırahları verilmişti²³⁴.

Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'ya kaçışları macera romanları gibi olmuştur. 16 Mayıs 1867'de Fransız elçiliğinin karşısında bulunan Valöri lokantasına ilk olarak Ziya Paşa gelecek, lokantanın dışarıyı gören tarafında oturup, Namık Kemal'in gelmesini gözetleyecekti. Fakat birbirleriyle konuşmayacak hatta göz teması bile kurmayacaklardı. Güneşin batışından sonra ilk Ziya Paşa dışarı çıkacak ardından Namık Kemal onu takip edip Fransız büyükelçiliğinin salonunda bekleyen Büyükelçi Monsier Bouret ile buluşulacaktı. Bu plan dahilinde herşey yerli yerinde olmuş, o akşam yemeği büyükelçilikte yenmişti. Geceleyin saat iki buçukta elçiliğin arka kapısından çıkıp Tophane iskelesine vardıklarında oradan bir sandalla, Bosphore adlı vapur ile 17 Mayıs 1867'de İstanbul'dan ayrılmışlardır²³⁵.

Namık Kemal ve Ziya Paşa, İstanbul'dan ayrılan ilk grubu oluşturmuşlardır. 17 Mayıs 1867'de İstanbul'dan ayrılırken, Ali Suavi'ye de mektup ulaştırılmıştı. Ali Suavi'nin Avrupa'ya gitmesindeki etkenlerden birini daha önce belirtmiştik ki; Mustafa Fazıl Paşa'nın yazmış olduğu mektuplardı. Diğerisi ise Bab-ı Ali, Mustafa Fazıl Paşa'nın kendisine yapacağı teklifi ve Ali Suavi'nin bir takım gizli işler çevireceğini öğrenmişti. Ali Suavi'nin Paris'e gitmesindeki bir diğer neden de Bab-ı Ali'den çekindiğinden dolaydır. Çünkü Zaptiye Müşiri İsmail Paşa, Ali Suavi'nin gizli yazışmalar yaptığını, bazı kişilerle haberleştiğini ve firarının önlenmesi için güvenlik önlemlerinin artırılmasını dile getirmiştir. Bu yüzdendir ki, Ali Suavi evrakların bir kısmını Kastamonu'da yakmıştır²³⁶. Ali Suavi, kendisine mektubu getiren Yorgi Stefanlis ile birlikte ertesi gün Kastamonu'dan at sırtında İnebolu'ya doğru yola çıktılar. İnebolu'dan da vapurla İstanbul'a geldiler. Fakat İstanbul'a yaklaştıkları zaman, vapurda Kastamonu'dan gelen yolcuların bazıları tarafından tanınınca kamarota rüşvet verip kayıkla Beşiktaş'a gitti. Ali Suavi, İstanbul'da Agah Efendi ile Courier d'Orient matbaasının sahibi Jean Pietri'nin konuğu oldular ve 22 Mayıs 1867'de Marsilya vapuru

²³⁴ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 61

²³⁵ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.* s. 61; Bilgegil, M. Kaya, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:550, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s. 99

²³⁶ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 86-89; Doğan, İsmail, *a.g.e.*, s. 194-197

ile yola çıktılar²³⁷. Bu vapurda Sakakini ile Agop Efendi de bulunmaktaydı. Namık Kemal ile Ziya Paşa da onları İtalya'nın Messina limanında beklemekteydiler. Daha sonra hepsi birlikte Marsilya'ya, Ali Suavi'nin bindiği vapurla gittiler. Marsilya'dan Paris'e trenle giden bu grup, 30 Mayıs 1867 tarihinde Paris'e ayak bastı²³⁸.

Paris'e varır varmaz Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris, Boulevard Malesherbes²³⁹'deki konağına gittiler. Mustafa Fazıl Paşa karşılarında bu hürriyet yanlısı gençleri görünce bir hayli mutlu olmuş ve özellikle Ali Suavi'nin Kastamonu'dan kaçıp gelebilmesine çok sevinmiştir. Mustafa Fazıl Paşa'nın ilk sözü: *“Benim servetim size de kafidir. Aman çalışalım, artık ne olacaksa olsun, elbette bir şey yapalım”* olmuştur. O sırada Şinasi, Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımcılarıyla Paris'te oturuyordu. Şinasi kendi oturduğu evin yanında, Mustafa Fazıl Paşa'nın isteğiyle, İstanbul'dan yeni gelenlere ev tutmuştur²⁴⁰.

Toplamda Avrupa'da Mustafa Fazıl Paşa ile dokuz Türk ihtilalcisi bulunacaktı. Şinasi'yi de bunlara dahil edersek on kişi olmuş olacaktılar. Şinasi'nin Yeni Osmanlılar'la ne kadar ilgili olduğu bilinmiyor fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımlarından faydalandığı bilinmektedir. Şinasi hariç Paris'te bulunan bu dokuz Türk ihtilalcisinden Namık Kemal ve Ziya Paşa daha önceden yola çıkmışlardı. İkinci grupta ise Agah Efendi ve Ali Suavi bulunmaktaydı. Reşat Bey, Nuri Bey, Mehmet Bey ise üçüncü gruptandı. Türkiye'nin Paris Büyükelçiliğinde katip olan Kani Paşazade Rif'at Bey ise o sıralar zaten Avrupa'da bulunmaktaydı²⁴¹.

Mehmet Bey, Nuri Bey ve Reşat Bey'in Paris'e gelme hikayeleri diğerlerinden farklıdır. Çünkü bunlar Yeni Osmanlılar'ın İstanbul'daki ilk kurucularındandır. Ali Paşa'yı yerinden alıp, bunun yerine hürriyetçi yönetimi sağlayacak olan bir sadrazam geçirmek istiyorlardı. 1867'nin baharında Ayasofya'da bir toplantı yaparak Ali Paşa'yı yok etmek fikrinde birleştiler. Veliefendi Çayırında ikinci bir toplantı yapıldı. Toplantının tam

²³⁷ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 88-90; Kuntay, Mithat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, Ahmet Halil Kitabevi, İstanbul 1946, s. 39-40

²³⁸ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 99; Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 93

²³⁹ Ebuzziya Tevfik, Mustafa Fazıl Paşa'nın Champ Elysees'de oturduğunu yazar. Yeni Osmanlılar tarihinin yazarı olan Ebuzziya Tevfik'ten yararlanılan birçok araştırmacı da bu adresi verir. Fakat Ali Suavi Ulum'de Boulevard Malesherbes olarak bildirmiştir. Ali Suavi, Fransa'yı Ebuzziya'dan daha iyi bildiğinden dolayı Boulevard Malesherbes'in doğru olacağını düşündük.

²⁴⁰ Bilgegil M. Kaya, *a.g.e.*, s. 100

²⁴¹ Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt I, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 376-379; Kuntay burada Hüseyin Vasfi Paşa'dan söz eder. Hüseyin Vasfi Paşa, Paris'e gelmemiş 1870 yılında Cenevre'ye gitmişti. Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonraya geldiği için Hüseyin Vasfi Paşa'yı buradaki gruba dahil etmedik.

olarak hangi tarihte yapıldığı bilinmese de Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın İstanbul'dan ayrıldıklarından sonraya gelmektedir. Veliefendi Çayırı'nda düzenlenen bu toplantıya kırk kadar Yeni Osmanlı üyesi katıldı. Sultan Abdülaziz'in Bab-ı Ali'yi ziyareti sırasında bir kargaşa çıkararak Ali Paşa'yı öldürme planları yapıldı²⁴². Bu plana göre 5 Haziran 1867 Çarşamba günü büyük bir kalabalık Ayasofya Camii'nden Bab-ı Ali'ye yürüyecek ve Ali Paşa ile Mütercim Rüşdi Paşa ile bazı devlet erkanını öldüreceklerdi²⁴³. Fakat bu planı, Ebuzziya'nın şüphelendiği isim olan, Ayetullah Bey, komployu Ali Paşa'ya haber verdi ve komplo düzenlenemedi İstanbul'da tutuklamalar başladı. Bunun üzerine Mehmet Bey, Nuri Bey ve Reşat Beyler tutuklanmamak için Paris'e kaçtılar. Bu yüzdendir ki ne İstanbul'dan yola çıkarken ne de Paris'te bulundukları sırada Mustafa Fazıl Paşa'nın parasını almak istememişlerdir²⁴⁴.

Bu komplonun içinde Mustafa Fazıl Paşa'nın da bulunduğu ileri sürülmektedir. Komplo ile ilgili ilk bilgileri yine Le Nord gazetesi vermiştir. Le Nord'a göre komployu düzenleyen Mustafa Fazıl Paşa'ydı. Avrupa'da yayımlanan diğer gazetelere göre de bu komplo içinde Mustafa Fazıl Paşa'nın parmağı vardı. Eğer Mustafa Fazıl Paşa olmasa bile onun en yakınları tarafından düzenlenmişti. 14 Haziran'da Gazette d'Augusbourg ve 25 Haziran'da Bruxelles gazetelerinde çıkan habere göre: Mustafa Fazıl Paşa'nın kahyası olan Azmi Bey'in evi aranmış ve komplo ile ilgili birçok evrak bulunmuştur. Komplonun yapılacağı hafta, Mustafa Fazıl Paşa Paris'teki bir banka aracılığıyla 20.000 İngiliz Sterlini Azmi Bey'e yollamıştır. Yine bu tarihte Mustafa Fazıl Paşa, Macar Kralı'nın taç giyme merasimine katılmak üzere Peşte'ye gidecekti. Çünkü Peşte ile İstanbul arası yakındı ve komplo olur olmaz Mustafa Fazıl Paşa hemen Sadaret makamına geçecekti.

Ayrıca Le Nord gazetesi, Ziya Paşa'nında bu işle alakalı olduğunu dile getiriyordu. Ziya Paşa da bunun üzerine 16 Haziran 1867'de Paris gazetelerine bir mektup göndermiştir. Mektupta kendisinin ve Mustafa Fazıl Paşa'nın komplo ile alakalı olmadığını bildirmiş ve bağlı olduğu Yeni Osmanlılar'ın bir ferd ile değil hürriyet ile ilgilendiğini belirtmiştir. Ziya Paşa, bu komplo işinin Avrupa'da bulunan Yeni Osmanlılar tarafından düzenlenmediğini, Ali ve Fuad Paşalar'ın bile bu yalan haberlere inanmadıklarını dile

²⁴² Davison, H. Roderic, *a.g.e.*, s. 224-225; Şeref, Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 136-138

²⁴³ Bilgegil, M. Kaya, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I – Yeni Osmanlılar*, Baylan Matbaası, Ankara 1976, s. 401

²⁴⁴ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 381

getirmiştir²⁴⁵. Gerçektende İngiltere'nin Büyükelçisi Lord Lyons 13 Haziran 1867 tarihli raporunda kısaca: komplonun Mustafa Fazıl Paşa ile bağlantılı olduğunu fakat Fuad Paşa'nın bunu fazla önemsemediği bildirilmiştir²⁴⁶. Komplo ile Mustafa Fazıl Paşa'nın alakalı olup olmadığı henüz belli değildir. Bununla ilgili kesin bir kanıt yoktur. Sadece Avrupa basınında birkaç gazete ve özellikle Le Nord gazetesi Mustafa Fazıl Paşa ile komployu ilişkilendirmek istemiştir.

Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'ya hareketleri çeşitli meselelerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Namık Kemal ve Ziya Paşa; Mustafa Fazıl Paşa'nın bizzat yazdığı mektup ile çağrılmıştır. Yanında istedikleri kimseleri getirebileceğini söyleyen Mustafa Fazıl Paşa'nın bu önerisine, Namık Kemal ve Ziya Paşa, Ali Suavi ve Agah Efendi'yi düşünmüşlerdi. Ali Suavi ve Agah Efendi birlikte, Namık Kemal ve Ziya Paşa'dan sonra yola çıkmışlardı. Reşat Bey, Nuri Bey, Mehmet Beyler ise komploya karıştıkları iddiasıyla tutuklanmamak için Avrupa yolunu tutmuşlardı. Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'ya gidiş süreçleri bu doğrultuda olmuştu.

2.6. Mustafa Fazıl Paşa ve Yeni Osmanlılar

Yeni Osmanlılar, Türk Siyasi tarihi içinde oldukça önemli bir role sahiptir. Kimileri için ilk siyasi örgütlenme kimilerine göre ise Osmanlı Devleti'ni daha da kötüye götüren bir cemiyettir Yeni Osmanlılar. Peki, Yeni Osmanlılar'ın kökleri nereye kadar uzanıyordu ve yaptıklarıyla beraber, yapmak istedikleri ya da yapamadıkları nelerdi? Mustafa Fazıl Paşa'nın bu cemiyetle ilgisi ne kadardı? Bunların hepsini ele almaya çalışacağız.

2.6.1. Yeni Osmanlılar'ın Oluşumu

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ortaya çıkışında, Ali ve Fuad Paşalar'ın egemenliğine son verilmek istemekle beraber; dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal bozukluklarının da etkisi çok fazladır. Özellikle Islahat Fermanı ile gayr-i müslimlere verilen haklar, ülkedeki Osmanlı tebaasını ikinci sınıf vatandaş durumuna getirmişti. Ayrıca Kırım savaşıyla başlayacak dış borçlanma maliyeyi olumsuz etkilemişti. Mısır sorunu ve milliyetçilik akımı ile başlayacak isyanlar, dönemin aydın kesimini harekete geçirdi.

²⁴⁵ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s.309-341

²⁴⁶ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 28

Müslüman aydınların, Tanzimat'a karşı yaptıkları ilk siyasi hareket 1859 yılında gerçekleştirilen Kuleli Vaka'sı'dır. Medrese öğrencilerinin yapmış olduğu bu ilk siyasi harekete katılanların sorguları Kuleli Kışlası'nda gerçekleştiği için bu olaya Kuleli Vak'ası denildi²⁴⁷. Fakat Kuleli Vak'ası Yeni Osmanlılar'dan farklıydı. Çünkü Kuleli Vak'asına katılan medrese öğrencileri hürriyet ya da yeni bir meşrutiyet değil sadece Gayr-i Müslimler'in lehine yapılan ıslahatları hazmedemedikleri için oluşan harekettir²⁴⁸. Sebep ya da sonuç ne olursa olsun bu hareket, bir hoşnutsuzluğun ifadesidir.

Yeni Osmanlılar'ın tam olarak ne zaman kurulduğu belli değildir. Ebuzziya Tevfik 1865 Haziranının bir Pazar günü, Belgrad Ormanı'nda yapılan bir piknikte kurulduğunu söylemektedir. İttifak-ı Hamiyyet²⁴⁹ adı altında birleşilen bu cemiyet, İtalyan ihtilalci örgüt olan Carbonari örgütünden ilham almış ve bu örgütün tüzüğünden yararlanılmıştı. Cemiyetin kurucu üyeleri olarak ise: Başkan olarak Nuri Bey, üyeler; Reşat Bey, Mehmed Bey, Ayetullah Bey, Namık Kemal²⁵⁰ ve Refik Bey ile toplam altı kişiden oluşuyordu²⁵¹. Pikniğe katılanları birleştiren şey, Avrupa medeniyeti hakkında genel bir bilgiye sahip oldukları için, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılıp parçalanması endişesiydi. Osmanlı'nın bu çöküşüne sebep ise Ali ve Fuad Paşa'nın başını çektiği devlet adamlarıdır. Çünkü Ali ve Fuad Paşalar; Sadrazamlık ve Hariciye nazırlığında sürekli olarak birbirlerinin yerlerine geçiyorlar ve bu üst görevleri işgal ediyorlardı. Aynı zamanda Bab-ı Ali'nin politikalarının oluşturulmasında etkiliydiler. Devletin nazır atamalarında da bunlar söz sahibiydiler²⁵². Bunlara karşı çıkan aydınlar kısa zamanda iki yüz kırk beş kişi olmuşlardı. Bu iki yüz kırk beş kişi arasında olmasa da Veliahd

²⁴⁷ Celaleddin, Mahmud Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, (Hazırlayan: İsmet Miroğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul 1983, s. 92

²⁴⁸ İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, TTK, Seri: VII, No: 3, Ankara 1937, s. 37-39

²⁴⁹ Cemiyetin ismi İttifak-ı Hamiyyet değil Meslek'tir. M. Kaya Bilgegil, Bab-ı Ali'ye karşı düzenlenecek komplo ile ilgili sorgulamayı ele alan arşivden bir mazbata bulmuş ve bu mazbatada cemiyetin adının Meslek olduğu ortaya çıkmıştır. Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 355

²⁵⁰ Namık Kemal'in bu grup arasında olduğu kesin değildir. Çünkü M. Kaya Bilgegil'in arşiv vesikasına dayanan mazbatasında Namık Kemal'in ismi Meslek cemiyeti içinde geçmiyor. Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 341-377

²⁵¹ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 65-71; Abdurrahman Şeref ise başkan olarak Mehmed Bey'i göstermektedir. Şeref Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 137; Ahmet Hamdi Tanpınar'da Mustafa Fazıl Paşa'nın bu kurucular arasında olduğunu söylemektedir. Tanpınar, Ahmet Mithat, *a.g.e.*, s. 271; Mustafa Fazıl Paşa'nın cemiyetin kurucuları arasında olduğunu düşünmüyoruz. Çünkü Yeni Osmanlılar(bu cemiyetin o zamanki ismi Meslek'tir) hakkında bir mazbata bulunmuş ve bu mazbataya göre, Meslek grubunun amaçlarından birinin de Mustafa Fazıl Paşa'yı cemiyete dahil etmek istemesidir. Anlaşıldığı üzere Mustafa Fazıl Paşa, bu gruba üye değildi. Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 358

²⁵² Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 18-19

Murad Efendi ve Şehzade Abdülhamid Efendi (II. Abdülhamid), Yeni Osmanlılar'ın faaliyetleri ile ilgilenmişlerdir²⁵³.

Yeni Osmanlılar'ın tam olarak ne zaman kurulduğu, ilk tüzükleri ve kimler tarafından olduğu konusunda kesin bir bilgi olmadığı gibi isim konusunda da bazı tartışmalar mevcuttur. Yeni Osmanlılar hakkında kesin olarak bilinen tek şey, Ali ve Fuad Paşa'yı görevlerinden alıp, meşrutiyet getirmek ve Osmanlı'nın çöküşüne bu şekilde son vermektir. Geri kalan bilgiler çelişkilerle dolu olmakla birlikte kesin bir bilgide yoktur. Yeni Osmanlılar'ın hangi isim altında birleştikleri de belli değildir. Zaten Yeni Osmanlılar tamlaması 1867'de kullanılmaya başlanmıştır. Cemiyetin 1865'teki adı Meslek'tir. Bu grup aslında Yeni Osmanlılar'dan önceki yani Yeni Osmanlılar'ın kuruluşundaki isimdir. Bu cemiyet üyeleri Bab-ı Ali'ye karşı komplo girişimi yapmışlar fakat Ayetullah Bey'in ihbarı üzerine komplo sonuçsuz kalmıştı. Bunun üzerine de Mehmet Bey, Nuri Bey ve Reşat Bey Avrupa'ya kaçmışlardı. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Agah Efendi ve Rifat Paşa zaten Avrupa'da bulunuyorlardı. Hepsi Mustafa Fazıl Paşa ile birleşerek meşrutiyet üzerine çalışmalara başladılar. Ayrıca Ali ve Fuad Paşa'ya karşı birliktiler. Yeni Osmanlılar Cemiyeti asıl olarak Avrupa'da kurulmuştur. Temelleri 1865'in Haziranı'nda İstanbul'da Meslek adıyla atılan bu grup, 1867 yazında Avrupa'da Yeni Osmanlılar adını alacaktı.

Yeni Osmanlılar terimi tarihçiler arasında kullanılan isimdir. Aslında ilk olarak Mustafa Fazıl Paşa, 5 Şubat 1867'de Nord gazetesine gönderdiği mektupta Jeune Turquie (Genç Türkiye) diye bahsetmiştir ve kendisini bu fırkanın içinde görmüştür. Bundan sonra Avrupa basınında Jeunes Turcs olarak adlandırılacak bu cemiyet literatürümüze Jön Türkler diye geçmiştir. Fakat Jön Türk terimi daha çok II. Abdülhamid'e muhalif kesim taraftarları olarak kullanıldığı için, bu ilk Jön Türkler'i, Yeni Osmanlılar olarak telaffuz etmekteyiz. Mustafa Fazıl Paşa'nın, cemiyet içinden bir kişi olarak, ilk defa kullandığı Jeune Turquie ifadesi aslında yeni bir kavram değildi. Daha önceleri İtalya'da Genç İtalya, Almanya'da Genç Almanya, Polonya'da Genç Polonya gibi muhalefet yanlısı kişiler kendi ülkeleri için aynı tabiri kullanmışlardır²⁵⁴. Cemiyet Avrupa'da gazete yayınına başladığında, Jeunes Turc ya da Jeune Turquie adı altındaydı. Türkçe'ye çevrilirken, Genç Türkiye ya da Yeni Osmanlılar olarak çevrilmeye ve adlandırılmaya

²⁵³ Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Ersel Ofset, İstanbul Kasım 1995, s. 89

²⁵⁴ Hanoğlu, M. Şükrü, "Jön Türkler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIII, İstanbul 2001, s. 584

başlanmıştır. Fakat Namık Kemal Jeunes Turc tabirini kullanmamış ve Türkistan-ı Erbab-ı Şebab terimini kullanmıştır²⁵⁵. Namık Kemal anadil konusunda ve Türk dilinin kullanılmasında kendi çağındaki yazarlara nazaran daha ilerideydi. Bu yüzden Jeunes Turc ya da Jeune Turquie gibi kavramları kullanmamıştır. Fakat bu cemiyet için Mehmed Bey İade-i Hukuk Cemiyeti ve Ali Suavi Hürriyet ve Hamiyyet terimlerini kullanmışlardır. Aslından Namık Kemal’de dahil olmak üzere bu terimlerin kullanım amacı cemiyetin ismini belirtmek için değil, cemiyete yakıştırılan özellikler ve cemiyeti tasvir eden sıfatlardı²⁵⁶. Bu yüzden cemiyetin İstanbul’daki ilk ismi Meslek, Avrupa’daki ismi ise Jeune Turquie’nin Türkçe’ye çevrilmesi ile Genç Türkiye ve daha sonrasında Yeni Osmanlılar adını alacaktır. Yeni Osmanlılar’ın kökleri 1865 yılında İstanbul’da olsa da cemiyet Avrupa’da bir tüzük oluşturacak ve faaliyetleriyle Osmanlı tarihinde aydınlanma çabalarını oluşturacaklardır.

2.6.2. Mustafa Fazıl Paşa’nın Yeni Osmanlılar’a Katkıları

Mustafa Fazıl Paşa, davet ettiği kişileri Paris’teki konağı olan Boulevard Malesherbes’de karşılamıştı. Burada bulunan; Namık Kemal, Ziya Paşa, Reşat Bey, Nuri Bey, Mehmet Bey, Agah Efendi ve Ali Suavi’ye, Şinasi Bey’in aracılığıyla ev tutmuştu. Rif’at Paşa zaten Paris’te yaşadığı için kendisine kalacak yer tahsis edilmemişti. Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi’nin buraya kadar yaptığı yolculukları için yol harcırahlarını Sakakini aracılığıyla vermişti.

Yeni Osmanlılar’ın Paris’e gelmeleri Mustafa Fazıl Paşa’nın çağrısı ile olmuştu. Daha önce belirttiğimiz gibi o dönemde yaşanan olaylar bu kişilerin Paris’e gelmelerinde etkendi. Fakat bununla birlikte, Yeni Osmanlılar’ın en çok konuşulacak isimleri olan Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi, sürgün edilmelerinin yanısıra, gazetelerinin kapanması da Paris yolunu tutmalarına etkendi. Çünkü bu kişiler gazetecilerdi ve tabiatları gereği yazmak zorundaydılar. Mustafa Fazıl Paşa’nın gönderdiği kendilerine davet mektubunda, gazete çıkaracaklarını ve Mustafa Fazıl Paşa’nın parasının bunları karşılayacak kadar yeterli olduğu taahhüdü bu gazetecilerin ruhlarını okşamış olmalıdır.

²⁵⁵ Sungu, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat II*, MEB, Ankara 1999 s. 777

²⁵⁶ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 26-27; Ancak Ali Suavi, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ni kullanmamaya özen göstermiş ve ısrarla yazılarında Yeni Osmanlılar’ı betimleyecek olan ‘Cemiyet-i İslamiye’ terimini kullanmıştır.

Mustafa Fazıl Paşa, gazeteciler kadar meşrutiyet taraftarıydı. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'yı diğerlerinden ayıran bir husus ise, kişisel davasıydı. Çünkü o kardeşi İsmail Paşa ile Hıdivlik davasını da yürütüyordu. Bu davayı kaybetmesi yüzünden bu grubun daha sonradan liderliğini yapacak olması, meşrutiyet davasından daha çok kardeşinin veraset usulünü değiştirmesi ve Hıdivlik unvanını almasıdır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'a katkısı bütün gruba aylıklar bağlayıp, gazete çıkarmalarını sağlamaktır. Ne kadar aylık verildiği konusunda iki çeşitli söylem vardır. Bunlardan ilki, Ali Suavi'nin, Mustafa Fazıl Paşa'nın değil de İsmail Paşa'nın yardımıyla çıkarmış olduğu Ulûm gazetesinde 'Mustafa Fazıl Paşa'nın Maaşlıları' dediği yazısında kimin ne kadar maaş aldığını belirtmiştir²⁵⁷. Diğerisi ise Ebuzziya Tevfik'in eserinde yer almıştır²⁵⁸. Fakat Ali Suavi'nin, Yeni Osmanlılar'dan ayrıldıktan sonra bu maaşları kaleme alması ve kendi maaşı ile Ziya Paşa'nın maaşını göstermemiş olmasından dolayı tedbirle yaklaşmak gerekmektedir. Aynı şekilde Ebuzziya Tevfik'in eseri de yanlış bilgilere yer verebilmektedir. Bu iki kaynağa göre Mustafa Fazıl Paşa'nın, Yeni Osmanlılar, Mustafa Fazıl Paşa tarafından aylığa bağlanmıştır. Ebuzziya Tevfik ve Ali Suavi'ye göre Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'a bağladığı aylıklar şu şekildedir:

Maaş Alanlar: Göre:	Ali Suavi'ye Göre:	Ebuzziya Tevfik'e
Ziya Paşa	Belirtilmemiş	3.000 Frank
Namık Kemal	1.000 Frank	2.000 Frank
Ali Suavi	Belirtilmemiş	1.500 Frank
Agah Efendi	1.500 Frank	1.500 Frank
Mehmed Bey	1.000 Frank	1.000 Frank
Nuri Bey	750 Frank	1.000 Frank
Reşat Bey	750 Frank	1.000 Frank
Rif'at Bey	1500 Frank	2.000 Frank

Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'a ne kadar maaş bağladığı tam olarak bilinmese de, geçimlerini sağlayacak kadar yardımlarda bulunduğu bir gerçektir. Fakat

²⁵⁷ Çelik Hüseyin, *a.g.e.*, s. 239

²⁵⁸ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 131

Yeni Osmanlılar'a yaptığı yardımlar bunla sınırlı değildi. Gazete masraflarını da Mustafa Fazıl Paşa üstlenmişti.

Yeni Osmanlılar Paris'e geldikleri ilk zamanlar hemen bir örgütlenme içine girememişlerdir. Bunun nedeni ise Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati olacaktır. Seyahat, 21 Haziran-7 Ağustos 1867 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Sultan Abdülaziz 1 Temmuz 1867'de Paris'e ulaşmış, buradan 11 Temmuz'da ayrılarak Londra'ya geçmişti. Sultan Abdülaziz'in Paris'e gelmesiyle beraber cemiyet üyeleri Paris'ten çıkarıldı. Bu sebepten ötürü Yeni Osmanlılar'ın ilk zamanları pekte parlak geçmemiştir. Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa, 13 Haziran 1867'de İsviçre'ye geçerek Cenevre'ye gitmiş, oradan 27 Haziran 1867'de Paris'e ger dönmüş ve yine aynı gün Sultan Abdülaziz'i karşılamak üzere Toulon'a hareket etmiştir²⁵⁹. Yeni Osmanlılar, Paris'ten çıkarıldıkları zamana kadar, yaklaşık olarak bir ay kadar Paris'te bulunmuş oluyorlardı. Bu bir ayın büyük kısmında da Mustafa Fazıl Paşa Cenevre'de bulunmaktaydı. Bu yüzden Paris'teki ilk bir ay Yeni Osmanlılar açısından pekte iyi geçmemiştir.

Sultan Abdülaziz'in bu seyahati, Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'da takip edecekleri programın hazırlanmasını geciktirdi. Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz ile birlikte Avrupa'nın şehirlerini dolaşmaya başlamış bu da Yeni Osmanlılar'ı endişelendirmişti. Mustafa Fazıl Paşa oğlunun rahatsız olduğu haberini alınca, Sultan Abdülaziz'den izin alarak Paris'e geri gelmiştir²⁶⁰. Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'e geri dönmesi ile Yeni Osmanlılar çalışmalarına başlamış ve 10 Ağustos 1867'de Mustafa Fazıl Paşa'nın başkanlığında toplantı yapılmıştır. Bu toplantı sonucunda Ali Suavi'nin Muhbir gazetesini tek başına Londra'da çıkarması kararı alındı. Namık Kemal ve Ziya Paşa da Hürriyet gazetesini çıkaracaklardı. Mustafa Fazıl Paşa, bütün bunlar için bir sandık kurdurmuş bu sandığa 250.000 Frank sermaye yatırmıştı. Bu para dizgi, baskı ve gazetelerin dağıtımı için ayrılmıştı. Her ay ne kadar para harcanırsa Sakakini'ye bildirilecek ve onun aracılığıyla harcanan para yeniden oraya konulacaktı. Yani bir ay

²⁵⁹ Akün, Faruk Ömer, *Namık Kemal'in Mektupları*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1972, s. 60

²⁶⁰ Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 198; Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 109

içinde sarf edilen para yeniden sandığa konulacak bu suretle 250.000 Frank acil günler için hep orada duracaktı. Sandığın yönetim işlerine ise Ziya Paşa bakacaktır²⁶¹.

Yapılan bu ilk toplantının ardından Yeni Osmanlı Cemiyeti'nin ilk tüzüğü, 30 Ağustos 1867 tarihinde oluşturulmuştur. Mustafa Fazıl Paşa'nın, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin reisi olduğu bu tüzük on üç maddeden oluşmaktaydı²⁶². Tüzüğün tam metni bir bütün olarak bulunmasa da, Hüseyin Çelik'in dönemin gazetelerinden yola çıkarak tespit ettiği maddeler şu şekildedir:

Madde 1- Genç Türkiye Partisinin kuruluş gayesi:

a) Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın Hünkâr'a hitaben kaleme aldığı mektupta belirtilen ıslahat programını tahakkuk ettirmek ve halen Osmanlı İmparatorluğu'nu baskı altında tutan ve yıpratıcı yönetimi (rejimi), ve yöneticileri devirmek

b) Türkiye'deki Hristiyan halkları Moskova'nın vesayetinden kurtararak, Rusya'nın Şark üzerinde ki müessiriyetini ortadan kaldırmak

Madde 2- Genç Türkiye'nin bir başkanı. idare heyeti, sivil ve askeri mensupları vardır.

Madde 3- Başkanı, idare reisi heyeti olan Fazıl Paşa Hazretleridir

Madde 4- Paris ve Londra'da bulunan idare heyeti azaları: Ekselansları Ziya Bey, Agah Efendi, Kont P.....L....., Kemal Bey ve Simon Deutch.

Madde 5- Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işleriyle meşgul olmak üzere idare heyeti azalarından, Ziya ve Agah Beyler özellikle görevlendirilmiştir.

²⁶¹ Tevfik, Ebuzziya, a.g.e., s. 131; Bilgegil, M. Kaya, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:550, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, 111-112

²⁶² Bu buluşmanın ve tüzüğün Almanya'nın Baden Baden kasabasında olduğu sanılmakla beraber, Hüseyin Çelik, Fransa'da o zamanda çıkan gazetelerden yararlanarak tüzüğün Baden Baden yerine Paris'te imzalandığını belirtmektedir. Çelik, Hüseyin, a.g.e., s. 34 ve 100; Fakat bu sırada Namık Kemal'in babası Mustafa Asım Bey'e yazmış olduğu mektuplarda, Namık Kemal ve Mustafa Fazıl Paşa'nın Baden Baden'de bulundukları anlaşılıyor. Namık Kemal, 17 Ağustos 1867'de babasına yazdığı mektupta *"Baden Baden'de, Prens'in yanındayım"* diyordu. Tansel, Fevziye Abdullah, a.g.e., s. 113. Fakat bu tarihte de yanlışlık vardır. Ömer Faruk Akün'e göre 17 Ağustos tarihinin Rumi tarih olduğunu Miladi takvime göre 29 Ağustos'a denk geldiğini belirtmektedir. Akün, Ömer Faruk, a.g.e., s. 131-132. Yine Namık Kemal'in babasına yazdığı tarihi belirsiz bir mektupta; *"Bugün Paşa ile birlikte Baden'den Paris'e geldik. Kendi birkaç güne kadar çıkacaktır. Benim ne yapacağıma daha tekrar etmedi"* demektedir. Fevziye Abdullah Tansel bu mektubun Ağustos sonlarında yazıldığı kanısındadır. Tansel, Fevziye Abdullah, a.g.e., s. 114-116; Mustafa Fazıl Paşa, 14 Eylül'de İstanbul'a dönecektir. Mektup o halde, bir önceki mektup 29 Ağustos'ta yazıldıysa, Ağustos'un son günü ya da Eylül'ün ilk günlerinde yazılmıştır.

Namık Kemal'in bu mektuplarından anlaşıldığı üzere, kendisi Mustafa Fazıl Paşa ile beraber Baden Baden'deydi. Hüseyin Çelik'in Yeni Osmanlılar Cemiyeti tüzüğünü Paris'te onaylandığını yazmaktadır. Bir anlamda cemiyetin tüzüğü Baden Baden'deki toplantıda oluşturuldu, onaylanma işinin ise Paris'te yapıldığı kanaatindeyiz.

Madde 6- Hassaten Milletlerarası ve diplomatik konularla ilgilenmek üzere idare heyeti azalarından Kont L.....P..... ve D.....görevlendirilmiştir. Kendileri bütün memleketlerde temsilciler tayin edilebilirler.

Madde 7- İdare heyeti merkezi Paris ve Zürih'dir.

Madde 8- İdari heyeti en kısa zamanda bir anayasa ve ordunun yeniden teşkilâtlanmasına dair nizamname taslakları hazırlayacaktır.

Madde 9-.....

Madde 10- İdare Heyetinin İstanbul Baş temsilcisi Mr. J.B.B. 'dir.

Madde 11- Genç Türkiye'nin menfaati gereği, Prens Mustafa Fazıl'ın devletin merkezinde bulunması Genç Türkiye faaliyetlerine çok büyük bir hareketlilik sağlayacaksa, kendisinin Hünkâr'dan, İstanbul'a dönme müsaadesi alabilmesi için çalışılacaktır.

Madde 12- Bu büyük teşebbüs neticeye ulaşmadan evvel Prens Mustafa Fazıl Paşa vefat edecek olursa, Kemal ve Ziya Beyler ile İstanbul teşkilatının diğer azaları Osmanlılığın yeniden teşkilatlanıp dâhilî ve harici düşmanlarını bertaraf edene kadar faaliyetlerini tespit edilmiş plan gereğince sürdüreceklidir.

Madde 13- Aşağıda imzası bulunun cemiyet reisi Mustafa Paşa cemiyete yıllık 300.000 Frank ödemeyi taahhüt eder.

Paris, 30ağustos

1867

Onaylanmıştır: Mustafa Fazıl

Paşa²⁶³,,

Burada bazı hususlar gözümüze çarpmaktadır. Birincisi, hiçbir yerde Ali Suavi, Mehmed, Nuri, Rif'at ve Reşad Beyler'den söz edilmemiştir ve bunlara görev verilmemiştir. Bu kişilere yer verilmemesi tesadüf değildi. Çünkü Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nde birbirine yakın düşüncede olan bazı kişiler, birlik olma çabası içindeydiler. Yeni Osmanlılar başlangıçta bile ikiye ayrılmışlardı. Birinci kısmı oluşturan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa'dır ki bunlar meşrutiyet yanlısı olup bu işin yasal yollarla yapılması gerektiğini düşünen ve bunun için kamuoyu gücüyle birlikte siyasetle bu işi sonlandırma düşüncesinde olanlar. İkinci kısım ise Ali Suavi, Mehmed, Rif'at Reşad ve Nuri Beyler'in oluşturdu ki bunlar da ihtilal taraftarı olan kimselerdi. Zaten Ali Suavi hariç diğerleri Bab-ı Ali baskını yüzünden Avrupa'ya

²⁶³ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 35-37; Çelik, Hüseyin, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti Ve Türkiye'de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt VII, Yeni Türkiye Yayınları, s. 339-340

kaçmış kişilerdi²⁶⁴. Diğer bir husus ise yabancı kişilerin bu cemiyet içinde olmasıdır. Zaten Mustafa Fazıl Paşa'nın, Yeni Osmanlılar'a para konusu dışında kattığı en büyük fayda bu kişileri, dönemin Avrupa'sında yaşayan gazetecilerle ve başka ülkelerin ihtilal yanlısı insanlarıyla tanıştırması olmuştur. Yeni Osmanlılar Paris'e geldiklerinde, Paris'i tanımaya çalışmakla beraber Paris'teki bir çok önde gelen gazetecilerle Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında tanışmışlardır. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, Avrupa kamuoyunda şöhret kazanabilmek için basın çevreleriyle yakın ilişki kurmuştur²⁶⁵.

Mustafa Fazıl Paşa'nın konağına her gün dönemin en ünlü simalarından en maceraperest kişilere kadar her kesimden yüzlerce insan girip çıkmaktaydı. Yeni Osmanlılar mensupları bu sayede çok kısa bir sürede itibar kazanmış, Fransa'nın hatırı sayılır yazar ve gazetecilerle tanışıp samimi olmuşlardır²⁶⁶. Tüzükte isimleri kodlanıp belli olmayan bu yabancı kişilerle, Yeni Osmanlılar, Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında tanıştıkları tahmin edilebilir. Bu kişilerin kimler olduğu ya da Yeni Osmanlılar'ın kimlerle temas halinde olduğu konumuzun dışında olduğundan burada değinemeyeceğiz. Kısaca belirtmek gerekir ki; Yeni Osmanlılar, Avrupa'da en çok kendileri gibi, ülkelerindeki siyasi şartlardan memnun olmayan Polonyalı, Avusturyalı ve İtalyalılarla münasebet içinde olmuşlardır. Ayrıca Napolyon'un idaresinden memnun olmayan Fransız yazarlarla da temaslarda bulunmuşlardı²⁶⁷. Burada çarpıcı olan bir başka yer ise, on birinci maddedir. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, bu tüzük hazırlanırken Sultan Abdülaziz'den İstanbul'a dönme iznini almıştı bile. Demek oluyor ki Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar'a İstanbul'a gideceğinden bahsetmemiş ve eğer İstanbul'a giderse bunu da Yeni Osmanlılar'ın çıkarı için yapmış olacaktı.

Yine Mustafa Fazıl Paşa, İstanbul'a döndükten sonra yardımları kesmemiş hatta yardımlar giderek artmıştır. Zaten Hürriyet gazetesi Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a döndükten sonra çıkarılmıştır ve parayı Mustafa Fazıl Paşa temin etmiştir. Yine bundan sonra Yeni Osmanlılar'ın hepsi Avrupa'da lüks yaşam sürmüşlerdir. Namık Kemal ve Rif'at Bey, lüks apartman dairesinde, Ziya Bey dört tarafı bahçeli ve sekiz odalı bir konakta, Agah Efendi Brüksel'de tek başına kalıyordu. Bütün bunların masrafları

²⁶⁴ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 108-109

²⁶⁵ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 95

²⁶⁶ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 110-111

²⁶⁷ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 103-112

Mustafa Fazıl Paşa tarafından karşılanıyordu²⁶⁸. 1868 Martında Londra’da bulunan Namık Kemal, babasına gönderdiği mektupta, Ziya Paşa, Nuri Bey ve Reşad Beylerle şahane bir yazlık daire tuttuklarını belirtmektedir²⁶⁹. Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar’a maaş bağlamakla kalmamış onlara gazete çıkarmaları için para da vermiştir. Mustafa Fazıl Paşa’nın üstlendiği ve Ali Suavi’nin Londra’da çıkaracağı Muhbir gazetesi bunun ilk örneğini oluşturmuştur. Mustafa Fazıl Paşa’nın verdiği paralarla çıkarılacak diğer gazete ise Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın Hürriyet gazetesi idi. Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar’a verdiği paraların yanında, onların dönemin birçok ünlü siması ve gazetecileriyle tanışmasına vesile olmuştur. Yine Yeni Osmanlılar’ın birçoğu hemen hemen dört yıl kadar Avrupa’nın çeşitli yerlerinde bulunmuş, gazeteler çıkarmışlar ve başka bir dünyayı yaşama fırsatını elde etmişlerdir.

2.6.3. Yeni Osmanlılar’ın Avrupa’daki Faaliyetleri

Mustafa Fazıl Paşa’nın yardımları ile Yeni Osmanlılar Avrupa’da çeşitli faaliyetlere başladılar. Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi, Yeni Osmanlılar Paris’e vardıklarında bir ay kadar burada kalabilmişler, Sultan Abdülaziz’in seyahati dolayısıyla kendileri Paris’ten çıkarılmıştı. Bunu üzerine Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Agah Efendi Londra’ya Nuri ve Mehmed Beyler Jersey Adası’na, Rif’at Bey ise Brüksel’e gitmiştir²⁷⁰. Fakat burada bulundukları zaman zarfında Mustafa Fazıl Paşa’nın çevresiyle tanışmışlar ve Paris’te ünlenmeye başlamışlardı. Yeni Osmanlılar’ın Paris’e gitmeleri Avrupa basınında geniş yer bulmuştur. Mustafa Fazıl Paşa’nın daha önceden temas ettiği Journal Des Debats, La Liberte ve Siecle gazeteleri, Yeni Osmanlılar’dan övgü ile söz etmiş, bu genç vatanseverlerin meşrutiyet davalarını destekleyeceklerini yazmışlardı. Fakat Yeni Osmanlılar’ı destekleyen gazetelerin yanında, aleyhlerinde yazı yazan gazetelerde mevcuttu. Özellikle daha önceden hatırladığımız Le Memorial Diplomatique, Yeni Osmanlılar’ın; Padişah’a ve Bab-ı Ali’ye karşı bir hareket tertip etmek için Paris’e geldiklerini dile getirmiştir²⁷¹.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin, Paris ve Baden Baden toplantılarında, yapacakları faaliyetler belirlenmişti. Paris toplantısı kararına göre Ali Suavi İngiltere’de Muhbir

²⁶⁸ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 135-136

²⁶⁹ Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 127

²⁷⁰ Tefik Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 121; Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 114-116

²⁷¹ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 93-94

gazetesi çıkaracaktı. Bu gazetenin Paris yerine Londra’da çıkmasının nedeni Paris’teki matbuat rejiminin daha sıkı olmasıydı. Aynı zamanda Sultan Abdülaziz’in Paris ziyareti sırasında Yeni Osmanlılar’ın Paris’ten çıkarılması bir hayal kırıklığına neden olmuştu. Böylelikle Yeni Osmanlılar’ın ilk gazetesi olan Muhbir 31 Ağustos 1867’de Londra’da, Ali Suavi tarafından çıkarılmıştır. Aynı zamanda bu gazete, Avrupa’da çıkarılan ilk Türk gazetesidir²⁷². Daha sonrasında Ziya Paşa ve Namık Kemal’in gazetesi Hürriyet’in ilk sayısı 29 Haziran 1868 tarihinde çıkmıştır. 15 Mayıs 1869’da Paris’te Mehmed Bey’in direktörlüğünü yaptığı ve Ali Suavi ile Nuri Bey’in de yazılar yazdığı İttihad gazetesi çıktı. Cenevre’de 1870 yılında Hüseyin Vasfi Paşa ve Mehmed Bey tarafından İnkılap gazetesi çıkarılmıştır. Ayrıca Ziya Paşa ile alakalı olan ama hakkında fazla bilgi bulunmayan Fecir adlı bir gazetede Yeni Osmanlılar’ın yayın organıdır²⁷³. Daha sonra Yeni Osmanlılar’ı destekleyen gerek Avrupa’da ve gerekse İstanbul’da bir çok yayın organı çıkmıştır. Fakat buradaki konumuz buna müsaade etmediği için biz sadece Avrupa’da o anda bulunan ve o zamana denk gelen yayın organlarını Yeni Osmanlılar’ın faaliyetleriyle ve Mustafa Fazıl Paşa ile ilişkili olanları ele almaya çalışacağız.

Ali Suavi’nin Muhbir’i çıkarmak için Londra’da çalışmalar yaparken diğer Yeni Osmanlılar’dan Ziya Paşa ve Namık Kemal ve Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar Tüzüğü’nü çıkarmış bulunuyorlardı. Ali Suavi’ye de herhangi bir görev verilmemişti. Fakat Ali Suavi, Muhbir’in yayınlanmaya başladığı ilk zamanlarda bile, Yeni Osmanlılar’la kutuplaşmaya başlamıştı. Muhbir’in ilk sayısının ilk sütunu Bab-ı Ali’ye meydan okur nitelikteydi ve şunu yazmaktaydı: “*Muhbir doğru söylemek, yasak olmayan bir memleket bulur yine çıkar*²⁷⁴.” Çünkü Muhbir, İstanbul’da çıkarken kapatılmıştı. Burada hem İngiltere’deki basın kanununun rahatlığını dile getirmiş hem de İstanbul’daki Muhbir kapatılması kendisinin susturulamayacağını ifade etmiştir. Muhbir gazetesi ilk sütununda buna yer verse de Yeni Osmanlılarla ilgili bir haber de vermemiştir. Genellikle eğitim konusuna yer veren Muhbir, kendini Yeni Osmanlılar düşüncesinden soyutlamaya başlamıştır. Gerçi yedinci sayısında taklit edilmesin diye

²⁷² Tütengil, Cavit Orhan, *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, İstanbul 1969, s. 4-5

²⁷³ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 113-122; Sözen, Edibe, “Yeni Osmanlılar Ve Gazetecilik”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul Üniversitesi, 1992-1993, s. 179-183

²⁷⁴ Kuntay, Mithat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1946, s. 42; Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 95

Yeni Osmanlılar mührüyle basılmaya başlamıştır²⁷⁵. Ali Suavi'nin Muhbir'i daha sonralardan tamamen farklılaşacak ve Yeni Osmanlılar'ın ideolojilerinden ayrılacaktı. Yalnız ilk başlarda Ziya Paşa ve Namık Kemal bu tutuma biraz hoşgörü ile yaklaşmışlardır. Çünkü hala ortak olan düşünceleri, hükümete karşı olmaktı. Muhbir'in ilk sayılarında bu yaklaşım mevcuttu. Bu yüzden Yeni Osmanlılar'ın bu ilk yayın hareketi Bab-ı Ali tarafından pek hoş karşılanmamıştı ve Muhbir'in on ikinci sayısından sonra İstanbul'a sokulması yasaklanmıştır.

Muhbir gazetesi Londra'da çıksa da İstanbul'a ulaştırılıp, dağıtılmıştır. İlk on bir sayısı normal yollardan posta ile gelmekteydi. Fakat Fuad Paşa'nın girişimleri sonucu gazetenin posta ile giriş yapması engellenmişti. Bunun için öncelikle İngiliz Posta Müdürlüğüne başvuru yapılmış, oradan olay Dış İşleri Bakanlığına ve Bakan Lord Stanley'e intikal etmiş; verilen cevapta prosedürün yanlış işlendiğini ve İstanbul'da elçiliğe başvurulması gerektiği bildirilmişti. Daha sonra Fuad Paşa; elçiliğe başvurmuş yapılan işlemler sonucunda İngiliz elçisi Henry Elliot tarafından; Muhbir'in İngiliz Postası kanalıyla İstanbul'a gelemeyeceği, 21 Aralık 1867'de Bab-ı Ali'ye bildirmiştir²⁷⁶.

Yeni Osmanlılar'ın diğer gazetesi olan Hürriyet; Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından 29 Haziran 1868 tarihinde ilk sayısını çıkarmaya başladı. Yine Mustafa Fazıl Paşa'nın emriyle çıkarılan bu gazetenin de Londra'da çıkarıldığını görmekteyiz. Gazetenin çıkarılması için Namık Kemal, Agah Efendi, Rif'at Bey ve Ziya Paşa aralarında mülakat yapmışlar ve gazetenin Rif'at Bey'in isteği üzerine Londra'da çıkması kararlaştırılmıştı. Matbaanın kurulması için 4500 Frank almışlardı²⁷⁷. Gazetenin çıkarılması tabiki çok daha masraflıydı fakat matbaanın kurulması için 4500 Frank yeterli oluyorsa, Mustafa Fazıl Paşa'nın ilk önce tahsis ettiği 250.000 Frank, sonra bunu 300.000'e çıkarması, ne kadar büyük bir meblağ olduğunu göstermektedir. Hürriyet gazetesinin ilk sayılarında Yeni Osmanlılar hakkında bilgi vermiş ve fikirlerinden bahsetmiştir. Özellikle Islahat Fermanı ile başlayan eşitsizlik hakkında yazılar yazacağını bildirmiştir. Müsavat meselesi, Yeni Osmanlılar ile Bab-ı Ali'nin ters düştüğü bir konuydu. Yeni

²⁷⁵ Mühür için bkz; Ek 28

²⁷⁶ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 162-171; Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 114-116

²⁷⁷ Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 145-147

Osmanlılar'a göre Islahat Fermanı ile Hristiyan halk Müslümanlardan daha fazla hakka sahipti ve yine onlara göre Islahat Fermanı'nın karşılığı İmtiyaz Fermanı'ydı²⁷⁸.

Nasıl ki Muhbir'in İstanbul'a İngiliz postası kanalıyla girmesi yasaklanmışsa, Hürriyet gazetesinin de bu yolla girişi yasaklanmıştı. Bunun üzerine gazetelerin ebatları küçültülmüş ve zarf içinde gönderilmeye başlanmıştı. Fakat bu şekilde gazeteler daha pahalıya mal oluyor ve posta masrafını okuyucular karşılıyorlardı. Zarf içinde İstanbul'a yüz nüsha kadar gelen gazeteler, Mustafa Fazıl Paşa'nın beş yüz kuruş maaş verdiği adamı Yunanlı Yorgi Stenfalis adlı bir kişi tarafından dağıtılıyordu²⁷⁹. Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunun elli bin adet dağıtılırken bu gazetelerin yüzler adet dağıtılması, oldukça ilginçtir. Yüz adet gazete her hangi bir kamuoyu oluşturmak için oldukça az bir rakamdır. Ancak, Yeni Osmanlılar'ın mesajları tabandan daha çok tavandaki kesim içindi²⁸⁰. Ülkedeki okur yazarlığın yüzde beş oranında olduğu hesaba katılırsa Yeni Osmanlılar'ın amacının seslerini halktan daha çok hükümete duyurma amaçlı olduğu düşünülebilir.

Muhbir ve Hürriyetten sonra çıkan İttihad ve İnkılab gazetelerinde, Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımı olup olmadığı bilinmiyor. Fakat kanımızca Mustafa Fazıl Paşa'nın bu gazetelerle ilişkisi yoktur. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, Hürriyet Gazetesi'nin çıkmaya başladığı ilk zamanlarda, Bab-ı Ali ile arasını düzeltmiş ve bu yüzden gazetenin ara vermesini teklif etmişti. Fakat eğer Mustafa Fazıl Paşa, Hürriyet gazetesi için bile bu şekilde bir istekte bulunduyorsa bu gazetelere yardım yapması imkansızdır. Çünkü bu gazeteler hem Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'da yeniden görevlere getirilmesinden sonraya rastlıyor hem de ihtilalci bir özellik taşıyordu. Mehmed Bey'in direktörlüğünü yaptığı İttihad ve sonrasında Mehmed Bey ile Hüseyin Vasfi Paşa'nın birlikte

²⁷⁸ Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 68

²⁷⁹ Ali Suavi'nin anlattığına göre: Bunu duyan Zaptiye Müşiri Hüsnî Paşa, Yorgi'ye Mustafa Fazıl Paşa'dan daha fazla para vermiştir. Yorgi de elli nüshasını Hüsnî Paşa'ya getirip satmıyorum dermiş ve Hüsnî Paşa'dan parasını almış. Geri kalan elli nüshayı satıp, Mustafa Fazıl Paşa'nın kahyası Mehmed Bey'e de sattım diyerek maaşını eksiksiz almış. Tütengil, Cavit Orhan, *a.g.e.*, s. 113, Bilgegil M. Kaya, *a.g.e.*, s. 115; Abdurrahman Şeref'e göre ise: gazeteler Beyoğlu'nda Tünel başındaki ihtiyar bir Fransız kitapçısından satın alınmaktaydı. Şeref, Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 138

²⁸⁰ Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Toplumunda Kamuoyunun Evrimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1998, s. 331

çıkardıkları İnkılab gazetesi, Muhbir ve Hürriyet'ten daha sert bir şekilde yayın yapıyorlardı. Hatta bu gazeteler, halkı açıkça padişaha isyana teşvik ediyordu²⁸¹.

Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'daki faaliyetleri bir bakıma gazetelerle sınırlıydı. Fakat bu gazetelerde işledikleri konular ve düşünceler kendilerinin devamı sayılan Jön Türkler'e ilham kaynağı oldu. 1867'de Muhbir ile başlayan yurtdışı basın hayatı kısa sürse de, kendilerinden sonra gelecek kuşağa ön ayak oldular. II. Abdülhamid'in katı matbuat rejimi karşısında Yeni Osmanlılar gibi muhalefet yapacak olanlar, Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubu da dahil olmak üzere bunlardan ilham alarak yurtdışında yaklaşık olarak yüz elli iki değişik gazete çıkardılar²⁸². Yeni Osmanlılar, Avrupa'da bulundukları sırada ve ülkeye döndükten sonra sürdürdükleri yazı hayatlarıyla, siyasi ve sosyal gelişmenin öncüleri olmuşlar ve 1876 Anayasası ile 1908 İkinci meşrutiyet, onların yarattığı ve besleyip güçlendirdikleri yeni fikirlerin sonucu olmuştur²⁸³.

Yeni Osmanlılar'ın ferdi olarak fikirleri değişiklik göstermekteydi. Bununla beraber hem fikir oldukları birtakım konular mevcuttur. Mutlak monarşiyi meşruti monarşiyeye çevirmek için yola çıkan bu aydın grubu, öncelikle Ali Paşa ve Fuad Paşa'nın hakimiyetine son vermek istiyorlardı. Bu devlet adamları birbirlerinin yerlerini alarak Ali Paşa beş kez ve Fuad Paşa iki kez sadrazam olmuştur²⁸⁴. Ayrıca bunlar sadrazamlıkları sırasında birbirlerini hariciye nazırlıklarına getiriyorlardı. Atamaları bunlar yapmasa bile birçoğuna karışabiliyorlardı. Ali Paşa beş kez sadrazam olurken sekiz kez Hariciye nazırlığı yapmıştır. Fuad Paşa ise hariciye nazırlığına beş defa getirilmişti²⁸⁵. Yani Tanzimat'ın ilk yıllarında, Mustafa Reşid Paşa'yı da sayarsak, bu üçü, Tanzimat'tan Kanun-i Esasiye kadar geçen sürede büyük bir payı kapmışlar ve otoritelerini kurmuşlardı. Yeni Osmanlılar'ın faaliyetlerinin çıkış noktası işte bu hegemonyaya karşı çıkmaktı.

²⁸¹ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 248; Namık Kemal bu İnkılap gazetesinin I. ve II. sayısını babası Mustafa Asım Bey'e yollamış, Asım Bey bunları beğenmeyince Namık Kemal de babasına şunları yazmıştır: “Gazete hakkında mütaleanızı ben doğru göremem; İnkılab'ın üçüncü nüshasını gönderdim. Bu, Hürriyet, Muhbir falan kabilinde değildir; pek ağır bir lisanda yazılıyor ve mülkün her tarafına pek muntazam bir suretle idhal olunuyor.” Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 201

²⁸² Göçmen, Muammer, “Jön Türk Basını”, *Türkler*, Cilt XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 669-673

²⁸³ Koray, Enver, *a.g.m.*, s. 581-582

²⁸⁴ Özel, İsmet, “Tanzimat'ın Getirdiği Aydın”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 62-63

²⁸⁵ Köprülü, F. Orhan, “Fuad Paşa, Keçecizade”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XIII, İstanbul 1996, s. 202-205; Beydilli, Kemal, “Ali Paşa, Mehmed Emin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul 1989, s. 425-426

Tanzimat'ın otoritelerine karşı çıkışla başlayan Yeni Osmanlılar hareketinin gerçekleştirmek istedikleri bazı düşüncelerde mevcuttu. Birincisi, anayasal düzeni istiyorlardı. Fakat bunun İslam ilkelerine uygun olarak yapılmasını istiyorlardı. Diğer İslahat Fermanı ile azınlıklara verilen ayrıcalıkların Osmanlı'yı daha kötüye götürdüğü fikriydi. Avrupalılar bu şekilde Osmanlı'ya daha fazla karışıyorlar ve Yeni Osmanlılar'ın rüşvetçi olarak gördükleri bazı devlet adamları, bu durumdan faydalanarak büyük bir derebeylik rejimi kuruyorlardı²⁸⁶. Yine, Yeni Osmanlılar'ın hem fikir olduğu diğer konular ise; eğitimin modernleşmesi, maliyenin düzene sokulması ve dışa karşı daha iyi bir politika izlenmesiydi²⁸⁷. Yeni Osmanlılar'a göre Usul-ı Meşveret yani Anayasal düzen şeriata göre yapılmalıydı ve şeriatın temel prensiplerinden taviz verilmemeliydi. Namık Kemal, Hürriyet gazetesinin on birinci sayısında şöyle demektedir: ‘*Biz usul-ı meşveret istiyoruz. Meclis-i Şuray-ı ümmet talebindeyiz. Onda her mezhepten adem bulunacak, hükümete nezaret edecek. Umum halk hürriyet-i siyasiyesine malik olacak. Bu müddeamızı din üzerine tesis ediyoruz*²⁸⁸.’” diyordu. Onlara göre meşrutiyet zaten şeriatta olan bir şeydi ve bu yüzden şeriat istiyorlardı. Çıkarmış oldukları gazetelerde eğitim konusuyla birlikte en çok işlenen konu, bu meşveret konusu olmuş ve Kur'an-ı Kerim ile hadislerden örneklerle gazetelerini süslemişlerdir²⁸⁹. Yeni Osmanlılar'dan önceki ‘şeriat isteriz’ aslında adalet isteriz anlamındaydı. Yeni Osmanlılardan sonraki ‘şeriat isteriz’ modernleşmeye ve anayasal düzene karşı çıkma anlamındaydı. Fakat Yeni Osmanlılar'ın dediği ‘şeriat isteriz’ ise anayasal bir düzen getirmek için kullanılmıştır.

Yeni Osmanlılar, 19. yüzyılın düşün hayatında önde gelen simalardan olmuşlardır ve bir aydın grubunu temsil etmişlerdir. Birçok konuda fikir üretmişlerdir. Edebiyattan sanata, siyasetten eğitime, ekonomiden tarihe birçok konu üzerinde, eksik ya da tartışılır, fikir üretme çabasındalardır ve Osmanlı'nın modernleşmesinde katkı sağlamaya çalışmışlardır. Üst katmanlara karşı başlatılan bir siyasi ve edebi kavga kendisinden sonra gelecek İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf gibi partilere ön ayak olmuşlardır ve

²⁸⁶ Karpat, Kemal, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitabevi, (Çeviren: Dilek Özdemir), Ankara Haziran 2006, s. 39-42; Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2004, s. 86-87

²⁸⁷ Çelik, Hüseyin, *a.g.m.*, s. 343

²⁸⁸ Danişmend, İsmail Hami, *a.g.e.*, s. 213-214

²⁸⁹ Çelik, Hüseyin, *a.g.m.*, s. 343-345; Türköne Mümtaz'er, *a.g.e.*, s. 102-116

bunlar Yeni Osmanlılar'ın mirası üzerine gelişip yaşamışlardır²⁹⁰. Sonuç olarak Yeni Osmanlılar'ın ön ayak olduğu bu fikri zemin üzerinde I. Meşrutiyet ilan edilmişti. Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Kanun-i Esasi-yi hazırlayan komisyonda olması, anayasal sisteme geçilmede Yeni Osmanlılar'ın katkısının olduğunu kanıtlar.

²⁹⁰ Ortaylı, İlber, ‘‘Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar’’, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1702-1703

BÖLÜM 3: SULTAN ABDÜLAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATI VE MUSTAFA FAZIL PAŞA'NIN AFFEDİLMESİ

3.1. Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati

Osmanlı Devleti'nde ilk defa bir sultanın Avrupa ülkesine ziyareti gerçekleşecekti. Bu ziyaretin amacı, Fransa İmparatoru III. Napoleon'un, Paris sergisi dolayısıyla Sultan Abdülaziz'i sergiye davet etmiş olmasıydı²⁹¹. Sultan Abdülaziz, III. Napoleon'un bu davetini kabul etmiş ve Avrupa seyahatine çıkmaya karar vermişti. Aslında sergiye ziyareti kabul etmesindeki amaç daha çok politiktir. Girit konusunda zaman kazanılması buradaki temel dayanaktır. Bir diğer konu ise, Sultan Abdülaziz bir süreden beri Avrupa'yı ziyaret etme ve batıyı görme isteğindedir. Çocukluğundan beri Avrupa'yı ve batı medeniyetini görmek istiyordu²⁹². Bu sebeplerden ötürü, Sultan Abdülaziz'in Fransa'dan başlayacak olan Avrupa seyahati, 21 Haziran 1867'de gerçekleşmiş oluyordu.

Sultan Abdülaziz'in 21 Haziran-7 Ağustos 1867 tarihleri arasındaki Avrupa seyahati konumuz açısından bazı önemli olaylara sebep olmuştur. Burada Sultan Abdülaziz'in seyahatini tamamıyla ele almak imkansızdır. Sadece konumuzla ilgili olan iki hususa yoğunluk vereceğiz. Bunlardan ilki, Sultan Abdülaziz'in Paris'e varmadan önce Yeni Osmanlılar'ın Paris'ten çıkarılma hususudur. Diğeri ise bu seyahat esnasında Mustafa Fazıl Paşa'nın affedilip yurda dönüş iznini almasıdır.

21 Haziran 1867'de İstanbul'dan ayrılan Sultan Abdülaziz'le birlikte, yanında oğlu Yusuf İzzeddin Efendi, Şehzade Murad ve Şehzade Hamid'de bulunuyordu. Ayrıca o zaman Hariciye Nazırı olan Fuad Paşa da Sultan Abdülaziz ile birlikteydi. Tabiki Sultan'ın yanında sadece bunlar yoktu. Seyahate Sultan Abdülaziz haricinde ve gemi mürettebatı hariç, İstanbul'dan altmış kişilik bir kfile katılıyordu. İstanbul'dan ayrılan gemiler 25 Haziran'da Messina'ya, 28 Haziran'da Napoli limanlarına varmıştır. Nihayet 29 Haziran günü Toulon'a varan Sultan Abdülaziz ilk kez Osmanlı toprakları dışına,

²⁹¹ Danişmend, İsmail Hami, *a.g.e.*, s. 216-217

²⁹² Upton, Judy, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1998, s. 119

Fransa topraklarına ayak basmıştır. Buradan trenle Paris'e geçen Sultan Abdülaziz, 1 Temmuz'da Paris'e varmış ve III. Napoleon tarafından karşılanmıştır²⁹³.

Sultan Abdülaziz, Toulon'a ayak bastığı sırada onu karşılamaya gelenler arasında, Mustafa Fazıl Paşa'da bulunmaktaydı. Mustafa Fazıl Paşa, 27 Haziran 1867'de Paris'ten Toulon'a Sultan Abdülaziz'i karşılamak üzere yola çıkmıştı²⁹⁴. Bundan Yeni Osmanlılar'ın haberi vardı fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın affedilip, Sultan Abdülaziz ile beraber seyahate iştirak edeceği herhalde Yeni Osmanlılar'dan kimsenin tahmin edemeyeceği bir olaydı. Toulon'da Sultan Abdülaziz'i karşılayan Mustafa Fazıl Paşa, Sultan tarafından kabul edildi ve iltifatlar aldı. Mustafa Fazıl Paşa, Sultan'ın kendisine kin beslemediğini bu şekilde anlamış oluyordu²⁹⁵. Mustafa Fazıl Paşa, buradan Sultan Abdülaziz'e tahsis edilen trenle birlikte Paris'e, Sultan Abdülaziz'in maiyetinde gitti²⁹⁶. Fakat tren Paris'e gelmeden önce Marsilya'ya uğramış, bu sırada Hıdiv İsmail Paşa da Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmiştir. Burada Sultan Abdülaziz ile görüşen Hıdiv daha sonra Mustafa Fazıl Paşa ile birlikte Paris'e kadar aynı vagona yolculuk etmiştir²⁹⁷. Maalesef ki bu yolculuk esnasında kardeşlerin birbirleriyle nasıl karşılaştıklarını ya da konuşup konuşmadıklarını bilemiyoruz.

Sultan Abdülaziz Paris'e varmadan önce Fransa Dahiliye Nazırı; Ziya Paşa, Namık Kemal ve Rif'at Bey'i makamına çağırdı. Bu makama çağırmanın aslı, Yeni Osmanlılar'ın Paris'ten çıkmasını istemektir. Fakat bunun olacağını önceden bilen Ziya Paşa, Fransız Dahiliye Nazırı'ndan önce davranarak *“Sayın Nazır, şu anda arkadaşlarımla birlikte Londra'ya hareket etmek üzereyiz. Tam bu sırada bir davet yazınızla şeref kazandık. Niçin çağrıldığımızı bir an önce bildirmenizi rica edeceğiz; çünkü treni kaçırmamaya mecburuz”*²⁹⁸.” demiştir. Ziya Paşa'ya bu olayın olacağını önceden haber veren, Ziya Paşa'nın arkadaşı Fransız Hariciye nazırıdır²⁹⁹. Daha sonra Fransız Dahiliye Nazırı gerekli açıklamaları yaptıktan sonra Ziya Paşa, Namık Kemal,

²⁹³ Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 97-112, Kutay, Cemal, *a.g.e.*, s. 31-49

²⁹⁴ Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 60

²⁹⁵ Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 111, Kutay, Cemal, *a.g.e.*, s. 37

²⁹⁶ Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 109

²⁹⁷ Kutay, Cemal, *a.g.e.*, s. 42

²⁹⁸ Tefvik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 113

²⁹⁹ Kutay, Cemal, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, Cilt VII, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1980, s. 3957

Agah Efendi ve Ali Suavi Londra'ya; Reşad, Nuri ve Mehmed Beyler Jersey adasına ve Rif'at Paşa Brüksel'e gitmiştir³⁰⁰.

Bu uzaklaştırmanın iki nedeni vardı. Birincisi daha önceden Polonyalı birinin Rus Çar'ına suikast düzenleme girişiminin olmasıdır³⁰¹. Hatırlanacağı gibi Yeni Osmanlılar burada en çok Polonyalı ihtilalcilerle ilişki kurmuşlardı. Bu yüzden Paris'ten çıkarılma ihtimalleri mevcuttur. Yani Sultan'a karşı herhangi bir suikast düzenlenmemesi içindir. İkinci iddia ise; Paris elçiliğini yürüten Cemil Paşa³⁰², Ali Paşa'ya yaranmak için, Yeni Osmanlılar'ın padişaha herhangi bir kötülük yapabileceğini hem Ali Paşa'ya bildirmiş hem de Fransız hükümetine bildirmişti³⁰³. Gerek Cemil Paşa'nın sayesinde ve gerekse daha önceki suikast sebebi ile Yeni Osmanlılar Paris'ten uzaklaştırılmışlardır. Yeni Osmanlılar'ın uzaklaştırılmalarının sebepleri arasında Bab-ı Ali'den ya da bizzat padişah'tan bir istek geldiği düşünülemez. Çünkü Sultan Abdülaziz, Paris'te on gün kaldıktan sonra Londra'ya gidecektir. Eğer böyle bir durum söz konusu olsaydı Yeni Osmanlılar padişahın seyahat süresince uğramadığı bir yere giderlerdi. Sultan Abdülaziz de Fransa'dan ayrıldıktan sonra, Yeni Osmanlılar'dan dördünün gitmiş olduğu Londra'ya 12 Temmuz'da varmış ve Crystal Palace'da Sultan adına büyük bir yemek ve konser verilmişti. Bu esnada Namık Kemal, Ali Suavi ve Agah Efendi³⁰⁴ kırmızı fesleriyle Sultan'ı uzaktan izlerken Sultan Abdülhamid bunları fark edip Fuad Paşa'ya bunların kim olduğunu sormuş, Fuad Paşa da; '*Mustafa Fazıl Paşa kulunuzun kurduğu üç muhalif genç*' cevabını vermiştir³⁰⁵. Fakat Sultan Abdülaziz ile Yeni Osmanlılar arasında herhangi bir görüşme orada gerçekleşmemiştir.

Sultan Abdülaziz, 12 Temmuz 1867'de geldiği Londra'dan 23 Temmuz'da ayrılmış oradan sırasıyla; 24 Temmuz'da Brüksel, 28 Temmuz'da Viyana, 31 Temmuz'da Budapeşte, 3 Ağustos'ta Vidin, 4 Ağustos'ta Rusçuk, 6 Ağustos Varna ve 7 Ağustos'ta

³⁰⁰ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 121; Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 114-116

³⁰¹ Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.* s. 115, Kutay, Cemal, *Avrupa'da Sultan Abdülaziz*, Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, Sile Matbaası, İstanbul 1970, s. 41

³⁰² Cemil Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın oğludur. Daha sonraları Ali Paşa ile arası açılacak olsa da o günlerde bu durum henüz söz konusu değildi.

³⁰³ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 114

³⁰⁴ Ziya Paşa diğerleriyle beraber gitmemiştir. Çünkü Ziya Paşa İstanbul'da iken Sultan Abdülaziz'in en yakınlarından biri olmuştur. Daha sonra Ziya Paşa Ali Paşa'nın kını dolayısıyla sürülmüş ve o günden beri Sultan ile karşılaşmamıştır. Bu kadar yakını iken onu uzaktan görmek kendisine daha çok acı vereceği için Sultan'ı görmeye gitmemiştir. Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 121-122; Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 157-158

³⁰⁵ Mardin, Yusuf, *Namık Kemal'in Londra Yılları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974, s. 41; Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 160-161; Kutay, Cemal, *a.g.e.*, s. 71-72

İstanbul'a varmıştır³⁰⁶. Tabiki Sultan Abdülaziz bu yol güzergahı üzerindeki irili ufaklı daha bir çok şehre de uğramıştır.

3.2. Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz İle Görüşmesi ve Affedilmesi

Mustafa Fazıl Paşa'nın kendisini affettirip İstanbul'a dönme izni rivayetlerle doludur. Bunun için dört farklı mevzuu söz konusudur. Bunlardan ilki şu şekilde cereyan etmiştir. Sultan Abdülaziz'in Paris'te bulunduğu son gün, Paris Büyükelçiliği'nde bir tören yapılmıştı. Bu törene Mustafa Fazıl Paşa da katıldı. Mustafa Fazıl Paşa burada kendi resmini bir halı üzerine işlettirmiş ve bu resimli halıyı padişahın oturacağı yerin önüne sermiştir. Sultan Abdülaziz'de bu halının üzerine basmamış ve Mustafa Fazıl Paşa'ya çok büyük iltifatlarda bulunmuştur³⁰⁷. Bunun sonrasında Mustafa Fazıl Paşa ile Sultan Abdülaziz iki saatten fazla süren bir görüşme yapmıştır. Burada neler görüşüldüğü belli değilse de, görüşmenin önemli olduğu Ruzname-i Ayine-i Vatan adlı gazetede yazılmıştı³⁰⁸.

Mustafa Fazıl Paşa'nın affedilmesi hususundaki ikinci rivayet ise şöyledir. Mustafa Fazıl Paşa, Avrupa'ya sürüldükten sonra İsmail Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'nın mallarına el koymak istemişti. Bu duruma Fransa el atmış ve III. Napoleon'un eşi olan İmparatoriçe Eugenie, Mustafa Fazıl Paşa'nın hakkı olan servetinin verilmesi konusunda müdahalelerde bulunmuştu. Sultan Abdülaziz Paris'te iken yine İmparatoriçe Eugenie'nin yardımlarıyla Mustafa Fazıl Paşa ile Sultan Abdülaziz'in görüşmüş ve affedilmiştir³⁰⁹. Fransa'nın aracılığıyla Yeni Osmanlılar ülkeden çıkarılırken, Yeni Osmanlılar'ın mali destekçisi olan ve onları Paris'te toplayan Mustafa Fazıl Paşa'nın yine Fransa aracılığıyla affedilmeye çalışılması birbirleriyle çelişir gibi gözükse de bu sorunu Fransa-Mısır ilişkileri arasında aramak lazım gelmektedir. Yani İsmail Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa'yı, Mısır sebebiyle Fransa'yı ilgilendiriyordu.

³⁰⁶ Danişmend, İsmail Hami, *a.g.e.*, s. 219-222; Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 154-202; Kutay, Cemal, *a.g.e.*, s. 70-105

³⁰⁷ Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 148

³⁰⁸ Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 109

³⁰⁹ Kutay, Cemal, *a.g.e.*, s.173-174; İmparatoriçe Eugenie ile Mustafa Fazıl Paşa arasında gerçektende bir bağ vardır. Mustafa Fazıl Paşa, affedilip İstanbul'a döndükten sonraki ilk görevi olan Meclis-i Vâlâ'ya, 2 Temmuz 1869 tarihinde getirilmişti. Bu sırada Mustafa Fazıl Paşa, Almanya'da bulunuyordu ve göreve getirilişi kendisine tekgraf ile bildirilmişti. Mustafa Fazıl Paşa, Almanya'dan 20 Temmuz 1869'da dönmüş ve görevine başlamıştır. 21 Temmuz 1869 tarihinde ise, İmparatoriçe Eugenie İstanbul'u ziyaret edecektir. Mustafa Fazıl Paşa, 21 Temmuzda, İmparatoriçe Eugenie'yi karşılayanlar arasında yer almıştır. Ayrıca Beylerbey sarayında İmparatoriçe için verilecek resepsiyonda Mustafa Fazıl Paşa'ya da yer verilmiştir. The Times, 23 July 1869, p. 12

Mustafa Fazıl Paşa ve Yeni Osmanlılar'ı, kendilerine başlattığı siyasi eylemler sebebiyle Bab-ı Ali'yi ve Sultan Abdülaziz'i ilgilendiriyordu.

Mustafa Fazıl Paşa'nın affedilmesindeki üçüncü rivayet ise şu şekilde gerçekleşmişti. Veliaht Murad Efendi, bir söylentiye göre İngiliz Kraliyet ailesinden biriyle evlenmek istiyordu. Şehzade Murad'ı buna teşvik eden de Fuad Paşa'ydı. Fuad Paşa aleyhtarı olan bazı kimseler bu konuyu Sultan Abdülaziz'e bildirdiler. Eğer Şehzade Murad, İngiliz Kraliyet ailesinden biri ile evlenirse, sonraki zamanlarda padişah olmak isteyecek ve arkasına İngiliz'lerin desteğini alacaktı. Buna oldukça kızan Sultan, Mustafa Fazıl Paşa'yı yanına çağırarak bu konu hakkında ne düşündüğünü sormuştur. Çünkü Fuad Paşa ile Mustafa Fazıl Paşa birbirine düşmanlardı. Sultan Abdülaziz, Mustafa Fazıl Paşa'nın Fuad Paşa hakkında kötü söz söyleyeceğini umarken tam tersi bir konuşma yapmıştır³¹⁰. Mustafa Fazıl Paşa; Fuad Paşa ile düşman gibi olduklarını yinelemiş ancak bu olayın yalan haber olduğunu, Fuad Paşa'nın düşmanları tarafından çıkarılmış olduğunu eklemiştir. Daha sonrasında Sultan Abdülaziz'e uzunca ama mantıklı açıklamalar yapmıştır. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz Londra'dan ayrılacağı gün ona Paşa'nın İstanbul'a dönmesine izin vermiş hatta kendisi ile beraber İstanbul'a kadar gelebileceğini bildirmiştir³¹¹.

Mustafa Fazıl Paşa'nın bu dönüş rivayeti akla pek yatkın gelmemektedir. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in Londra'dan ayrılacağı gün Mustafa Fazıl Paşa hakkında kanuni tatbikat başlatılmıştı. Mustafa Fazıl Paşa, İngiliz bankalarından iki milyon sterlinlik bir kredi almak istemiştir. Bu para kendisine temin olunacağı zaman bundan vazgeçmiştir. Krediyi almaktan vazgeçtiği için yirmi beş bin sterlin komisyon ödemesi gerekmektedir. Mustafa Fazıl Paşa bu parayı ödemek istememiştir. Campbell adlı biri, Mustafa Fazıl Paşa ile, 16 Temmuz ile 22 Temmuz arasında bu konu için görüşme talebi istemiş fakat Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz'in maiyetinde olduğu için görüşmemiştir. Ayrıca bu parayı da ödemeyeceğini bildirmiştir³¹². Bunun üzerine, Mustafa Fazıl Paşa hakkında kanuni işlem başlatılmış ve Sultan Abdülaziz'in Londra'dan ayrılacağı güne denk gelen 22 Temmuz günü ve gecesi kaldığı otelden

³¹⁰ Bu konuşmanın tamamı için bkz; Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 127-130; Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s.170-173

³¹¹ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 127-130 Aksüt, Ali Kemali, *a.g.e.*, s.170-173

³¹² HR.TO. No: 14; The Times, 9 November 1867, p. 11

dışarıya çıkmasına müsaade edilmemiştir. Bu yüzden Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz'den sonraki gün Londra'dan ayrılmıştır³¹³.

Mustafa Fazıl Paşa'nın affedilmesindeki son görüş Hüseyin Çelik'e aittir. Hüseyin Çelik, İngiliz Elçisi Henry Elliot, Mustafa Fazıl Paşa'nın, Galler Prensinin aracılığıyla ile affedildiğini Londra'ya yazdığı resmi bir raporda belirtmiştir. Meşhur bir Mason olan Galler Prensi'nin Mustafa Fazıl Paşa ile yakından ilgilenmiş olması ve Paşa'nın affedilmesi için devreye girmesi, büyük ihtimalle Mustafa Fazıl Paşa'nın da mason olmasından dolayı olduğu görüşündedir³¹⁴. Kanımızca affedilme konusunda eğer sadece masonluk ele alınsaydı, mason olduğu düşünülen Ali ve Fuad Paşalar ile Mustafa Fazıl Paşa'nın arası bozulmaz idi. Ya da Galler Prensi'nden daha önce, mason olduklarından dolayı, kendileri dönüş iznini verirlerdi.

Mustafa Fazıl Paşa, sonuç itibariyle Sultan Abdülaziz tarafından affedilmişti ve dönüş iznini almıştı. Acaba Sultan Abdülaziz'in Mustafa Fazıl Paşa'yı affetmesinde Fuad Paşa ve Ali Paşa'nın parmağı olabilir miydi? Ya da Sultan Abdülaziz'in herhangi başka bir düşüncesi var mıydı? Çünkü bu sırada Avrupa'da bulunan Yeni Osmanlılar'ın meşrutiyet fikirleri bu şekilde kırılabilirdi. Yeni Osmanlılar'ın finansmanı Mustafa Fazıl Paşa, İstanbul'a dönerse Yeni Osmanlılar hareketi başlamadan bitmiş olacaktı. Bütün bunları hem Sultan hem de Ali ve Fuad Paşalar düşünmüşler miydi bilemiyoruz. Fakat bir gerçek var ki Mustafa Fazıl Paşa'nın dönüş izni Yeni Osmanlılar'ı tedirginliğe sürüklemiştir. Bu tedirginlikle beraber bir umut ışığı da doğmuştur. Mustafa Fazıl Paşa'nın meşrutiyet sadrazamı olma fikri canlanmıştır. Yeni Osmanlılar, bu süreyi bu psikoloji ile geçirmişlerdir. Tedirginliği ve umudu bir arada yaşamışlardır. Bütün bunları Namık Kemal'in mektuplarından öğreniyoruz.

Namık Kemal tarafından babasına Londra'dan yazılan mektupta: *“Biz Londra’da mı oturacağız yoksa Paris’e mi gideceğiz...İhtimal ki İstanbul’a gelebilirim; şimdi orası lazım değil”³¹⁵*, daha sonraki bir mektubunda ise: *“Bugün Paris’e geldim. Bizim Mustafa Paşa’nın Viyana’ya gittiğini haber aldım. Galiba Hünkar’la beraber İstanbul’a kadar gidecek. Merak etmeyiniz. Zannederim ki bizde yakında geliriz...Bir de gerek bizimki gerek Mustafa Paşa tarafından ve gerek sair taraflardan size ne teklif*

³¹³ Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 104-105

³¹⁴ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 33-34

³¹⁵ Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 105

*vuku bulursa bulsun kat'iiyen kabul buyurmayınız. Zira herkes kendi maksadı uğruna feda edecek adam arıyor. Boş yere belaya girmekte ne mana var*³¹⁶.’’ demiştir. Namık Kemal burada Mustafa Fazıl Paşa’nın affedilip İstanbul’a dönmesi olayına oldukça kızmıştır. Hatta umutsuzluk içinde İstanbul’a dönmeyi bile düşünmüştür.

Mustafa Fazıl Paşa, Paris’ten 12 Temmuz’da Londra’ya Sultan Abdülaziz ile beraber gelmiş, 13 Temmuz’da Londra’da Sultan Abdülaziz’in İngiliz Kraliçe’sine takdim ettiği devlet erkanı arasında da bulunmuştur. Mustafa Fazıl Paşa, Sultan ile beraber Londra’da çeşitli ziyaretle katılmış, 17 Temmuz’da Abdülaziz’in şerefine tertiplenen donanma gösterisinde de yanında bulunmuştur³¹⁷. Sadece son gün hakkında başlatılan takip üzerine Sultan’ın yanından ayrılmış ve onunla Brüksel’e gidememişti. Mustafa Fazıl Paşa daha sonra Sultan ile İstanbul’a gitmek için Viyana’ya gitmiştir. Yani Belçika ve sonraki Almanya ziyaretlerinde Sultan’ın yanında olmamıştır. Viyana’dan Peşte’ye oradan da Bazias’a varıldığında Mustafa Fazıl Paşa’ya, gelen bir telgraf sonucunda oğlunun hasta olduğunu öğrenmiş ve tekrar Paris’e dönmek için Sultan’dan izin istemiştir. Böylece Mustafa Fazıl Paşa 2 Ağustos 1867’de İstanbul’a az bir zaman kala Paris’e dönmek zorunda kalmıştır³¹⁸.

Mustafa Fazıl Paşa’nın bu geri dönüşü Namık Kemal’i oldukça heyecanlandırmıştır. Namık Kemal babasına yazdığı mektupta: “ *Bilmezdik ki Prens İstanbul’a gidecek midir; yoksa burada kalıp bize refakat edecek midir? Âkıbet sâye-i himmetimizde Prens kaldı ve işler yolunu aldı. Şimdi vücudumuz gibi gönlümüzde rahattadır*³¹⁹.’’ Bu mektubun tarihi belli olmasa da Yeni Osmanlılar’ın 10 Ağustos’ta ki Paris buluşmasından sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, Paris’e dönmüş ve Yeni Osmanlılar ilk toplantısını yapmıştı. Mustafa Fazıl Paşa’nın kalmasıyla birlikte rahatladıklarını belirtmiştir.

Namık Kemal daha sonra Mustafa Fazıl Paşa ile Baden Baden’e gitmiş ve burada Mustafa Fazıl Paşa ile ikamet etmiştir. 30 Ağustos’ta Yeni Osmanlılar’ın tüzüğü Baden Baden’de imzalanmıştı. Bu tüzüğün on birinci maddesine göre: “*Genç Türkiye’nin*

³¹⁶ Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 103; Yazar burada mektupların tarihini ve kronolojik sırasını karıştırmış olduğundan XVII numaralı mektup XVI numaralı mektuptan daha önce gelmeliydi.

³¹⁷ Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 109-110

³¹⁸ Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 122-123; Akün, Mustafa Fazıl Paşa’nın oğlunun hasta olduğu telgrafı, Yeni Osmanlılar tarafından tertiplenmiştir demektir.

³¹⁹ Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 110-111

*menfaati gereği, Prens Mustafa Fazıl'ın devletin merkezinde bulunması Genç Türkiye faaliyetlerine çok büyük bir hareketlilik sağlayacaksa, kendisinin Hünkâr'dan, İstanbul'a dönme müsaadesi alabilmesi için çalışılacaktır*³²⁰.'' Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesi buna bağlanmış olabilir. Fakat Sultan Abdülaziz'in Mustafa Fazıl Paşa'yı affetmesi çok daha öncelere rast gelmekteydi. Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönebilmesi Namık Kemal'in bu tarihten daha önceki mektuplarında mevcuttu. Yani Namık Kemal İstanbul'a döneceğini biliyor ve hatta kendisinin de İstanbul'a bu yüzden gelebileceğini bildiriyordu. Mustafa Fazıl Paşa, bir şekilde Yeni Osmanlılar'a bu maddeyi öne sürerek İstanbul'a dönme fikrini benimsetmiş olduğu açıktır. Çünkü Namık Kemal'in yine babasına yazdığı bir mektupta: *''Bu günkü karara göre Paşa, Eylül-i Efrece'nin on ikinci Cuma günü Paris'ten kalkacak, on dokuzuncu Perşembe günü yahut bir gün sonra İstanbul'dadır*³²¹.'' demiştir. Mustafa Fazıl Paşa, 12 Eylül değil, 14 Eylül 1867'de Paris'ten yola çıkmıştır. Paris sefiri Cemil Paşa, 13 Eylül 1867'de Mustafa Fazıl Paşa'nın şerefine büyük bir ziyafet vermiş ve sonraki gün kendisini istasyondan uğurlamıştır. Mustafa Fazıl Paşa 4 Nisan 1866 tarihinde çıkarıldığı topraklara 20 Eylül 1867'de geri dönmüş bulunuyordu. 22 Eylül'de Sultan Abdülaziz kendisini huzura çağırarak uzun bir görüşme yapmış ve bu görüşme Yeni Osmanlılar tarafından duyulunca kendilerinde büyük bir sevinç yaratmıştı³²².

Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönüş iznini alması ilk başta Yeni Osmanlılar'ı tedirgin etmişti. Fakat daha sonradan Yeni Osmanlılar'ın toplantılarında bu tedirginlik sona ermişti. Özellikle Baden Baden toplantısından sonra alınan kararlar Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesi, ilk zamanlar sevinçle karşılanmıştı. Çünkü Yeni Osmanlılar Mustafa Fazıl Paşa'nın, İstanbul'da Meşrutiyet Sadrazamı olacağı gözüyle bakıyorlardı. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi ve Yeni Osmanlılar'ın dağılma süreci başlamış oldu.

³²⁰ Çelik, Hüseyin, *a.g.m.*, s.339-340

³²¹ Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 117

³²² Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 140-145

3.3. Yeni Osmanlılar'dan Mustafa Fazıl Paşa'ya Tepkiler ve Yeni Osmanlılar'ın Dağılma Süreci

20 Eylül 1867'de İstanbul'a geri gelen Mustafa Fazıl Paşa, yaklaşık iki yıl hiçbir göreve getirilmedi. Nihayet 2 Temmuz 1869'da Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirildi³²³. 25 Nisan 1870'e kadar bu görevde kaldı. Mustafa Fazıl Paşa bu göreve getirildiği haberini yurt dışındayken almıştır. Çünkü o dönemde Mustafa Fazıl Paşa, Almanya'da kaplıcaları gezecek, sonra Danimarka ve Baltık ülkelerine seyahat edecekti. Fakat henüz Almanya'da Hamburg'dayken kendisine telgraf ile yeni görevi bildirildi. Mustafa Fazıl Paşa göreve getirildiğini kumar oynarken öğrenmiştir³²⁴. Bu görevinden sonra Adliye Nazırlığına getirilen Mustafa Fazıl Paşa, 25 Nisan 1870 – 9 Ağustos 1870 tarihleri arasında yaklaşık üç buçuk ay Adliye nazırlığı yaptı. 9 Ağustos 1870 ile 22 Ekim 1871 arası ikinci kez Maliye nazırlığına getirildi³²⁵. 22 Ekim 1871 – 25 Ocak 1872 tarihleri arasında ikinci kez Adliye nazırlığı yaptıktan sonra herhangi bir göreve getirilmedi. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu son görevinden azli, dostlarıyla eğlendiği bir sırada vuku bulmuş, hem dostlarının hem de kendisinin canı bu olaya oldukça sıkılmıştır³²⁶. Yani Adliye nazırlığı görevi Mustafa Fazıl Paşa'nın son görevi olmuştur.

Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a vardığı ilk zamanlarda Yeni Osmanlılar, Mustafa Fazıl Paşa'nın meşrutiyet sadrazamı olacağına inanıyorlardı. Hatta Mustafa Fazıl'ın İstanbul'a dönüşünü Yeni Osmanlılar'ın zaferi olarak görüyorlardı³²⁷. Bu yüzden ilk Yeni Osmanlılar, ilk zamanlarda tepkilerini dile getirmemişlerdir. Ali Suavi'nin çıkarmış olduğu Muhbir gazetesi, Yeni Osmanlılar'ın düşüncelerinden yoksundu. Bu iki olaya, yani Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönüşü ve Muhbir gazetesinin Yeni

³²³ Buzpınar, Şit Tufan, *a.g.m.*, s. 301; Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 64

³²⁴ Akün, Faruk Ömer, *a.g.e.*, s. 62-63; Ali Suavi bu olayı Ulûm gazetesinde şöyle yazmıştır. “Çok geçmedi bir gün Hamburg kumarhanesinde deste deste kaimeleri yığmış, madaması da yanında kumar atıp dururken Mustafa Fazıl Paşa'ya Meclis-i Has azalığı tevcih buyurulduğunu işitince hemen şapkasını kaptığı gibi (Bilmem ki Paşa emir midir, zira şapkasının kenarında yeşil kurdele var idi) kumar masasından fırladı, kalktı ve iki tarafına fi-ı nîğah eyledikte, sağına mı soluna mı hele bir gözüne bir gazete muharriri ilişti, derhal ‘Mösyö Le Redaktör, sana izin verdim, yaz, ben Meclis-i Has azasından oldum’ dedi ve koltuklarını adetten fazla kabartıp kumarhane salonundan taşra çıktı gitti...” Çelik Hüseyin, *a.g.e.*, s. 147-148

³²⁵ Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990)*, Cilt II, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1101, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1994, s. 1043-1067

³²⁶ Pakalın, M. Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Cilt III, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1943, s. 145-146

³²⁷ Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt I, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 550

Osmanlılar'ın fikirlerini yansıtmaması, Yeni Osmanlılar tarafından ilk zamanlar tepki ile karşılanmasa da, sonradan bir takım anlaşmazlıkları beraberinde getirecektir. Yeni Osmanlılar'ın kendi aralarındaki uyuşmazlıkları da henüz su yüzüne çıkmamıştı. Burada yinelemek gerekirse Ali Suavi'nin durumu biraz farklıydı. O, Mustafa Fazıl Paşa İstanbul'a dönmeden farklılaşma ve ayrılma tarafına geçecekti.

Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönüp, meşrutiyet sadrazamı olabileceği fikri uzun sürmedi. Yeni Osmanlılar özellikle Girit meselesi sonucunda Ali Paşa'nın devrilip yerine Mustafa Fazıl Paşa'nın geçeceği kanaatindeydiler. Fakat 10 Mayıs 1868'de Şûrâyı Devlet³²⁸ açılmış başına da Mustafa Fazıl Paşa yerine Mithat Paşa getirilmişti. Mustafa Fazıl Paşa'nın görev aldığı Meclis-i Vâlâ üyeliği, Yeni Osmanlılar'ın, Mustafa Fazıl Paşa'dan kopuşunu pekiştirmiştir³²⁹.

Mustafa Fazıl Paşa'nın 1869 yılından itibaren yükselmesi de tesadüf değildi. O sırada Bab-ı Ali ile İsmail Paşa'nın arası açılmıştı. İsmail Paşa, Hıdivlik ünvanını aldıktan sonra, kara ve deniz kuvvetlerini istediği gibi arttırmak ve yabancı devletlerle yapılacak anlaşmada temsilciler bulundurmak haklarının verilmesini istedi. Osmanlı devleti bunu reddetmişti. 1869 yılında İsmail Paşa Avrupa seyahatine çıkmış, bu seyahatte hükümdar gibi davranışlarda bulunmuştu. Basını kendi tarafına çekebilmek için kardeşi Mustafa Fazıl Paşa gibi paralar dağıtmaya başlamıştı. Yeni Osmanlılar'ın içinden Ziya Paşa'yı bile kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Bu sebeplerden dolayı Ali Paşa, İsmail Paşa'ya iki kez ihtar mektubu yolladı. Eğer Osmanlı Devleti'nin kendisine vermiş olduğu fermanların hükümlerine göre hareket etmezse azlolunacağı bildirdi³³⁰. İsmail Paşa'nın

³²⁸ Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye ile Meclisi Tanzimat'ın birleştirilmesinden yedi yıl sonra, adli teşkilatın idari teşkilat ile birleşik bir şekilde çalışmasının sakıncaları fark edilmiş, bu sakıncaları bertaraf edebilmek için de bu iki birimin tamamen birbirinden ayrılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bunun üzerine, Sultan Abdülaziz devrinde Sadrazam Ali Paşa'nın teşebbüsü ile (11 Zilkade 1284) 1868 tarihinde bir irade çıkarılmış ve buna göre Meclisi Ahkâmı Adliye, Şurayı Devlet ve Divanı Ahkâmı Adliye adıyla tekrar ikiye ayrılmıştır. Bu Meclislerden Şurayı Devlet, teşkilat ve görevleri yönünden en yüksek idari yargı müessesesi niteliğini taşımakla beraber, aynı zamanda bir yasama meclisi niteliğinde idi. Yani sınırlı monarşi rejimi için küçük bir tecrübe mahiyetini arz etmekte, Meşrutiyete doğru atılmış bir adım olarak ortaya çıkmaktadır. Karaarslan, Mehmet, "Tanzimat ve Şurayı Devlet", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı: 3, Ankara 2005, s. 351-352

³²⁹ Davison, H. Roderic, *a.g.e.*, s.229

³³⁰ Subaşı, Turgut, *a.g.m.*, s. 767, Karal, Enver Ziya, *a.g.e.*, s. 44-45; Çağrı Erhan'a göre, Mustafa Fazıl Paşa'nın 1868 yılında, Suriye Hıdivliğine getirilmesi düşüncesi vardı. Amerika Birleşik Devletleri'nin eski Pire Konsolosu Henry M. Canfield, takma adı: Charles Lamar ve Osmanlı ordusunda görevli İngiliz asıllı Albay Eugene O'Reilly, 1868 yılının başlarında Suriye'de bir isyan hareketine kalkıştılar. Mustafa Fazıl Paşa'yı, Suriye Hıdivliğinin mirasçısı yaparak bölgede bir koloni arazisi elde etme girişimlerinde

arası böylelikle Ali Paşa ile açıldı. Bundan sonra Ali Paşa ile Mustafa Fazıl Paşa'nın arası düzelmeye başlamıştı. Bu yüzden Yeni Osmanlılar, Mustafa Fazıl Paşa'ya açıktan tepki göstermeye başladılar. Çünkü Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'ya gitmelerindeki en büyük etken Ali Paşa'ydı. Mustafa Fazıl Paşa'nın Ali Paşa ile arasını düzeltmesi haklı olarak Yeni Osmanlılar tarafından tepkiyle karşılandı. Fakat Mustafa Fazıl Paşa, eğer İsmail Paşa azlolunursa yerine Hıdiv olarak Mısır'ın başına geçecekti. Yani Bab-ı Ali, Mustafa Fazıl Paşa'yı, Hıdivlik için tanıyacaktı³³¹. Bu Mustafa Fazıl Paşa'nın sahip olmak istediği şeydi. Bu yüzden Yeni Osmanlılar'ı yarı yolda bırakıp Ali Paşa tarafında yer almayı seçti. Fakat ya Hıdiv olma ya da Sadrazam olma ihtimali uzun sürmedi. 1869 yılında Fuad Paşa'nın 1871'de Ali Paşa'nın ölümleriyle birlikte Mahmud Nedim Paşa sadrazamlığa getirildi. İsmail Paşa, Mahmud Nedim Paşa'ya, daha sadarete geçmeden, çeşitli hediyeler verdi. Bu tarihten sonra İsmail Paşa yeniden yükselişe geçmeye başladı. Aynı zamanda bu, Mustafa Fazıl Paşa'nın düşüşü oluyordu. Mustafa Fazıl Paşa'nın son görevi olan Adliye Nazırlığı'ndan alınışında Mahmud Nedim Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'nın dostlarıyla eğlendiği bir sırada bu haberi vermişti³³². İsmail Paşa ile Mahmud Nedim Paşa'nın yakınlaşması, Mustafa Fazıl Paşa'nın görevinden alınışına neden olmuştu.

Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'dan kopuşu bu şekildeyken Yeni Osmanlılar'ın da kendi içlerinde, 1869 yılında ayrılık çanları çalmaya başladı. Yeni Osmanlılar'dan ilk kopuş Ali Suavi ile birlikte gelmektedir. Ali Suavi'nin Yeni Osmanlılar'dan kopmasında iç ve dış sebepler rol oynamıştır. Ali Suavi, Londra'da David Urquhart ve Butler Johnstone adlı kişilerle yakınlık kurmuştur. Urquhart daha önce belirttiğimiz gibi Türk dostu olup Mustafa Fazıl Paşa'nın düşmanıdır. Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazmış olduğu mektuba en fazla tepki gösteren Avrupalı'dır. Aynı şekilde Johnstone de Mustafa Fazıl Paşa aleyhtarı kişidir. Ali Suavi'nin, Mustafa Fazıl Paşa'dan kopmasında bu kişilerin etkisi büyüktür. Çünkü Ali Suavi özellikle Urquhart'a hayranlık duyuyordu³³³. İç sebeplere gelince, Ali Suavi ile Namık Kemal arasında Muhbir'in on birinci sayısındaki bir yazı sebebiyle tartışma çıktı. Yazıyı Namık Kemal

bulundular. Erhan, Çağrı. Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 213

³³¹ The New York Times, 29 November 1869

³³² Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 146

³³³ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 125-137

yazmış fakat bu yazının altına Ali Suavi eklemelerde bulunmuştur. Bunun üzerine çıkan tartışma sonucu Ali Suavi ile Namık Kemal'in arası açılmaya başladı. Bir ara Muhbir'in düzeldiğini ve Yeni Osmanlılar'ın kendi aralarındaki pürüzlerin kalktığını Namık Kemal, babasına yazmış olduğu mektupta açıklamaktadır. Mektupta Namık Kemal şöyle diyordu: *‘‘Zira buradaki pürüzler temizlendi, işler düzeldi. Muhbir yoluna girdi. Bu kadar mehâsin ise bütün bütüne gayret-i âcizanemle vücuda geldi.*³³⁴’’

Fakat bu birliktelik çok uzun sürmeyecekti. Muhbir gazetesinin bütün masrafını Mustafa Fazıl Paşa karşılamasına rağmen, Yeni Osmanlılar'ın düşüncelerini yansıtacak bir yazı neşrolunmamıştı. Bu yüzden muhbir otuz beşinci sayısında, Ziya Paşa ve Namık Kemal, Ali Suavi'ye aşağıdaki mektubu yazmışlardır:

‘‘Faziletmend Efendim,

Muhbir’de ittihaz buyurulan meslek mukaddema, rüfekâyı kiram ile bil-ittihad karargâr olmasından naşî muhafazası muktezi olan mesleğe tamamıyla mübâyin olduğundan ve gazetenin zîrinde sülûs hat ile muharrir ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti ibaresini havi olan damga ise, neşriyat-ı vâkı’ada cümlelerin müşâreketini mü’lin bir alâmet olarak bu ise hilâf-ı hakikat idüğünden lütfen çıkarılacak ilk nüsha-i Muhbir’in bu alâmetten hâlî bulunmasını, Yeni Osmanlılar Cemiyetini teşkil eden rüfeka namına bil-vekâle ve tarafımızdan bilhassa ihtar ve istirham eyleriz. Baki...

*Brüksel, fî selh-i Muharremi sene 85 (22 Mayıs 1868), Kemal-Ziya*³³⁵’’

Ziya Paşa ve Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa'nın isteğiyle, Ali Suavi'den Muhbir'de kullandığı, Yeni Osmanlılar mührünün kaldırmasını istemişlerdir. Fakat Ali Suavi buna uymamış ve mührü Muhbir'in son sayısına kadar kullanmıştır³³⁶. Bu sırada Mustafa Fazıl Paşa da Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya bir mektup yollayarak Muhbir'in dili ve tuttuğu yol amaca yararlı olmadığından, Hürriyet gazetesinin bir an önce çıkarılmasını istiyordu³³⁷.

³³⁴ Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 131

³³⁵ Akün, Ömer Faruk, *a.g.e.*, s.200, Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 137

³³⁶ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 157

³³⁷ Tefkik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 160

Hürriyet gazetesi 29 Haziran 1868-22 Haziran 1870 tarihleri arasında çıkmıştır. Gazetenin ilk beş sayısı Reşat Bey imzası ile çıkarken, beşinci sayıdan almış dördüncü sayıya kadar Namık Kemal imzasıyla çıkacaktır. Hürriyet gazetesi bu sayıdayken Mustafa Fazıl Paşa, Bab-ı Ali ile arasını düzeltmiş ve Hürriyet'in yayını durdurmasını istemiştir. Namık Kemal, hemen Hürriyet'ten çekildiğini bildirerek, Mustafa Fazıl Paşa'nın bu ihtarına uymuştur. Altmış dördüncü sayıdan itibaren Hürriyet gazetesi Arif imzası ile çıkmakla beraber Ziya Paşa'nın yönetiminde 22 Haziran 1870 tarihinde yüzüncü sayıya kadar çıkmıştır³³⁸.

Hürriyet gazetesi çıkmaya başlayınca Muhbir ikinci plana atılmış ve parasal yardım kesilmişti. Mustafa Fazıl Paşa, bu yeni gazete için, 250 bin Frank daha ilave edilmesini Sakakini'ye bildirmişti. Eğer ihtiyaç kalmazsa bu para Yeni Osmanlılar arasında bölüştürülebilirdi³³⁹. Paris'teki toplantıda acil zamanlar için 250 bin Frank Ziya Paşa'nın emrine verilmişti. Bu artı 250 bin Frank biraz olsun Ali Suavi'nin Muhbir'ine karşı gövde gösterisi olsun diye veriliyordu. Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa böylece Yeni Osmanlılar'ı mali gücüyle kendisine bağlayıp, Muhbir'deki yaşananların tersine, kendisinin emellerine uygun politikayı gütmelerini sağlamaya çalışmış olacaktı.

Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirildiğinde Hürriyet'in geçici olarak durdurulmasını istedi. Ali Paşa bu arada Hürriyet'in Bab-ı Ali hakkında daha ılımlı yazılar yazması durumunda iki bin abonelik gazete alınacağını Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya bildirdi. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa artık Ali Paşa'nın emrindeydi. Bu yüzden Ali Paşa, Mustafa Fazıl'dan daha çok Ziya Paşa ve Namık Kemal'den çekiniyordu³⁴⁰. Ayrıca muhtemeldir ki; İsmail Paşa o sıralar Bab-ı Ali'ye karşı basın yoluyla baskı kurmak istiyordu. Çünkü bu sıralar İsmail Paşa ile Ali Paşa'nın arası açılmıştı. Ali Paşa herhalde, Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'te Yeni Osmanlılar'ı örgütlemesi gibi bir eylemin, İsmail Paşa'nın da yapmasından çekindiğinden Hürriyet'i kendi tarafına çekmek istemiştir. Mustafa Fazıl Paşa'nın Hürriyet'i geçici olarak durdurmaları isteği Namık Kemal tarafından kabul edilse de Ziya Paşa buna karşı çıkarak, kendisine acil zamanlar için verdiği 250 bin Frangı da Mustafa Fazıl Paşa'ya geri gönderdi³⁴¹.

³³⁸ Tütengil, Cavit Orhan, *a.g.e.*, s. 52-55

³³⁹ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 138

³⁴⁰ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 441

³⁴¹ Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 65

Hürriyet'in matbaasını da Agah Efendi'ye devretti³⁴². Ziya Paşa, Hürriyet'i bundan sonra kendi başına ve Hıdiv İsmail Paşa'nın yardımlarıyla çıkarmaya başladı.

Yeni Osmanlılar'ın bu üç üyesi bu şekilde birbirlerinden kopmuştu. Diğer üyelerinden Agah Efendi, Mustafa Fazıl Paşa'ya ilk inanmayan kişidir. Mustafa Fazıl Paşa, Bab-ı Ali ile anlaşınca *"Bir Prensten ihtilalci mi olur hiç? Çünkü dünyanın hiçbir tarafında bir prensin ihtilalci olduğu görülmemiş"*³⁴³ diyordu. Yine Mustafa Fazıl Paşa için cahil Chateaubriand³⁴⁴ diye söz etmişti³⁴⁵. Agah Efendi mizacı itibariyle yalnızlıktan hoşlanan ve kenarda kalmayı tercih eden bir kimse olduğu için Yeni Osmanlılar hareketi içerisinde bir varlık gösterememişti³⁴⁶.

Rif'at Paşa, Yeni Osmanlılar'dan ayrılan ilk kişidir. Rif'at Paşa 1868 Ağustos'unda Hürriyet'te, Mustafa Fazıl Paşa'nın da karşı çıktığı bir makaleyi eleştirdi ve editöre bir mektup yolladı. Bu mektup Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından önemsenmedi. Bunun üzerine Rif'at Paşa 22 Ocak 1869'da başka bir mektup ile Yeni Osmanlılar'dan ayrıldığını bildirmişti. Daha sonra Ziya Paşa ve Ali Suavi'yi eleştirdiği yirmi iki sayfalık 'Hakikat-ı Hal' adlı risalesini çıkarmış ve Yeni Osmanlılar'dan tamamen kopmuştu. Aslında bu mektup ve risale İstanbul'a dönüş iznini alabilmek için yazılmıştı³⁴⁷.

Reşad Bey ile Ali Suavi, Ali Suavi'nin yazmış olduğu bir makaleden dolayı birbirlerine düştüler. Reşad Bey, Ali Suavi hakkında 16 Eylül 1869'da 'Reddiye' isimli bir broşür yayınladı. Ali Suavi buna gazetesi Ulûm'da cevap verdi³⁴⁸. Mustafa Fazıl Paşa, Muhbir için verilen parayı kesmişti. Hatta Hürriyet'in çıkması için Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya emir verdiğinde, Hürriyet'in çıkması için gerekli olan matbaa ve diğer aletler,

³⁴² İskit, Server, *Agah Efendi*, Ulus Basımevi, Ankara 1937, s. 43

³⁴³ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 395

³⁴⁴ Chateaubriand: Ünlü bir yazar ve politikacıdır. Soylu bir ailenin çocuğu olarak 4 Eylül 1768'de Fransa'da doğmuştur. 1792'de Fransa'da devrimden kaçan soyluların kurmuş olduğu göçmen ordusuna girerek devrimcilere karşı savaşmıştır. Burada yaralanıp, uzun süre Londra'da yaşadktan sonra, tekrar ülkesine dönmüştür. Fransa'da Berlin, Londra, Roma büyükelçiliklerinde bulunmuş, bir ara dışişleri bakanlığı yapmıştır. Yazdığı kitaplarla ün kazanmıştır. Fakat hem yazın hayatında hem de siyasi hayatında Napoleon'a muhalif bir ses olmuştur.

Londra'da bu lakapları Agah Efendi takmıştı: Mustafa Fazıl'ın ki Chateaubriand, Namık Kemal: Danton, Reşad Bey: Rochford, Mehmet Bey: Robespierre, Ali Suavi: Hakkobaz, Nuri Bey: Hermani, Rif'at Bey: Damat Paşa idi. Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 273

³⁴⁵ İskit, Server, *a.g.e.*, s. 52; İnügür, M. Nuri, *a.g.e.*, s. 218

³⁴⁶ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 245

³⁴⁷ Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 130

³⁴⁸ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 208-209

Ali Suavi'nin Muhbir'inden alınmış Hürriyet'e verilmişti. Bu şartlar altında Londra'da Muhbir'i daha fazla çıkartamayan Ali Suavi, 3 Kasım 1868'de Muhbir'i kapatmıştı. Muhbir kapandıktan sonra Paris'e gelen Ali Suavi, burada Ulûm gazetesini Temmuz 1869'da çıkarmaya başlamıştır. Ali Suavi ile Reşat Bey arasında bir makale yüzünden başlayan tartışma oldukça büyümüştü. Bilindiği gibi Reşat Bey, Mehmed Bey ve Nuri Bey, Yeni Osmanlılar'a Mustafa Fazıl'ın daveti ile değil, İstanbul'da Ali Paşa'ya karşı düzenleyecekleri bir suikastın ortaya çıkmasıyla, tutuklanmamak için Paris'e gelmişlerdi. Bu üçü diğerlerinden farklı olarak biraz daha ihtilal yanlısıydı. Bu yüzden ne Ali Suavi'nin çıkarttığı Muhbir'i beğeniyorlardı ne de Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Hürriyet'ini. Mehmed Bey hem Yeni Osmanlılar'ın birbirlerine düşmesinden dolayı hem de gazeteleri Yeni Osmanlılar açısından yetersiz görmesi sebebiyle, Hürriyet gazetesinden tamamen ayrılarak, Paris'te İttihad ve daha sonra Cenevre'de İnkılâb adlı gazetesini bastı³⁴⁹. Bu gazete diğerlerinden farklı olarak sadece Ali Paşa'yı eleştirmiyor Sultan Abdülaziz aleyhinde de şiddetli yazılar yazıyordu. Hatta Sultan Abdülaziz'le alay edecek kadar Sultan Abdülaziz'i irdeliyordu³⁵⁰. Daha sonra bu üçü; Mehmed, Nuri ve Reşad Beyler 1871'de, Fransa'da yaşanan savaş dolayısıyla gönüllü Fransız askeri olarak Fransız ordusuna katılmışlardır³⁵¹.

Yeni Osmanlılar'ın karışık olan birbirlerinden kopma süreci, Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesi süreciyle başladı. Aynı tarihlere gelen Ali Suavi'nin Muhbir'de ki yazıları Mustafa Fazıl Paşa ile geri kalan Yeni Osmanlılar'ı rahatsız etmiştir. Bundan sonra Ziya Paşa ve Namık Kemal'in yaklaşması ve Hürriyet'in yayın hayatı uzun sürmemiş, Mustafa Fazıl Paşa'nın Hürriyet'i durdurması emri üzerine Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa ile arasını bozmamış ve onun tarafında yer almıştı. Ziya Paşa ise bunun üzerine İsmail Paşa, tarafına geçmiştir. İsmail Paşa ile yaklaşmasındaki neden, Mustafa Fazıl Paşa'ya kızmasından dolayı olsa da, o sırada, Ali Paşa ile İsmail Paşa'nın da arasının bozulmuş olmasıdır. Ziya Paşa, Yeni Osmanlılar arasında Ali Paşa'ya karşı en güçlü muhalefeti yürüten kişidir. Madem Mustafa Fazıl Paşa Ali Paşa ile anlaşmıştı, şimdi Ali Paşa'ya karşı olan İsmail Paşa'nın yanını tutmalıydı. Agah Efendi, Yeni Osmanlılar arasında en kıyıda olan insan olsa da Ali Suavi ve Namık Kemal'le arası iyi değildi. Rif'at Paşa, Yeni Osmanlılar'a sonradan katılmıştı. Zaten o sırada Paris'te

³⁴⁹ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 60

³⁵⁰ İnuğur, M. Nuri, *a.g.e.*, s. 227

³⁵¹ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 417; Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 129

elçilikte görevdeydi. Yeni Osmanlılar'ın bu kopuş sürecinde Rif'at Paşa, İstanbul'a dönüş izni alabilmek için Yeni Osmanlılar'dan ayrıldığını bildirmişti. Mehmed, Nuri ve Rif'at Beyler başından beri bu cemiyetten farklı davranmışlardır. Onlar her şeyin biran önce olması ve Ali Paşa'nın her ne şekilde olursa olsun uzaklaşması için çalışmak istiyorlardı. Bu sekiz üye, Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra birbirlerinden yavaş ama birazda politik bir şekilde uzaklaşmışlardır.

3.3.1. Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal

Namık Kemal ve Ali Suavi'nin İstanbul'da bulunduğu sıralarda, gazetelerinin kapanmasının nedenlerden birisi de Mısır meselesi hakkında yazdıkları yazılardır. İsmail Paşa'ya verilen tavizleri eleştiren bu gençlere, Ziya Paşa ve Agah Efendi de eklenerek, sürgün edilmelerindeki nedenler arasında da Mısır meselesi yatmaktadır. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu gençleri yanında görmek istemesinin nedenleri arasında yine bu mesele vardır. Londra'da yayınladıkları Hürriyet gazetesinde Namık Kemal ve Ziya Paşa, Mısır meselesine değinmişlerdi. Daha önce de belirttiğimiz gibi İsmail Paşa, Avrupa gezisinde hükümdar gibi davranmış ve kendisine verilen fermana uymamaktaydı. Bu sebepten dolayı, Hürriyet gazetesinde İsmail Paşa hakkında ve Bab-ı Ali'nin bu konuya yaklaşımı dolayısıyla yazılar neşrolunuyordu. Hürriyet gazetesinin hem İsmail Paşa aleyhinde yazdıkları hem de Bab-ı Ali aleyhinde yazdıkları doğal olarak iki tarafı harekete geçirmişti. İsmail Paşa, Felatun Paşa'nın aracılığıyla, eğer Hürriyet'te Mısır meselesi ile ilgili; İsmail Paşa lehine, Bab-ı Ali aleyhinde yazılar yazılırsa, kendilerine kırk bin altınlık bir çek hemen verilecekti³⁵². Bunu Namık Kemal ve Ziya Paşa hemen reddettiler. Fakat daha sonradan bu teklifi Ziya Paşa kabul edecektir. Diğer taraftan Ali Paşa, Hürriyet'te kendisi aleyhinde yazılanlardan rahatsız oluyordu. Daha öncelerde gazeteye iki bin abonelik ile sus payı vermeyi teklif etmişse bu gerçekleşmemişti. Şimdi Hürriyet Mısır meselesi ile, Bab-ı Ali'yi suçlamaktaydı. Bunun karşısında Ali Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'ya başvurdu ve Hürriyet'in kapatılmasını istedi. Mustafa Fazıl Paşa'nın Ali Paşa ile arası düzelmişti. Çünkü kendisi Hıdivliğe ilk defa bu kadar yakındı.

Mustafa Fazıl Paşa, Sakakini aracılığıyla Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya Fransızca bir mektup gönderdi. Bu mektupta Hürriyet'in bir ara yayını durdurmasını istiyordu. Eğer

³⁵² Kaplan, Mehmed, *a.g.e.*, s. 69

İstanbul hükümeti, bu Mısır meselesini gevşetecek olursa daha şiddetli yazılar yazılmalıydı³⁵³. Bu durumda Mustafa Fazıl Paşa, İstanbul'a dönüşünde olduğu gibi iki tarafa da yaranmak istiyordu. İstanbul'a dönmeden önce Yeni Osmanlılar Partisi'ni kurmuş ve gazetelerin çıkması için yardımlarını devam ettirmişti. Şimdi hem Ali Paşa'nın dediğini yaparak, Hıdivliğe bir adım daha yaklaşmak istiyor, eğer plan tutmazsa Hürriyet ile Bab-ı Ali aleyhindeki yazıların şiddetle artmasını düşünüyordu. Fakat bu teklife Namık Kemal olumlu yanıt verirken, Ziya Paşa buna karşı çıkıp İsmail Paşa'nın daha önce kabul etmediği teklifini kabul etmiştir.

Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa'nın ricasını geri çevirmemiş daha önce tasarladığı üç makaleyi yazıp, Hürriyet'ten 6 Eylül 1869'da ayrılmıştır. Hürriyet gazetesinden tamamen ayrıldığını bildiren 7 Ocak 1870 tarihli bir mektubu, basılması için Hürriyet gazetesine yolladı. Ancak, Ziya Paşa bu mektubu basmadı. Bunun üzerine Namık Kemal, daha önce yazmış olduğu bu mektubu, bastırıp yayınlanması için İstanbul'a yolladı. Bu mektup İstanbul'da kırk elli bin nüsha bastırılmış, bu durum Namık Kemal'in affedilip İstanbul'a girmesini kolaylaştırmıştı. Namık Kemal'in bu mektupta şunlar yazılmaktaydı:

“Bir zamandan beri Arif imzası ile neşir buyurulmakta olan Hürriyet'in ne tahririnde ve ne de efkârında bizlerin iştirâkımız olmadığı ma'lûm-ı devletleridir. Bu hakikâtı, yani Hürriyet'le beynimizde bir alâka ve münasebet olmadığını göstermek için şu i'lânın gazetede neşir buyurulması müstercâdır. Arkadaşlar dahî bir arzuda bulunarak vaktiyle gazeteye imza koyduğum cihetle keyfiyyetin taraf-ı âlilerine tebliğini vesâtet-i âcizâneme havale ettiler. Yine her halde emir ve ifade efendimizindir.”³⁵⁴

Bu mektubun yayınlanmasından sonra Namık Kemal'e dönüş izni çıkmıştı. Fakat Namık Kemal, yeni bir işe giriştiği için İstanbul'a dönüşünü erteleyecektir. Namık Kemal, Kur'ân-ı Kerim basımı için Mustafa Fazıl Paşa'ya başvurmuş ve Mustafa Fazıl Paşa da bunu hemen onaylamıştır. Mustafa Fazıl Paşa kendi kütüphanesinde bulunan Hafız Osman'ın, Kur'ân'ını, Londra'ya gönderdi³⁵⁵. Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı Devleti'nde varlığını yeniden duyurabilmek amacıyla, Kur'ân-ı Kerim'in basılmasıyla

³⁵³ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 286-287

³⁵⁴ Tansel, Fevziye Abdullah, *a.g.e.*, s. 173-174

³⁵⁵ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s., 539-540

yakından ilgilenmiş, Kur'ân-ı Kerim'i gönderdiği gibi para da yollamıştı³⁵⁶. Namık Kemal bu Kur'ân'ın basımı için biraz daha Londra'da kalmıştı. Londra'da kalmasının bir başka nedeni ise, Ali Paşa, Namık Kemal'in İstanbul'a dönüşünde hiçbir yerde yazı yazmamasını istiyordu. Bu konu hakkında, Namık Kemal ile Viyana Sefiri Haydar Bey arasında mektuplaşma yolu ile müzakereler yapıldı. Nihayet Haydar Bey'in halefi, Mustafa Fazıl Paşa'nın damadı Halil Şerif Paşa'nın Viyana Sefirliği zamanında Ekim 1870'de Viyana'ya gelen Namık Kemal, 4 Kasım 1870'de İstanbul'a varmıştır³⁵⁷.

Namık Kemal, Yeni Osmanlılar içinde Mustafa Fazıl Paşa'ya en çok güvenen ve onu en çok seven isimdir. Ama Namık Kemal, Mithat Cemal Kuntay'a göre Mustafa Fazıl Paşa'yı ölçüsüz sevmişti. Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal'in sevgisini şu sözlerle açıklıyor:

‘‘Muhakkak ki, Kemal Mısırlı Prens Mustafa Fazıl'ı çok sevdi: Kemal'i sevenleri rahatsız edecek kadar çok... Bu sevgi, Mustafa Fazıl'ın ölümünden sonra da bitmediği için bu tarafıyla çok güzeldir; Mustafa Fazıl'ın sağlığında bir menfaat meselesi olmadığı için bu tarafıyla de çok yüksektir. Ancak Kemal'in esaslı bir za'fı vardı: kendisinde ölçü mefhumu olmamak³⁵⁸.’’

Yine Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal'in Mustafa Fazıl Paşa'ya olan sevgisini şu sözlerle dile getirmiştir:

‘‘Fazla sevgi güzel bir gaflettir; ve çok seven Kemal, Mustafa Fazıl'a kızdığı zaman bile sevgi denen büyük karanlıkta, ona değil, etrafındakilere sövecek. Mustafa Fazıl hakkında bu sevgi o kadar çoktu ki, Kemal üç kişiden büyük iyilik gördüğünü zannederken bu üç velinimetinden biri Mustafa Fazıl'dır³⁵⁹.’’

Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubuyla Paris'e giden Namık Kemal, yine Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubuyla Hürriyet'te yazmaya bırakmış ve İstanbul'a dönmüştür. Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesini zaman zaman eleştirmişse de,

³⁵⁶ Mardin, Yusuf, *a.g.e.*, s. 257

³⁵⁷ Akün, Ömer Faruk, *a.g.m.*, s. 366; Kaplan, Mehmed, *a.g.e.*, s. 71

³⁵⁸ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 327

³⁵⁹ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 317

Paşa'ya kızsda da, Mustafa Fazıl Paşa'nın her yaptığına güvenmiştir, Mustafa Fazıl Paşa ölene kadar dost kalmışlardır.

3.3.2. Mustafa Fazıl Paşa ve Ziya Paşa

Mustafa Fazıl Paşa'nın, Hürriyet'in bir ara durdurulması ricası Ziya Paşa tarafından kabul olunmadı. Namık Kemal, Hürriyet gazetesinden altmış dördüncü sayıda çekildi. Bunun üzerine Hürriyet gazetesi yüzüncü sayıya kadar, Arif Bey imzası ile, fakat genelde Ziya Paşa'nın yazıları ile çıkacaktır. Namık Kemal hem Mustafa Fazıl Paşa'nın parasını alıp hem de onun isteğinin dışında ve ona karşı yayında bulunmayı uygun görmemişti. Ziya Paşa ise; Avrupa'ya mücadele için geldiklerini ve İstanbul'daki evini bile satıp neyi varsa bitirene kadar ve aç kalana kadar kalemi elden bırakmayacağını savunuyordu³⁶⁰. Namık Kemal'in Hürriyet'ten ayrılmasıyla birlikte Ziya Paşa ile Ali Suavi yakınlaşması başlamıştı. Yine bu dönemde Ziya Paşa, Ali Paşa aleyhinde yazılarını çok ağır bir dille yazmaya başladı. Yeni Osmanlılar içinde Ali Paşa'ya karşı en sert muhalefet eden daima Ziya Paşa olmuştur. Ziya Paşa'nın Ali Suavi ile yakınlaşmasıyla birlikte, Ali Suavi'nin 20 Aralık 1869'da Hürriyet'te yazdığı ve Ali Paşa'ya yönelik bir suikastı savunan bir makalenin yazılması üzerine, Hürriyet gazetesine dava açıldı. Ayrıca Ali Suavi, bu makalesinde, Osmanlı maliyesinin bir envanterini çıkararak devletin iflasını gösterdi. Bu duruma sebep olan Ali Paşa'nın katlinin helal olduğuna dair fıkıh kitaplarından getirdiği delillerle örnek gösterdi. Bunun üzerine İstanbul'un emriyle harekete geçen Londrada'ki Türk elçiliği İngiliz adliyesinde Hürriyet gazetesi adına dava açtı³⁶¹. Davanın sonucunda gazetenin sahipleri Arif Efendi ve Ziya Paşa; 400 Sterlin para cezasını ödeyerek mahkeme tarafından serbest bırakıldı. Bu cezayı Ziya Paşa, İsmail Paşa'dan çok daha önce aldığı parayla ödemiştir. Bundan sonra Ziya Paşa, Londra'dan ayrılıp Cenevre'ye çekilerek Hürriyet gazetesini burada çıkartmaya devam edecektir³⁶².

Ziya Paşa'nın İsmail Paşa'dan ne kadar para aldığı belli değildir. Yalnız bir ara birlikte hareket ettikleri muhakkaktır. Zaten kendisi de “*Küçük Firavuna çok hizmet ettik birazda büyük Firavun'a hizmet edelim.*” diyecektir. İsmail Paşa, daha öncede

³⁶⁰ Doğan, İsmail, *a.g.e.*, s. 205

³⁶¹ Çelik, Hüseyin, *a.g.m.*, s. 341

³⁶² Bilgegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 135-143; Uçman, Abdullah, “Ziya Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, YKY, İstanbul 2008, s. 702

belirttiğimiz gibi, Mısır için daha doğrusu kendisi için daha fazla hak elde edebilmek için basını kendi tarafına çekmek istiyordu. Bunun için Ziya Paşa ile sınırlı kalmamış, Ali Suavi'nin Ulûm'u için de, Ali Suavi'ye yardımlarda bulunmuştur. İsmail Paşa'nın Felatun Paşa ile yolladığı teklifi ilk başta kabul etmeyen Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'nın Hürriyet'i durdurma teklifi karşısında, kendisine Yeni Osmanlılar adına verilen 250.000 Frangı da Mustafa Fazıl Paşa'ya geri vermiştir ve İsmail Paşa'nın daha önce yapmış olduğu teklifi kabul etmiştir. Nasıl ki Mustafa Fazıl Paşa ile Yeni Osmanlılar'ın arasındaki haberleşmeyi Sakakini yapıyorsa, Ziya Paşa ile İsmail Paşa arasındaki anlaşmayı Türebî Efendi adında birisi sağlıyordu. Daha sonra İsmail Paşa tarafından gönderilen 10.000 Franklık bir çekin alındığını, Ziya Paşa'nın İsmail Paşa'ya gönderdiği mektupta yazıyordu³⁶³. Yine Ziya Paşa'nın Türebî Efendi'ye yolladığı bir mektupta, Mısırdan dört kişinin gelerek kendilerine ödenen tahsisatın Credit Lyonnaise şirketine havale edildiğini bildirdiklerini yazmıştır³⁶⁴. Fakat bu ödenen tahsisatın miktarı belli değildir.

Ziya Paşa ile İsmail Paşa'nın bu yakınlaşması fazla uzun sürmemiştir. Çünkü Ali Suavi ile Ziya Paşa'nın, İsmail Paşa'dan para aldıkları İstanbul'da duyulmuştu³⁶⁵. İsmail Paşa, bu gidişin riskli olacağını düşündüğü için ve Ali Paşa ile arasını düzelttiği için, artık Ziya Paşa'ya Bab-ı Ali aleyhinde yazılar yazmaması için para vermeyi düşünecektir³⁶⁶. İsmail Paşa'dan da umudunu kesen Ziya Paşa, Cenevre'de sessiz bir hayat geçirmeye başlamıştır. Hem İsmail Paşa'dan hem de Mustafa Fazıl Paşa'dan para gelmeyince İsviçre'de sıkıntıya düşmüş, Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin Efendi, eski hocası Ziya Paşa'ya 1000 lira para göndermiştir³⁶⁷. Ziya Paşa artık gazete çıkaramayacak duruma geldiği için, Ali Paşa'nın ölümünden sonra Yeni Osmanlılar için çıkarılmış aftan yararlanarak, Ali Paşa'nın yerine geçen Mahmud Nedim Paşa'nın gayretleriyle 29 Kasım 1871'de İstanbul'a gelerek beş yıllık Avrupa macerasını noktalamıştır³⁶⁸.

³⁶³ Yeni Sabah, 2 Mayıs 1961, s. 2

³⁶⁴ Bilgegil, M. Kaya, a.g.e., s. 364-365

³⁶⁵ Yeni Sabah, 2 Mayıs 1961, s. 2

³⁶⁶ Çelik, Hüseyin, a.g.m., s. 341-342

³⁶⁷ Bilgegil, M. Kaya, a.g.e., s. 184

³⁶⁸ Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 871; Göçgün, Önder, *Ziya Paşa*, Türk Büyükleri Serisi Dizisi: 43, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 815, Ankara 1987, s. 8

Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'yı Namık Kemal gibi sevememişti. Mustafa Fazıl Paşa'nın vermesi gereken parayı aksatmasından dolayı ve Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'la yeteri kadar ilgilenmemesi hususundan ötürü Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'ya şu sözleri söylemiştir: “ *Ya bankaya, bize verdiğiniz aylıklar kadar faiz getirecek bir para yatırın, yahut hem kendinize hem çoluk çocuğumuzu bırakarak Avrupa'ya gelen bizlere acıyın ve kumarı bırakın*³⁶⁹. ”

Zaten Ziya Paşa'nın tek düşüncesi Ali Paşa'ya olan düşmanlığıydı. Fakat daha sonradan Mahmud Nedim Paşa'nın iradesini görünce Ali Paşa'ya karşı yaptığı haksızlığı da anlayacaktır³⁷⁰. Ziya Paşa'nın, Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubu ile başlayan beş yıllık Paris ve Avrupa hayatı bu şekilde sonuçlanmıştır.

3.3.3. Mustafa Fazıl Paşa ve Ali Suavi

Ali Suavi'nin Muhbir'i çıkardığı tarih 31 Ağustos 1867'dir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin tüzüğünün çıkarılması ise 30 Ağustos 1867'dir. Fakat bu tüzüğün ne hazırlanmasında ne de imzalanmasında Ali Suavi'nin ismi yoktu. Ali Suavi'yi, Yeni Osmanlılar'dan ayıran ilk olay bu olmuştu. Fakat bu durum ilk zamanlarda gün yüzüne çıkmamıştı. Ali Suavi'nin çıkardığı Muhbir'in ilk sayısı Yeni Osmanlılar için hayal kırıklığı olmuştur. Muhbir'in ilk sayısında Yeni Osmanlılar'la alakalı bir yazı yazılmamış, eğitim ve öğretimle ilgili yazılara yer verilmişti. Yeni Osmanlılar yerine ‘Cemiyet-i İslamiyye’ tabirini kullanmıştı. Mustafa Fazıl Paşa bu yüzden Muhbir'i ilk sayısından itibaren beğenmemiştir³⁷¹.

Ali Suavi ile Mustafa Fazıl Paşa'nın arası, Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesiyle tamamen açılacaktır. Muhbir tamamıyla Mustafa Fazıl Paşa'nın parasıyla çıkıyordu. Fakat Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'nın hakkında, ilk sayılarda yazdığı, birkaç yazı hariç Paşa'dan hiç bahsetmemişti. Ali Suavi, on beşinci sayıdan sonra ise Mustafa Fazıl Paşa hakkında hiçbir şey yazmayacaktı. 11 Aralık 1867'de Mustafa Fazıl Paşa hakkında yazdığı yazı, Mustafa Fazıl Paşa ile arasını tamamen açmıştır. Bu yazıda, Osmanlı Devleti'nin mali yapısını eleştirirken, Mustafa Fazıl Paşa aleyhinde de yorumlar ileri sürmüştür. Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa hakkında şu yazıyı yazmıştır:

³⁶⁹ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 323

³⁷⁰ Banarlı, Nihat Sami, *a.g.e.*, s. 871

³⁷¹ Doğan, İsmail, *a.g.e.*, s. 205

‘‘İstanbul’dan şayi olan havadise göre, Hey’et-i hâzıra elbette tebeddül edecekmış ve idare-i cedîde M. Fazıl Paşa hazretleri Maliye Nazırı olacakmış. Evet, müşârünileyh emir ve sadık bir zattır ve Türkistan vüzerası içinde böyle emin nadirdir. Lâkin böyle günde Maliye Nazırı olmuş, ne yapabilir? Mevcud olan hali iyiğe tebdil edemez, zannolunur’’³⁷²

Mustafa Fazıl Paşa bu yazıya çok kızmıştı. Çünkü bu yazıdan önce Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e yazdığı mektubundaki reformlar gerçekleşmedikçe hiçbir görevi yerine getirmeyeceğini yazmıştı. Burada ise eğer maliye nazırı olursa, ekonomiyi düzeltmeyeceğini dile getirmişti. Mustafa Fazıl Paşa ile Ali Suavi’nin birbirleriyle kopması buradan başlamaktadır. Bu yazıdan sonra Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa hakkında Muhbir’de hiçbir şey yazmayacaktır³⁷³. Mustafa Fazıl Paşa, bu yazının etkisiyle Ziya Paşa ve Namık Kemal’e birer mektup yollayarak, Hürriyet’in çıkarılmasını isteyecek ve Ali Suavi için iftiracı diyecektir³⁷⁴. Hürriyetin çıkması kararı Ali Suavi’yi kızdırmamış fakat Hürriyet’in Reşad Bey tarafından çıkarılması onu kızdırmıştı. Çünkü o sırada Reşad Bey ile Ali Suavi’nin arası bir konu yüzünden açılmıştı³⁷⁵.

Ali Suavi’nin Mustafa Fazıl Paşa ile arasının açılmasındaki bir diğer faktör ise, daha önce belirttiğimiz gibi, Ali Suavi’nin Mustafa Fazıl Paşa’nın düşmanları olan David Urquhard ve Butler Johnstone ile dost olmasıydı. Ali Suavi ile Mustafa Fazıl Paşa arasındaki asıl gerginlik, İsmail Paşa’nın yardımlarıyla çıkan Ulûm gazetesinde daha da yükselmişti. Çünkü bu sırada Mustafa Fazıl Paşa, Ali Paşa ile ilişkilerini düzeltmişti. Ali Suavi, Ulûm gazetesinin on dördüncü sayısında 3 Şubat 1870’de, Yeni Osmanlılar adına, Mustafa Fazıl Paşa’ya bir ihtar yollamıştır. Yeni Osmanlılar adına dediği halde o zamanda Yeni Osmanlılar birer birer dağılmıştı. Sadece Ziya Paşa, Mehmed Bey ve Ali Suavi, Yeni Osmanlılar’ın devam ettiği görüşündeydiler. Yazının bir kısmı şöyle idi:

‘‘Malum olduğu üzere ekseriyet-ârâ ile riyaseti kabul olunmuş olan Yeni Osmanlılar reisi Mustafa Fazıl Paşa, geçenlerde Sadrazam Ali Paşa’ya ‘Mısır Hıdivi İsmail Paşa’nın azlini ilâna ve verâset-i evlâdiyye fermanının

³⁷² Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 146

³⁷³ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 145-153

³⁷⁴ Tefik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 137

³⁷⁵ Kuntay, Mithat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, Ahmet Halil Kitabevi, İstanbul 1946, s. 51

feshine bir çare bulunuz, ben Mısır Hıdivi olayım, bu ihsanınıza bedel ben de sizi Yeni Osmanlılar'dan kurtarayım' dedi, diye müşarünileyhin riyasetinden azlini talebde ihvan istical eylemişlerdi. Vâkıa Yeni Osmanlılar İsmail Paşa'yı düşürüp Fazlı Paşa'yı onun yerine geçirecek işlere fatiha demek için meydana çıkmayıp ancak vatandan tazallümü ref'ile ıslâh-ı idareye gayret için ittifak ettiklerinden reis Fazıl Paşa dahi bu dava ile evrâk-ı ma'lûmeye imza koymuş olduğundan reis tebdil-i efkâr ettiği anda yalnız azli değil cemiyetten bütün bütün tardı lazım geleceği müstağni-i beyandır³⁷⁶. ''

Uzunca bir yazı olan bu ihtarda Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'yı tehdit eder niteliktedir. Yazının sonunda Ali Suavi'den Mustafa Fazıl Paşa'ya tehditkar söylemler vardır. Ali Suavi Mustafa Fazıl Paşa'ya; eğer Yeni Osmanlılar'da sabit kalacaksa ve bu yazıya tekzip edip cevap vermek için, altı gün mühlet vermiştir. Yoksa Mustafa Fazıl Paşa'yı Yeni Osmanlılar'ın reisliğinden ihraç edecekti³⁷⁷. Fakat bu sürenin sonuna kadar Mustafa Fazıl Paşa'nın cevap veremeyeceğini iyi bilen Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'ya sempati duyanlara karşı kendi haklılığını ispatlama düşüncesindeydi. Bu süre sonunda Mustafa Fazıl Paşa'dan cevap gelmemiş ve Ali Suavi sürenin bitiminden epey sonra Liberte gazetesine yazdığı bir tekzip mektubunda, Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin reisliği ile birlikte cemiyetten dahi ihraç olduğunu yazmıştır³⁷⁸. Ali Suavi yine Ulûm'un on dördüncü sayısında 'Mustafa Fazıl Takımı' başlıklı yazısında, kendinin ve Ziya Paşa'nın ismini vermeyerek Mustafa Fazıl Paşa'dan kimin kaç para aldığını 'Öküz öldü ortaklık bozuldu' diyerek, Mustafa Fazıl Paşa'nın maaşlıları adı altında yazmıştır³⁷⁹.

Ali Suavi 16 Şubat 1860 tarihli Ulûm gazetesinde bir tiyatro eseri yazacağı ve adının Yeni Osmanlılar Tarihi ve Yayalar olacağını bildirmiş ve konu ile ilgili bir ön bilgi vermiştir. Aslında bu tiyatro eseri, Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'ı yarı yolda nasıl bıraktığını anlatıyordu. Harem-i Muhteremeyne doğru yola çıkan bir grup yaya, yolda zengin bir Hacı Baba'ya rastlarlar. Hacı Baba yayaların kendisini takip etmelerini

³⁷⁶ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 234

³⁷⁷ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 236

³⁷⁸ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 238

³⁷⁹ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 42-43; Doğan İsmail, *a.g.e.*, s. 199-200; Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 239-240

söyler. Yayalar bu teklif karşısında önce tereddüt etseler de Hacı Baba onları ikna eder ve yola devam ederler. Hacı Baba yayalara servetinin hepsine yeteceğini, düşmanlarının çok olduğunu belirterek onlara ihtiyaç duyduğunu söyler ve onlara teminat verir. Sözünün namus olduğunu ve Kible-i Müsliman'dan yüz çevirmeyeceğine yemin eder. Fakat çölün ortasında Hacı Baba bir ceylan bakışlıya rastlar ve verdiği sözü unutup ahu bakışlının peşine düşer. Yayalar, Hacı Baba'yı uyarıp, peşine düştüğü şeyin tehlikelerinden bahsetseler de bu Hacı Baba'yı durduramaz. Yayalar, Hacı Baba'ya yalvarırlar, merhamet dilerler ama yine de seslerini duyuramazlar. Hacı Baba, yayaları çöl ortasında bırakıp onları terk eder³⁸⁰.

Ali Suavi, konu itibariyle bu şekilde olan tiyatro eserini daha sonra bitirip yazamamıştır. Fakat anlaşılacağı üzere; yayalar Yeni Osmanlılar, Hacı Baba ise Mustafa Fazıl Paşa'dır. Mustafa Fazıl Paşa'nın yayaları bırakıp peşinden gittiği ahu gözlü ise, mevki ve makam sevdasıdır.

Mustafa Fazıl Paşa, Ali Suavi'nin Paris'e gelmesini çok istiyordu. Hatta Paris'e konağına gelenler arasında Ali Suavi'yi görünce çok şaşırmıştı. Mustafa Fazıl Paşa'nın, Ali Suavi'ye ihtiyacı vardı. Çünkü Ali Suavi, ulemâ sınıfından geliyordu ve Yeni Osmanlılar'a bir çeşitlilik katıyordu. Ayrıca Ali Suavi, halkın içinden geldiği için toplulukların nabzını tutabiliyordu. Aynı şekilde Suavi'nin de Mustafa Fazıl Paşa'ya ihtiyacı vardı çünkü Osmanlı'da kötü giden şeylerden rahatsızlık duyuyordu ve bunları dile getirebilmesi için bir gazeteye ihtiyaç vardı. Paris'e gitmeden önce Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektup kendisine hayran bırakmıştı. Fakat bu birliktelik uzun sürmedi. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa, Ali Suavi'nin yazacağı tiyatro eserindeki gibi yayaları yol ortasında bırakmıştı. Mithat Cemal Kuntay'ın dediği gibi: *“Suavi ile Mustafa Fazıl Paşa'nın arasında o kadar büyük mesafe vardı ki ihtilal bayrağını birlikte tutmak, yanyana durmak büyük bir meseleydi³⁸¹.”*

³⁸⁰ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, 229-230

³⁸¹ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 38

3.4. Mustafa Fazıl Paşa'nın Ölümü

Ali Paşa öldükten sonra sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın tertiplelediği ve Mustafa Fazıl Paşa'nın arkadaşlarıyla eğlendiği bir sırada, Mustafa Fazıl Paşa, Adliye Nazırlığından 25 Ocak 1872 yılında azledildi. Mustafa Fazıl Paşa, bu görevden sonra herhangi bir göreve getirilmemişti. Mustafa Fazıl Paşa'nın Avrupa'dan affedilip döndükten sonraki görevleriyle ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Aynı zamanda son görevinden ölümüne kadar geçen yaklaşık üç yıl içinde de neler yaptığını kronolojik olarak takip edememekteyiz.

Yeni Osmanlılar'dan Namık Kemal, Ali Paşa ölmeden önce; diğerleri Ali Paşa'nın ölümünden sonra, çıkan afla Osmanlı Devleti'ne dönmeye başlamışlardı. Bir tek Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'nın ölümünden sonra, 3 Kasım 1876'da İstanbul'a geri dönmüştür³⁸². Yeni Osmanlılar dağılmaya yüz tutsa da bu sırada Namık Kemal; Mehmed, Nuri ve Reşad Beylerle birlikte, İstanbul'da, İstikbal adlı bir gazete çıkarmak istediye de buna müsaade olunmadı. Bunun üzerine daha önce çıkan bir gazete olan İbret'i kiraladılar. İbret'in çıkması yine Mustafa Fazıl Paşa ile mümkün olmuştu. Çünkü, Mustafa Fazıl Paşa, Şinasi için Tasvir-i Efkar matbaasını almıştı. Şinasi'nin ölümünden sonra ise, matbaayı Namık Kemal ile Ebuzziya Tevfik'e hediye etmiştir³⁸³. Şerif Mardin'e göre *“Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar'ın ikisi üzerinden yeniden basına yönelmişti. Bunlardan birisi Kemal'di; diğeri Yeni Osmanlı hareketinin günümüze ulaşan yegane tarihinin yazarı olan Ebuzziye Tevfik idi”*³⁸⁴. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın bundan sonra basın hayatı ile ilgili başka bir kaynağa rastlamıyoruz. Sadece matbaanın Namık Kemal ve Ebuzziya'ya hediye ettiğinin dışında her hangi bir bilgi henüz yoktur. Fakat Namık Kemal ile Mustafa Fazıl Paşa daima dost kalmışlardır. Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre adlı tiyatrosunu ilk izleyenler arasında Mustafa Fazıl Paşa'nın olması ve ‘Yaşasın Kemal, Yaşasın millet’ diye bağırıp, ‘Allah Muradımızı versin’ derken Paşa'nın hürriyet taraftarlığını yitirmediği ve Namık Kemal'le dost olduğu buna bir kanıttır³⁸⁵.

³⁸² Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 31

³⁸³ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 373

³⁸⁴ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 68

³⁸⁵ Şeref, Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 142

Mustafa Fazıl Paşa, 03. 12. 1875 (4 Zilkade 1292) tarihinde Vezneciler’de ki konağında vefat etmiştir. Ertesi gün Cuma namazının ardından Fatih Camiinden kaldırılan cenazesi Eyüp Sultan Türbesi civarında annesinin bulunduğu Mihrişah Valide Sultan Külliyesi’ndeki imaretin avlusuna defnedildi³⁸⁶. Kabrinin baş ucuna konan mermer levhada: ‘‘Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Hazretleri 1292 (1875) tarihinde vefat edip bu kabirde medfun iken 25 Haziran 1345 (1927) tarihinde ailesi tarafından Mısır’da aile kabristanına nakl edilmiştir³⁸⁷’’ yazmaktadır. Eyüp’teki mezar taşında ise şu yazıyordu:

‘‘Mürüvvetmend idi incitmedi alemde bir kalbi,

Beni nev’i için meyletmedi kat’a muadeta,

Hakikat mesleğinde gitti, bezli nakdi can etti,

Yolundan sapmadı hiç, düşmedi fasid hayalata,

O necmi merhamete vakta ki indi haki gufrana,

Erişti sayhai ya Mustafa semti semavata,

Rikabı matebinde kalmadı yaş dökmedik eytam,

Bütün biçaregan el açtı dergahı münacata.³⁸⁸ , ,

Mustafa Fazıl Paşa’nın Eyüp’teki bu mezar taşında, yaptığı iyilikler ve yardımlardan dolayı, Paşa’nın cömertliği anlatılmıştır. Cömertliği sayesinde, örnek bir insan olarak, kimseyi incitmeden, yanlış yollara sapmadan yaşayan Mustafa Fazıl Paşa’nın, ölümünün ardından bütün fakir ve yetimler gözyaşlarına boğulmuşlardır. Mustafa Fazıl Paşa’ya, yetim ve fakirlere yapmış olduğu maddi yardımlardan dolayı, ‘‘Fukara Babası’’ desek, yanlış bir yargıda bulunmamış oluruz.

Mustafa Fazıl Paşa, Mısır’dan uzaklaştırılınca, veraset usulünün değiştirilmesine karşılık aldığı 4.5 milyon İngiliz Sterlini ölçsüz bir şekilde harcadı. Vefatına yakın bir zaman para yönünden çok büyük sıkıntılar çekip, altın leğen ve ibriğini bir bankere, kendisine Maliye Nazırı iken hediye edilen enfiye kutusuyla birlikte satmıştır. Ölümüne yakın İsmail Paşa tarafından iki bin lira maaş bağlanmış olsa da Mustafa Fazıl Paşa, bu

³⁸⁶ Buzpınar, Şit Tufan, *a.g.m.*, 301

³⁸⁷ Haskan, Mehmet Mermi, *Eyüpsultan Tarihi Türbeler*, Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul 2001, s. 198

³⁸⁸ Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 9

maaşı hiç almamış veya bir defa aldıktan sonra yaşadığı kalp rahatsızlığı yüzünden vefat etmiştir³⁸⁹. Mustafa Fazıl Paşa'nın, öldüğünde başta sarraf Agop Bey ile sarraf Keğork Bey olmak üzere iki yüz bin altın borcu vardı³⁹⁰. Mustafa Fazıl Paşa'nın fakir ve borçlu öldüğü yönündeki bu söylemlerin aksine Mustafa Fazıl Paşa, 14 Ramazan 1289 (15 Kasım 1872) tarihinde, Şebinkarahisar'da³⁹¹ yapılan ihale sonucu, simli kurşun madenini doksan yıllığına kiraladığını biliyoruz³⁹². Madenin işletme hakkının Mustafa Fazıl Paşa'ya verilmesi 27 Kasım 1872 26 (Ramazan 1289) tarihinde onaylanmıştı³⁹³. Eğer son zamanlarını parasızlık içinde geçirdiyse, Mustafa Fazıl Paşa'nın maden ihalesine girip bu madene sahip olması imkansız gibi gözükmektedir. Yine Mustafa Fazıl Paşa'nın Büyükkada'da 26.300 metrekaarelik bir arazisinin olduğunu görmekteyiz³⁹⁴. Fakat bunu hangi tarihte satın aldığını bilmiyoruz. Gerçek şu ki; Mustafa Fazıl Paşa'nın gayr-i menkulleri oldukça fazlaydı. Paris'te ve Çamlıca'da köşkü vardı. Ayrıca 1864 yılında eski takvimhane dairesini satın almıştı³⁹⁵. Mustafa Fazıl Paşa'nın bunları 1872-1875 tarihleri arasında satıp satmadığını bilemiyoruz. Ancak Mustafa Fazıl Paşa'nın borçları İsmail Paşa'nın kulağına gitmiş olacak ki, İsmail Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'nın borcunu ödemeyeceğini, borcun ödenmesi için Mustafa Fazıl Paşa'nın konaklarının satılmasını, Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı olan Zeynep Hanım'ın kahyasına bildirir. İsmail Paşa sadece Mustafa Fazıl Paşa'nın ailesinin artık kendi ailesi olduğunu ve onlara bakmayı bir borç olarak bildiğini ifade eder³⁹⁶.

Mustafa Fazıl Paşa için, hem fikir olunan bir konu vardır ki, oda Paşa'nın çok cömert ve iyiliksever olduğudur. Mehmed Süreyya, Mustafa Fazıl Paşa için: *“İlim, fazilet, cömertlik ve keremi ve doğruluğu ve cerbezesi vardı. Doğuştan tek gözlü olup farkedilmez surette camdan göz kullanırdı.”*³⁹⁷ demektedir. İbrahim Alaettin eserinde ise: *“Bilgili, cömert, güzel konuşan dürüst bir adam olmakla tanınmıştır”*³⁹⁸.’’ demektedir. Namık Kemal ölümü üzerine biri Mustafa Fazıl Paşa'nın oğlu Osman

³⁸⁹ Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 43; Ali-Rıza, Mehmed Galib, *a.g.e.*, Cilt II, s. 90

³⁹⁰ Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt I, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 349

³⁹¹ Şu anda Giresun'un Alucra ilçesine bağlı Demirköy adında bir köyün civarları

³⁹² İ.MMS. No: 5701

³⁹³ A.MKT.No: 80

³⁹⁴ DH.KMS. No: 2A/28

³⁹⁵ A.MKT.MHM. No: 38

³⁹⁶ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 348-350

³⁹⁷ Süreyya, Mehmed, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 511

³⁹⁸ Alaettin, İbrahim, *a.g.e.*, s. 473

Fazıl'a diğeri de Mustafa Fazıl Paşa'nın damadı Mısırlı Halil Şerif Paşa'ya olmak üzere iki adet mektup yazmıştır³⁹⁹. Mustafa Fazıl Paşa'nın ölümü üzerine zamanın şairlerinden ve lütfunu görenlerden biri şunları yazmıştır:

*‘‘Azizi Mısri himmet Mustafa Paşayı Fazıl kim,
Zamanında peder olmuştu erbabı kemalete,
Tabibi derdi mazkumin idi ol zatı alişan,
Açıktı babı lütfü şefkati eshabı hecata*

*Mücessem akl idi her re'yü tedbirinde, isterse,
Verirdi sureti imkan meşrui mahallata,
Rızayı halika masruf idi cümle mesaisi
Tenezzül eylemezdi ömr için asla mürada*

*Duası zuhri ukbadır ana bunca yetimanın
Cemali zatı Hak kafidir ol zata mükafata,
Bırak ey kilki matemgayri şerhi şanı mağfuru,
Güneş hiçbir zaman muhtaç olur mu bahsü isbata
Enisi ruhu olsun Hazret-i Kur'an-ı ekrem kim,
Hayatında ederdi can feda ahkamı ayata,
Mücevherle melekler yazdı levhi arşa tarihin,
Çekildi ruhu Fazıl alemlü adlû müsavata⁴⁰⁰ , ,*

Mustafa Fazıl Paşa'nın ölümünden sonra yazılan bu şiirin yazarı belli olmasa da, şiirin teması, mezar taşında yazılanlarla aynı doğrultudadır. Yani Mustafa Fazıl Paşa'nın yaşadığı süre zarfında yapmış olduğu yardımlar ve fakirleri kollamış olmasıdır. Şiirin ilk kıtasında Mustafa Fazıl Paşa'nın nasıl bir kişiliğe sahip olduğu anlatılmak istenmiş ve ikinci kıtaya birlikte yaptığı iyilikler sonucu, yetimlerin duasını aldığı belirtilmiştir. Üçüncü ve dördüncü kıtada ise, Mustafa Fazıl Paşa için iyi temennilerde bulunulmuş, benzetme yapılarak, nasıl ki güneşin varlığı için ispata gerek yoksa, Mustafa Fazıl

³⁹⁹ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 352-353

⁴⁰⁰ Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 8-9

Paşa'nın cömertliğinin de, iyiliklerinin de ispatına gerek olmadığı dile getirilmiştir. Mustafa Fazıl Paşa için, özellikle siyasi konularda, birçok söylem mevcut olsa da, kendisinin yardımseverliği herkes tarafından kabul olunmuş bir gerçektir.

3.5. Mustafa Fazıl Paşa'nın Sosyal Hayatı

Mustafa Fazıl Paşa'nın sosyal hayatı hakkında çok az bir bilgiye sahibiz. Fakat Mustafa Fazıl Paşa gerek Osmanlı'da gerekse de Avrupa'da ün yapmış bir şahsiyetti. Yeni Osmanlılar'la birlikte bir çok gazeteci ve edebiyat dünyası ile ilişkilerde bulunmuştu. Yine Avrupa'da bir çok meşrutiyet yanlısı kişilerle yanyana bulunmuş, III. Napoleon ile görüşmüştü.

Mustafa Fazıl Paşa, ayrıca Namık Kemal'e kendi kütüphanesinden Hafız Osman'ın Kur'an-ı Kerim'ini göndermişti. Mustafa Fazıl Paşa'nın kendi kütüphanesi oldukça genişti. Bunu, Mısır'da 23 Mart 1870'de kurulan Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye kütüphanesine kendi kitaplarından bir kısmını bağışladığından anlıyoruz. Buraya bağışladığı kitaplardan dolayı kütüphanenin birinci katına ismi verilmiştir. Değerli koleksiyonlara sahip olan Mustafa Fazıl Paşa'nın bağışları sayesinde kütüphanenin mevcut kitap sayısı bir hayli zenginleşmiş bulunuyordu⁴⁰¹. Mustafa Fazıl Paşa, kitaplar ve kitap basımlarına özen gösteriyordu. Mütercim Asım tarihini ve altı ciltlik Naima tarihini bastırmıştır⁴⁰².

Mustafa Fazıl Paşa'nın, Mason olduğu konusunda çok az kaynağa rastlamaktayız. Ebuzziya Tevfik'in Farmasonluk adı altında yazdığı makaleye göre: Osmanlı'da ilk Mason locası 1857 yılında İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Bulwer tarafından kurulmuştu. Ertesi yıl ise Fransız Büyükelçiliği, Union d'Orient adında rakip bir loca açmıştı. Kısa zaman içinde Mustafa Fazıl Paşa da bu Mason locasına üye olmuştur. Ali Paşa, Fuad Paşa, Reşid Paşa, Süleyman Paşa, Münif Paşa da bu locaya dahildi⁴⁰³. Ebuzziya Tevfik, Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı bunların içine katmasa da, V. Murad ile Namık Kemal ve Ziya Paşa da bu gruba dahildiler⁴⁰⁴. Hüseyin Çelik'e göre: Mustafa Fazıl Paşa'nın Mason olan Galler Prensi'nin yardımlarıyla Sultan Abdülaziz ile görüştürülmesi ve

⁴⁰¹ Rahmi, Ali Es'ad, "Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul 1993, s. 508

⁴⁰² Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 44

⁴⁰³ Mardin, Şerif, *a.g.e.*, s. 133

⁴⁰⁴ Bigegil, M. Kaya, *a.g.e.*, s. 202

affedilmesi ile Prens'in, Mustafa Fazıl Paşa ile yakından ilgilenmesi, Mustafa Fazıl Paşa'nın Mason olduğu ihtimalini güçlendirmektedir⁴⁰⁵.

Mustafa Fazıl Paşa'nın konaklarında masonlarla ne derecede ilişkide olduğu bilinmese de, o dönemde tanınmış bir çok kişi konaklarında misafir edilmişti. Yine Mustafa Fazıl Paşa'nın kumar oynadığını ve bu sevdası yüzünden Osmanlı'daki ilk kulüp olan Encümen-i Ülfet'i kendi parasıyla açtığını biliyoruz. Ziya Paşa'nın Mustafa Fazıl Paşa'ya, *“Avrupa'ya gelen bizlere acıyın ve kumarı bırakın”* dediğini daha önce belirtmiştik. Yine Ali Suavi, Ulûm gazetesinde Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a döndükten sonra ilk görevi olan Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirildiğini, Hamburg'da kumar oynarken öğrendiğini belirtmiştik. Mustafa Fazıl Paşa'nın kumar sevdalısı olduğunu, Ziya Paşa ile Namık Kemal'in Chelsea'de dertleştikleri sırada Ziya Paşa, Namık Kemal'e: *“Fakat bir gecede Prens Orlof'a 500.000 liralık kazancını bağışlamadı mı? Kumar masalarında bizlerin de nafakaları ile oynamıyor mu”*⁴⁰⁶ dediği rivayet olunur. Bu yüzden Mustafa Fazıl Paşa'nın Osmanlı'da ilk kulüp olan Encümen-i Ülfet'i kurması hakkında bilgi vermeyi uygun gördük.

3.5.1. Encümen-i Ülfet

25 Kasım 1870'de İstanbul'da Avrupai tarzda açılan bu ilk kulübün kurucusu Mustafa Fazıl Paşa olmuştur. Açılıştaki adı 'Encümen-i Ülfet ve Mecma-i Fezail-i Ünsiyet' olan bu kulüpte, kumar türü oyunlar gizlilik kaygısı olmadan oynanmıştır⁴⁰⁷. Vakanivüs Lütü Efendi'nin verdiği bilgilere göre;

“ Avrupa'da kulüp ta'bir olunur encümen-i ülfet ve mecma'-ı fezail-i ünsiyyet için Der-i Aliyye'de öyle bir encümen küşadı (bizde de kahvehaneler, taşralarda köy odaları vardır ki, bunlarda mahalli ülfettir. Farkları, gazete yerine Battal gazi hikayeleri, şampanya yerine pekmez, nardenk şerbetleri, ispermeçet⁴⁰⁸ yerine çıra ışıklarıdır), beyne'l- vükela tezekkür olunmuş-idi. Muahharen bunun için Sedefçiler'de Asım Paşa Konağı bi'l- isticar, levazımı istihzar olunarak Ramazan-ı Şerif'in ilk akşamı Şuray-ı

⁴⁰⁵ Çelik, Hüseyin, a.g.e., s. 34

⁴⁰⁶ Mardin, Yusuf, a.g.e., s. 250

⁴⁰⁷ Sakaoğlu, Necdet, “Encümen-i Ülfet”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: III, Ana Basım, İstanbul 1994, s. 172

⁴⁰⁸ Ispermeçet: Bir balina türü olup, bu balinanın başından çıkarılan, mum ve kozmetik yapımında kullanılan yağ tabakası.

*Devlet Re'isi Kamil ve Mehmed Rüşdü ve Maliye Nazırı Fazıl Mustafa Paşa ile sair vükela hazır oldukları halde küşad olundu. O gece saat beşe kadar her vadiden müsabakat ile imrar-ı vakt olunmuştur*⁴⁰⁹.’’

Mustafa Fazıl Paşa’nın Avrupa’da olduğu zamanlarda kumara ve gece hayatına olan düşkünlüğü dillerde dolaşmıştır. Yurda döndükten sonra da Encümen-i Ülfet’i açmak için girişimlerde bulunmuştur. Kulüp açılmadan önce Mustafa Fazıl Paşa, Çamlıca’da ki konağında, kulübü açmak için izin verecek olan nazırlara son derecede lüks ziyafetler vermişti. Bu konakta sabahlara kadar kumar oynanmakta, yatılı konuklara muazzam hizmet sunulmaktaydı. Mustafa Fazıl Paşa yine böyle bir ziyafette, Avrupai tarzda bir kulüp açılmasını nazırlara bildirmiş ve nazırların onayını aldıktan sonra kulübü Ramazan’ın ilk günü, 1 Ramazan 1287’de Asım Paşa Konağını restore ettirip açmıştır. Fakat buranın adı o zamanlar kulüp diye adlandırılmamıştır. Çünkü gerek halkın gerekse ulemanın tepkisini çekmemek için encümen ismi kullanılmıştır⁴¹⁰.

Mustafa Fazıl Paşa, Asım Paşa’nın konağını kulüp için restore ederken çok para harcamıştır. Konakta okuma, söyleşi, oyun, yemek ve dinlenme salonları yaptırmış, verilen yemeklerde dahil olmak üzere bütün masraflar Mustafa Fazıl Paşa tarafından karşılanmıştır. Mustafa Fazıl Paşa’nın ne denli para harcadığı şu anektodlarda yeterince açıktır.

*‘‘...Mustafa Fazıl Paşa orta elçilerden biri şerefine kulübe verdiği bir ziyafette med’uv bulunan Sakızlı Ohans Paşadan mesmuu acizanem olmuştur ki: O akşam on beş türlü yemek yedik. Yediğimiz yemeklerde o kadar sa’nat var idi ki, et mi, sebze mi, balık mı fark olunamıyor idi. O kadar yedik o kadar doyduk, binnetice, o kadar betaeti hazma düşer olduk ki, bir iki gün aç gezmeye mecbur kaldık*⁴¹¹.’’

Mustafa Fazıl Paşa, klüpte verdiği akşam yemeklerine çok fazla özen göstermiştir. Kendi konağındaki aşçıların sayısı gibi, Encümen-i Ülfet’teki aşçılarında sayısı oldukça fazlaydı. Bu aşçıların hazırladığı yemekler son derece pahalı olu, masrafların hepsi Mustafa Fazıl Paşa tarafından karşılanmıştır. Yine bu Encümen-i Ülfet’in çalışanlarının,

⁴⁰⁹ Lütüfî, Ahmed Efendi, *a.g.e.*, Cilt XII, s. 101

⁴¹⁰ Sakaoğlu, Necdet, *a.g.m.*, s. 172

⁴¹¹ Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 39

aşçıların, hizmetlilerinin ve müdürünün maaşları Mustafa Fazıl Paşa tarafından karşılanıyordu. Mustafa Fazıl Paşa'nın akşam yemeği için yaptığı masraf, Encümen-i Ülfet'in müdürü Andon Alik Efendi'nin Mustafa Fazıl Paşa ile yaşamış olduğu bir diyalog şöyledir:

‘‘...Encümen-i ülfetin daire müdürü olan Andon Alik Efendi nakleder ki, on beş kişilik böyle bir ziyafetin hesabını belki Paşa sorar diye evvelce aşçı başıdan sual etmiş. Dimitro⁴¹² otuz beş bin guruş (mecidiye para) demiş. Alik Efendi taaccüp ile yüzüne baktığını görünce: ‘Yüzüme ne bakıyorsun? Verdiğim çorba horoz hayasından yapıyor. Konserve olarak Avrupa’dan gelir. Şişesi on frangadır. Sade ondan on beş şişe gitti.’ izahatle sözüne devam etti. Alik Efendi çorbanın bir harcına yüz elli frank giderse, diğer et’imeye belki otuz beş bin kuruş yetişmeyeceğini vesvesile ihtiyarı sükuta muztar kaldı. İki üç gün sonra Paşa şu bizim akşamın yemek masrafını alsanız diye Alik Efendiye emretmekle Efendi mumailayhe sordum ‘otuz beş bin guruş diyor’ cevabını verip Paşa istikraz etmek şöyle dursun ‘bizim Dimitro çok iradelidir’ sözler ile tahsin etmiş⁴¹³,’

Bir seneden fazla açık kalan bu lüks kumar kulübüne üye ile alımlar yapılmıştır. Yani üye olmayanın giremediği bu kulübe genelde bakanlar, bürokratlar, İstanbul’un en seçkin sınıflarından sayılı kimseler üye olmuştur. Şeyhülislamlik dairesinin ve özellikle hocaların şikayetleri üzerine Mahmud Nedim Paşa’nın sadrazamlığı sırasında kapatılmıştır⁴¹⁴. Bir başka kapatılma öyküsü ise: Dönemin Şeyhülislam’ı Hasan Fehmi Efendi tarafından bir memur encümene gelip Mustafa Fazıl Paşa’dan maaş istemiş ve Mustafa Fazıl Paşa da bunun üzerine o kişiye hakaret edici sözler söylemiştir. Hocaların şikayetleri bunun üzerine artmış ve encümenin kapatılmasında büyük rol oynamıştır⁴¹⁵.

3.5.2. Mustafa Fazıl Paşa’nın Konakları

Mustafa Fazıl Paşa’nın gerek İstanbul’daki konağı ve gerekse Paris’teki konağı önemli bir yere sahiptir. İstanbul Kandilli’deki konağı, Yeni Osmanlılar’ın toplanma yeri

⁴¹² Encüme-i Ülfet’in aşçıbaşısı

⁴¹³ Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 39-40

⁴¹⁴ Sakaoğlu, Necdet, *a.g.m.* s. 172

⁴¹⁵ Pakalın, M. Zeki, *a.g.e.*, s. 41

değilse bile 1866 yılında hükümeti eleştirenlerin toplanma yeri haline gelmişti⁴¹⁶. Fakat Paris'teki Boulevard Malesherbes Konağı, Yeni Osmanlılar'ın toplandığı bir yerdi. Bu konak için Ebuzziya Tevfik; Paşa'nın İstanbul'daki konağına hiç benzemediğini, Paşa'nın Fransız zenginleri gibi Konağı dayayıp döşediğini belirtmektedir. Ayrıca en seçkin ve en ünlü kişilerden, en maceraperest ve en sefil insana kadar her gün yüzlerce insanın konağa girip çıktığını, Fransa'nın hatırı sayılır siyaset adamlarının ve yazarlarının da bu konağa geldiklerini belirtmektedir⁴¹⁷.

Yeni Osmanlılar'ın İstanbul'da toplantı merkezi Sami Paşa konağıydı. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında bir çok muhalif tarafından ziyaret ediliyordu. Yine bu konakta dönemin ünlü şairleri ve yazarları gibi Hoca Hayali, Hoca Hayret ve Hintli İskender Hoca da Mustafa Fazıl Paşa'nın konağının müdavimleriydiler⁴¹⁸. Yine dönemin ünlü şahıslarından olan Kerkük'lü Şeyh Rıza'ya yardımlarda bulunmuş ve onu konağında ağırlamıştır⁴¹⁹.

Şinasi ömrünün son zamanlarında hastalanmış ve Mustafa Fazıl Paşa, kendi doktorunu ve hizmetçilerinden bir kaçını Şinasi'ye tahsis etmişti. Mustafa Fazıl Paşa, Şinasi'nin hasta olduğu zamanlar kendisi ile çok yakın ilgilenmiş ve Şinasi için konağının bitişiğinde bir yer tutmuştur⁴²⁰. Mustafa Fazıl Paşa'nın konağı her zaman ünlü kişilerin uğrak yeri olmuş ve Mustafa Fazıl Paşa, konağında misafirleriyle her zaman yakından ilgilenmiştir. Özellikle akşam yemeklerinde konakta misafirleri için ihtişamlı ziyafetlerde bulunmuştur. Yemeklerde Fransız aşçısından, Arap aşçısına kadar türlü aşçıların türlü yemeklerini misafirlerine sunmuştur⁴²¹.

Zekai Dede ölene kadar Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında kalmıştır. Mustafa Fazıl Paşa, bir yaz günü Eyüp'teki yalısında mevlüt okutmak için hafız aramaktadır. Zekai Dede'ye bu mevlütü okuması için teklif götürülür ve Zekai Dede de bu teklifi kabul eder. Mustafa Fazıl Paşa, kendisini çok beğenir ve sarayında musiki hocalığı yapmasını önerir. Bu öneriyi kabul eden Zekai Dede, Mustafa Fazıl Paşa'nın sarayına yerleşir ve

⁴¹⁶ Davison, H. Roderic, *a.g.e.*, 210

⁴¹⁷ Tevfik, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 110-111

⁴¹⁸ Ülger, Mustafa, "19. Yüzyılda Osmanlı Fikir Hayatında Konakların Yeri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No: 13:1, Elazığ 2008, s. 203

⁴¹⁹ Saatçi, Suphi, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı*, Cilt VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 303

⁴²⁰ Ziyad, Ebuzziya, *Şinasi*, (Yayına Hazırlayan: Hüseyin Çelik), İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 300

⁴²¹ Ali-Rıza, Mehmed Galib, *a.g.e.*, Cilt I, s. 111

aynı yıl içinde Paşa ile beraber Mısır'a gider⁴²². Mustafa Fazıl Paşa 1851 yılında tekrar İstanbul'a gelir ve Zekai Dede de Paşa ile İstanbul'a geri döner. Mustafa Fazıl Paşa'nın ölümüne kadar da Paşa'nın sarayında musiki hocalığına devam etmiştir⁴²³. Fakat başka bir kaynağa göre; sadece on iki yıl Mustafa Fazıl Paşa'nın yanında ikamet etmiş ve paşanın musiki işlerini düzenlemiştir⁴²⁴. Zekai Dede'nin, sanat konusunda Mustafa Fazıl Paşa'ya ne gibi katkısı olduğu bilinmez ama Mustafa Fazıl Paşa'nın, Zekai Dede üzerinde katkısı olduğu açıktır. Çünkü Mustafa Fazıl Paşa'nın isteği üzerine Zekai Dede, 'Süz-i Dil Ayin-i Şerif'i bestelemiş ve bu beste Zekai Dede'nin tanınmasında büyük rol oynamıştır⁴²⁵.

Mustafa Fazıl Paşa'nın iki konağı da, dönemin en ünlü simaları tarafından ziyarete uğrardı. İstanbul'daki konağı muhaliflerin zaman zaman toplanma yeriye, Avrupa'daki konağı Yeni Osmanlılar'ın konağı haline gelmiştir. Bu konaklarda dönemin siyasi olayları konuşulur ve tartışılırdı. Yeni Osmanlılar'ın düşün hareketlerinin başladığı yer olan Mustafa Fazıl Paşa'nın konaklarını bu yüzden önemli olarak görüyoruz.

3.5.3. Mustafa Fazıl Paşa'nın Yaptığı Yardımlar

Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar'a yaptığı mali destekle ve bu cemiyetin reisliği ile tanınsa da, onun meşhur olan diğer bir tarafı ise cömertliği ve iyilikseverliği olmuştur. Yeni Osmanlılar'a bağladığı maaştan ve Yeni Osmanlılar'ın gazete çıkarabilmeleri için, bir kasa oluşturup 250.000 Frank ve sonradan bunu 300.000 Franga çıkardığını belirtmiştik. Yine Tasvir-i Efkar matbaasını Şinasi Bey'in ölümünden sonra alarak, Namık Kemal ve Ebuzziya Tevfik'e bağışladığına değindik. Şinasi'nin adı, 1865 yılında Ali Paşa'ya karşı düzenlenmek istenen bir suikastın arasında geçmiştir. Bu yüzden Şinasi, Mustafa Fazıl Paşa'dan da önce Paris'e gitmişti. Mustafa Fazıl Paşa, Paris'e 1866 tarihinde gittiğinde, Şinasi'ye bir hayli yardımda bulunmuştur. Şinasi'nin Paris'te hazırlamaya başladığı Türkçe sözlük için de, Mustafa Fazıl Paşa, yardımlarını

⁴²² İbnülemin, Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. 290-291

⁴²³ Salgar, M. Fatih, *50 Türk Müziği Bestekârı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 238

⁴²⁴ Atasoy, Cahit, "Eyüp'te Yaşamış Olan Zekai Dede ve Hüseyin Fahrettin Dede Gibi İki Büyük Bestekârın Türk Musikisindeki Yeri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla I. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, 9-11 Mayıs 1997, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları 1997, s. 215

⁴²⁵ Salgar, M. Fatih, *a.g.e.*, s. 238

esirgememiştir⁴²⁶. Şinasi'nin hastalandığı dönemde, Mustafa Fazıl Paşa, Şinasi'yi hem kendi konağında misafir etmiş hem de ona kendi konağının bitişiğinde tutmuştur. Yine kendi doktorunu ve hizmetçilerden bir kaçını Şinasi'ye tahsis etmiştir⁴²⁷.

Mustafa Fazıl Paşa, yine Kandilli'deki fakir aileler için para yardımlarında bulunmuştur⁴²⁸. Yine bin beş yüz fakir çocuk için 1868 yılında sünnet düğünü düzenlemiş ve bu çocukların sünnet ettirilmesini sağlamıştı⁴²⁹. Bu sünnet düğünü için yaptığı yardımlardan ötürü kendisi adına uzunca bir şiir yazılmış, şiirde Mustafa Fazıl Paşa'nın cömertliklerinden bahsedilmiştir⁴³⁰. Mustafa Fazıl Paşa, Ali Suavi'nin Girit için tertip ettiği yardım kampanyasına bağışta bulunmuş ve Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'nın yaptığı yardımlar için, Muhbir gazetesinin birinci sayfasında 'Devletlü Mustafa Fazıl Paşa Hazretlerin daire-i seniyyeleri tarafından Mubir'e verilen Girit ianesi' başlığı altında yazı yazmıştır. Mustafa Fazıl Paşa, Girit için yüz yirmi liralık yardım yapmıştı⁴³¹.

Ebuzziya Tevfik, Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımseverliği hakkında şunları yazmaktadır:

“O zamana kadar benzeri görülmemiş olan üstün bonkörlüğünü duyan yurtsever ve ülkücü kimseler, Fazıl Paşa hakkında tabiatıyla çok samimi ve katıksız bir sevgi beslemeye başlamışlardı. Bundan başka Paşa, yoksul kimseler, kapıcılar ve maliyenin bütün öteki hizmetlerine kendi kesesinden yüz bin kuruş ramazan hediyesi dağıtmış ki bu onun Hatem⁴³²'ce şöhretini bir kat daha arttırmıştı. Hatta bu üstün cömertliğinin halk arasında duyulup yayılması üzerine zamanın seçkin şairlerinden Hayâli 'Mekârim-i Fazlıye' adındaki tantanalı kasidesinde Paşa'nın cömertliğini:

⁴²⁶ Akyüz, Kenan, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1982, s. 43

⁴²⁷ Ziyad, Ebuzziya, *a.g.e.*, s. 300-301

⁴²⁸ Ali-Rıza, Mehmed Galib, *a.g.e.*, Cilt I, s. 110

⁴²⁹ Kuntay, Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 327-328

⁴³⁰ Şiirin tamamı için bkz; Pakalın, M. Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No: 1977-180/III, s. 252-253

⁴³¹ Çelik, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 77

⁴³² Doğu toplum ve edebiyatında zenginliği ve cömertliği dillere destan olmuş, cömertliğiyle efsaneleşmiş ve cömertliğin sembolü olmuş kişi

'Babında bir hâcib verir her sâile yüz bin dirhem' gibilerden mısralarla dile getirmişti⁴³³,

Yani kendisi o kadar cömerttir ki, kapısındaki bir görevli bile, Mustafa Fazıl Paşa'nın hizmetlileri bile dilencilere yüz bin kuruş sadaka verirdi. Son olarak Mustafa Fazıl Paşa, ilk kez maliye nazırı olduğunda kendisine verilen aylık olan altmış bin kuruşu, ihtiyacı olmadığından dolayı almamış ve devlet hazinesine bağışlamıştır⁴³⁴. Mustafa Fazıl Paşa'nın yapmış olduğu bütün bu yardımlar sayesinde, özellikle yetim ve fakirler, kendisine sevgi besleyip saygı duymuşlardır.

⁴³³ Tefîk, Ebuzziya, *a.g.e.*, 17-18

⁴³⁴ Tefîk, Ebuzziya, *a.g.e.*, 17

SONUÇ

Mısırlı bir Prens olarak devlet görevlerinde yükselmeye başlayan Mustafa Fazıl Paşa, ani bir kararla silinen siyasi kariyeri sonucu Avrupa’da Yeni Osmanlılar’ın zengin lideri olmuştur. Daha sonra Yeni Osmanlılar’ın liderliğinden vazgeçerek, devlet görevlerinde yeniden yükselişe geçmişse de bu dönem uzun sürmemiş ve 1872 yılından sonra herhangi bir göreve getirilmeyerek 1875 yılında ölmüştür. Fakir birisi olarak öldüğü idaa edilse de, Osmanlı arşiv belgelerinden yola çıkarak, 1872 yılında, ihaleyle, doksan yıllığına gümüş madeni işletim hakkını satın aldığını, Büyük Ada’da 26.300 metrekairelik bir arazisinin olduğunu, takvimhane konağını satın aldığını, Kandilli’de ve Paris’te konaklarının olduğunu ve oğlu Adil Bey’e Bulgurlu’da bir arazi bıraktığını biliyoruz. Mustafa Fazıl Paşa’nın nakdi bakımından fakir birisi olarak öldüğü gerçekse bile, kendisi gayr-i menkulleri bakımından oldukça zengin birisiydi.

Mustafa Fazıl Paşa, dedesi Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın, babası İbrahim Paşa’nın ve Amcası Said Paşa’nın yardımları ile Osmanlı Devleti’nde önemli görevlere getirildi. Birbirini kısa aralıklarla takip eden görevleri, Mustafa Fazıl Paşa’nın Mısır’lı olmasından kaynaklanmaktadır. Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı Devleti için özel bir konuma sahipti. O, İsmail Paşa’nın, Osmanlı Devleti tarafından kendisine verilen, Mısır İmtiyaz Fermanı’na bağlı kalmadığı zamanlarda, Osmanlı Devleti’nin bir kozu olarak bulunmaktaydı. Bu yüzden zaman zaman İsmail Paşa’ya karşı, devlet görevlerinde önemli mevkilere getirildi.

Maliye Nazırlığı sırasında Osmanlı Devleti’nin ilk bütçe tasarısını hazırlamıştı. Osmanlı Devleti’nde bütçe tasarısı ilk defa hazırlandığı gibi ilk defa olarak halka da bütçeler açıklanmıştı. Hazırlanan bu ilk mali bütçeye göre; Osmanlı Devleti’nin gelirleri, giderlerine göre fazlalık vermişti. Osmanlı Devleti’nin dış borç aradığı bir zamanda, bütçe fazlalığı, Osmanlı Devleti’nin borç bulmasını kolaylaştırmıştı. Yine kısa süren Maliye Nazırlığında, Bank-ı Osman-i Şahane’nin kuruluşunda bulunmuş ve dışarıdan borç alımı gerçekleşmiştir. 1854 yılında alınan ilk dış borç ile 1877 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Osmanlı Devleti, dış borçlarını ödenemeyecek duruma gelene kadar, toplam on altı kez dış borç almıştır. Bu on altı kez alınan dış borcun, altıncısı ve onbirincisi, Mustafa Fazıl Paşa’nın maliye nazırlığı sırasında alınmıştır. Mustafa Fazıl Paşa’nın ilk maliye nazırlığı sırasında, 200.000.000 Frank, yine Mustafa Fazıl Paşa’nın maliye

nazırlığı sırasında kurulan Bank-ı Osman-i Şahane'den %6 faizle alınmıştır. İkinci maliye nazırlığı döneminde ise, 5.700.000 Osmanlı Lirası, %6 faiz ile Cr dit G n rale Ottoman bankasından alınmıştır.

Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı topraklarının dışına sürülen ilk kişidir. Kendisi, Mısır'a gidip yerleşmek istesede, bu hem Osmanlı Devleti hem de İsmail Paşa tarafından uygun görülmemiş, bu yüzden Mustafa Fazıl Paşa, Paris'e gidip orada Yeni Osmanlılar hareketine öncülük etme girişiminde bulunmuştur. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'yı Yeni Osmanlılar'a iten sebep Osmanlı topraklarının dışına sürülmesi değil, İsmail Paşa'nın veraset usulünü değiştirip, " kber" ve "erşed" usulü yerine yani kendisinden sonra Mısır Valiliğine geçecek olan hanedanın en yaşlı  yesi yerine, veraseti kendi çocuklarına bırakmasıydı. Bu konuya Ali ve Fuad Paşalar karşı çıkmasına rağmen, Sultan Abdülaziz biraz daha ılımlı yaklaşmıştır. Bu ılımlı yaklaşımın sebebi ise; Sultan Abdülaziz'in de, veraset usulünü değiştirip, hanedanı kendi çocuklarına devretmek istemesiydi.

Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'daki konağı Avrupa'ya sürülmeden önce muhalif kişilerin toplandığı bir yerdir. Yani Mustafa Fazıl Paşa, birçok Yeni Osmanlı mensupları ile Avrupa'ya gitmeden önce temas halinde bulunmuştur. Paris'e gittikten sonra, İsmail Paşa'nın veraset usulünü değiştirmesi sonucu, Yeni Osmanlılarla daha da yakınlaşmıştır. Bu yakınlaşmayı sağlayacak olay ise: hala kendisinin yazıp yazmadığı kesinlik kazanmayan ama Mustafa Fazıl Paşa'ya atfedilen, Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektuptur. Bu mektup, Yeni Osmanlılar tarafından hayranlıkla karşılanmış ve onların Paris'e gitmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Çünkü mektupta, Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz'den anayasayı ilan etmesini ve meclisi oluşturmasını talep ediyordu. Bu mektupta dikkati çeken yer ise, "laikliğe" vurgu yapılmasıydı. Yine mektubunda ve Yeni Osmanlılar'ın tüzüğünün ilk maddesinde, Avrupa kamuoyunun hassas olduğu bir konu olan, azınlıklar konusunda da Mustafa Fazıl Paşa, Avrupalılar kadar hassas davranmıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu tutumu, büyük ihtimalle, Avrupa'nın desteğini alarak, Ali ve Fuad Paşalar'ı devirme çabasıdır. Mektupta yer alan bir çok konu daha sonraki yıllarda yeniden ele alınmıştır. Mektup, kendisinden sonra gelecek olan J n Türkler'e ilham kaynağı olmuş ve mektubun etkisi uzun yıllar sürmüştür.

Sultan Abdülaziz'in Haziran 1867'de başladığı Avrupa seyahati, Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'ya ayak basmasından bir ay sonraya denk geliyordu. Henüz herhangi bir çalışma yapamayan Yeni Osmanlılar, Sultan Abdülaziz'in Paris'e gelmesi dolayısıyla, Paris'ten çıkarılmıştı. Mustafa Fazıl Paşa ise bunun tam aksine gezinin büyük bir bölümünde Sultan Abdülaziz'e refakat etmiştir. Bu gezide Mustafa Fazıl Paşa, affedilmiş ve yurda dönüşüne izin verilmişti. Mustafa Fazıl Paşa'nın affedilmesi ve İstanbul'a dönmesi, Paşa'nın sadrazam olacağı ihtimali ile muhaliflerini endişelendirirken, Yeni Osmanlı mensuplarını da ümitlendirmişti.

Mustafa Fazıl Paşa, İstanbul'a dönmeden hemen önce Yeni Osmanlılar'la cemiyetin tüzüğünün Baden Baden'de hazırlanmasını sağlamış ve bunu imzalamıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu tüzüğü imzalaması, eğer sadrazam olamazsa, Yeni Osmanlılar'dan kopmak istemeyip muhalefetine kaldığı yerden devam etme düşüncesidir. Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar'ın finansmanlığının yanı sıra, Yeni Osmanlılar'ın örgütleyicisi olmuş ve bu cemiyetin başkanlığını yapmıştır.

Mustafa Fazıl Paşa, Mısır'daki emlakının satışından sonra, kendisine tahsis edilen dört buçuk milyon sterlin ile, Yeni Osmanlılar'ın mali destekçiliğini yapmıştır. Fakat bundan ziyade Mustafa Fazıl Paşa, Avrupa finans çevrelerinin ilgi odağı haline gelmiş ve bankerlerle içli dışlı olmuş bir yatırımcı konumundadır. Mustafa Fazıl Paşa, gerek Osmanlı'da ve gerekse Avrupa'da önemli bir nüfuza sahiptir. Daha 1865 tarihinde Avrupa'da yazılan sözlüklerde ve ansiklopedilerde yer alıyordu⁴³⁵. Yani Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar'ın öncesinde ve sonrasında da önemli bir şahıstı.

1867 Eylül'ünde İstanbul'a dönen Mustafa Fazıl Paşa, yaklaşık iki yıl herhangi bir göreve getirilmemiştir. Bu süreç hem Mustafa Fazıl Paşa ile Yeni Osmanlılar'ın arasını hem de Yeni Osmanlılar'ın kendi içindeki yapıyı bozmuştur. 1869 yılında İsmail Paşa ile Bab-ı Ali'nin arası açılınca, Mustafa Fazıl Paşa, Mısır'a Vali olmak için umutlanmıştır. Bu sürede Ali Paşa ile barışan Mustafa Fazıl Paşa, Ali Paşa'nın isteğiyle, Hürriyet gazetesinin yayına ara vermesini istemiş ve bu gelişme ile, Namık Kemal hariç, Yeni Osmanlılar'la bağı tamamen kopmuştur. Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır'a Vali olma umudu uzun sürmemiş ve İsmail Paşa ile Bab-ı Ali'nin arasındaki sorun

⁴³⁵ Vapereau, G. Par, "Moustapha Fazil Pacha", *Dictionnaire Universel Es Contemporains*, Librairie De L. Hachette, Paris 1865, s. 1292

Kasım 1869'da çözülmüştü. Zaten 1869 Eylül'ünde gerçekleşen, Süveyş Kanalı'nın açılış töreni uluslar arası bir ilgi görmüş ve İsmail Paşa'nın uluslararası platformda meşruiyeti sağlamlaştırmıştı. 1870'e gelindiğinde Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar'dan kopmuş ve Mısır Valisi olma umudunu da kaybetmiştir.

Mustafa Fazıl Paşa'nın bu tutumu, Ali Suavi ve Ziya Paşa tarafından şiddetle kınanmıştı. Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'nın reislikten atıldığı gibi, cemiyetten de çıkarıldığını gazetesinde yazmıştır. Yeni Osmanlılar'dan tamamen kopan Mustafa Fazıl Paşa 1870'lerden sonra maliye ve adliye nazırlıklarında bulunmuş, adliye nazırlığı son görevi olmuştur.

Mustafa Fazıl Paşa, tüm hayatına ve tüm siyasal tercihlerine yön verirken, Mısır'a Vali olabilme düşüncesini göz önünde tutmuştur. Bunun içindir ki, 1869'da Bab-ı Ali ile uzlaşırken, Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektuptaki düşüncelerini, görmezden gelmiştir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile de ilişkisi kesilen Mustafa Fazıl Paşa'ya bu sırada bir umut daha doğmuştur. Fuad ve Ali Paşa'nın ölümünden doğan siyasal boşluğu değerlendirmek isteyen Mustafa Fazıl Paşa, Sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın bütün Yeni Osmanlılar gibi hışmına uğramış, sadrazam olamadığı gibi Mahmud Nedim Paşa tarafından görevinden alınmıştır. İsmail Paşa'nın, Mahmud Nedim Paşa ile arasının iyi olması ve Mahmud Nedim Paşa'ya daha sadrazam olmadan önce, İsmail Paşa tarafından hediyeler verilmesi sonucu, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı süresince, Mustafa Fazıl Paşa'ya herhangi bir görev verilmemiştir.

Sonucunda Mustafa Fazıl Paşa, kısa süren Yeni Osmanlılar macerasında, cemiyetin başkanlığı ile birlikte finansmanlığını da yürütmüştür. Mısır Valisi olabilmek uğruna, Yeni Osmanlılar'ı yarı yolda bırakan Paşa, ömrü boyunca uğruna savaş verdiği Mısır Valiliğini göremeden ölmüştür. Eğer İsmail Paşa, veraset usulünü değiştirmeseydi, kendisinden sonra gelecek kişi İsmail Paşa'nın oğlu yerine Mustafa Fazıl Paşa olacaktı. Fakat işin ilginç tarafıdır ki, Mustafa Fazıl Paşa, İsmail Paşa'dan çok daha önce ölmüştü. Bu yüzden eğer veraset usulü değişmeseydi bile Mustafa Fazıl Paşa, valiliği göremeyecekti.

Sonuç itibariyle, zenginliği ile nam salmış Mustafa Fazıl Paşa, cömertliği ve yardımseverliği ile de tanınmıştır. Fakat onu Osmanlı Devleti içinde ünlendiren, Sultan Abdülaziz'e yolladığı mektupla beraber, Yeni Osmanlılar'ın mali destekçisi olmasıydı.

Her yönüyle ele almaya çalıştığımız Mustafa Fazıl Paşa, günümüzde hala geçerli olan bir yola başvurarak, basın yolu ile kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde basın ve kamuoyu yoluyla hedeflerine ulaşmayı deneyen, ilk muhalif grubu kendi etrafında toplayan Mustafa Fazıl Paşa, meşrutiyet fikrini yaymaya ve uygulatmaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR

- AÇBA**, Sait, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması(1854-1914)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, No:1, Afyon 1995
- AKARLI**, Engin, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1978
- AKSUN**, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, Cilt III, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994
- AKSÜT**, Ali Kemali, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1942
- AKÜN**, Ömer Faruk, *Namık Kemal'in Mektupları*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1972
- _____, Ömer Faruk, “Namık Kemal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXII, Ankara 2008, s. 361-378
- AKYILDIZ**, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1846-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993
- _____, Ali, “Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXVIII, Ankara 2003, s. 301-302
- AKYÜZ**, Kenan, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1982
- ALAETTİN**, İbrahim, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, (Çıkaran: Sedat Simavi), Cilt II, İstanbul, 1933-1935
- ALİ**, Rıza – **MEHMED**, Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, (Hazırlayan: Fahri Çetin Derin), Cilt I-II, 1001 Temel Eser Kervan Yayın ve Kitapçılık, İstanbul Eylül 1977
- ALTUNDAĞ**, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)*, TTK., VII. Seri-No 7, Ankara 1945

_____, Şinasi, “Mehmet Ali Paşa”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul 1970, s. 566-579

_____, Şinasi, “Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında” *Belleten*, Cilt VI, Sayı 23-24, TTK., Ankara Temmuz 1942, s. 229-251

ARMAOĞLU, Fahir, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1975

ATASOY, Cahit, “Eyüp’te Yaşamış Olan Zekai Dede ve Hüseyin Fahrettin Dede Gibi İki Büyük Bestekarın Türk Musikisindeki Yeri”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla I. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, 9-11 Mayıs 1997, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları 1997, s. 214-217

AUTHEMAN, Andre, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bank-ı Osman-i Şahane*, (Çeviren: Ali Berktaş), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002

BANARLI, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ:

İrade-i Dahiliye : İ. DH. No: 33912; İ. DH. No: 33921; İ. DH. No: 37982; İ. DH. No: 34090; İ. DH. No: 34093; İ. DH. No: 38717; İ. DH. No: 36058; İ. DH. No: 37982

İrade-i Meclis-i Mahsus : İ.MMS. No: 5701

İrade-i Mısır : İ.MTZ, No: 839

Hariciye Nezareti Tercüme Odası : HR.TO. No: 14

Sadaret Mühimme Kalemi : A.MKT. MHM. No:87; A. MKT. MHM. No: 74; A. MKT. MHM. No: 90; A.MKT. MHM. No: 71; A. MKT. MHM. No: 49; A.MKT. M.HM, No: 80

Yıldız Esas Evrakı :Y.E.E. No: 17

- BAYRAKTAR**, Kaya, “Osmanlı Bankasının Kuruluşu”, *Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt III, Sayı: 2, Sivas 2002, s. 71-88
- BERKES**, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004
- BEYDİLLİ**, Kemal, “Ali Paşa, Mehmed Emin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul 1989, s. 425-426
- BİLGEGİL**, M. Kaya, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I – Yeni Osmanlılar*, Baylan Matbaası, Ankara 1976
- _____, M. Kaya, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:550, Sevinç Matbaası, Ankara 1979
- BUZPINAR**, Şit Tufan, “Mustafa Fazıl Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXI, Ankara 2007, s. 299-301
- CELALEDDİN**, Mahmud Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, (Hazırlayan: İsmet Miroğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul 1983
- CERİDE-İ HAVADİS**, 5 Şaban 1279, Nr: 1128
- CEVDET**, Ahmed Paşa, *Ma’ruzat*, (Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980
- COLLAS**, Bernard Camille, *1864’te Türkiye-Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, (Çeviren: Teoman Tunçdoğan), Bileşim Yayınevi, Ankara 2005
- ÇAVDAR**, Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara 2003
- _____, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1850*, İmge Kitabevi, Ankara Mart 2004
- ÇELİK**, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul Kasım 1994
- _____, Hüseyin, *Ali Suavi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993

- _____, Hüseyin, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti Ve Türkiye’de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 337-347
- ÇETİN**, Atilla, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Mısır Valiliği – Osmanlı Belgelerine Göre -*, Özel Basım, İstanbul 1998
- _____, Atilla, “İsmail Paşa, Hıdiv”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXIII, İstanbul 2001, 446-449
- DANIŞMEND**, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972
- DAVİSON**, H. Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, (Çeviren: Osman Akınhay), Cilt I, Papirüs Yayınları, İstanbul Ocak 1997
- DEVELLİOĞLU**, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 20. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2003
- DOĞAN**, İsmail, *Tanzimat’ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991
- _____, İsmail, “Tanzimat Döneminde Azınlıklar Eğitimi ve Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı: 2, Ankara 1991, s.461-471
- ELDEM**, Ethem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çeviren:Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000
- ERHAN**, Çağrı. Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri, İmge Kitabevi, Ankara 2001
- GÖÇGÜN**, Önder, *Ziya Paşa*, Türk Büyükleri Serisi Dizisi: 43, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 815, Ankara 1987
- GÖÇMEN**, Muammer, “Jön Türk Basını”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.665- 674

GÜLTEKİN, Edip, *Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 14537, İstanbul 1982

GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları No:14, Ankara 1997

GÜRSOY, Sahin, “Atatürk Döneminde Batı’daki Olumsuz Türk ve Türkiye İmajını Düzeltme Çabaları ve Türk Seyyahin Cemiyeti’nin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Doğumunun 125. Yılında Atatürk Özel Sayısı, Cilt: VIII, Sayı 3, Afyon Aralık 2006, s. 137-159

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Jön Türkler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIII, İstanbul 2001, s. 584-587

HASKAN, Mehmet Mermi, *Eyüpsultan Tarihi Türbeler*, Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul 2001

HATİDJEH, Fouad İzzet, *Lettre Du Prince Moustapha Fazil A Sa Majeste Abdul Aziz Sultan De Turquie*, Le Caire Imprimerie De L’institut Français D’archeologie Orientale, Caire 1940

<http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~royalty/islamic/i656.html#I656>, 25 Eylül 2009, 21.15

<http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~royalty/islamic/i653.html#I653>, 25 Eylül 2009, 21:35

İĞDEMİR, Uluğ, *Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma*, TTK., Seri: VII, No: 3, Ankara 1937

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Mısır’da Türkler ve Kültürel Mirasları*, IRCICA, İstanbul 2006

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Cilt I, Dergah Yayınları, İstanbul 1982

- _____, İbnülemin Mahmut Kemal, *Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958
- İNALCIK**, Halil-**SEYİTDANLIOĞLU**, Mehmet, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, İstanbul 2006
- İNUĞUR**, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982
- İRTEM**, Süleyman Kani, *Şark Meselesi-Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Hazırlayan:Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999
- İSKİT**, Server, *Türkiye Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, İstanbul 1939
- _____, Server, *Agah Efendi*, Ulus Basımevi, Ankara 1937
- KAPLAN**, Mehmed, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1948
- KARAARSLAN**, Mehmet, “Tanzimat ve Şurayı Devlet”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı: 3, Ankara 2005, s. 341-363
- KARAL**, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-İslahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Cilt VII, TTK., Ankara 1995
- KARAMURSAL**, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Dizi VIII, Sayı 11a, TTK., Ankara 1989
- KARPAT**, Kemal, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çeviren: Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara Haziran 2006
- KAYNAR**, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK., Ankara 1985
- KAZGAN**, Haydar-**ATEŞ**, Toktamış, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, Cilt I, İ.M.K.B. Yayınları, İstanbul 1999
- _____, Haydar-**ÖZTÜRK**, Murat-**KORALTÜRK** Murat, *T.C. Merkez Bankası*, Creative Yayıncılık, İstanbul 2000

- KOLOĞLU**, Orhan, *Osmanlı'dan Yirmi Birinci Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul Ağustos 2006
- _____, Orhan, “Osmanlı Toplumunda Kamuoyunun Evrimi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1998, s. 330-334
- KORAY**, Enver, “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, Cilt XLVII, TTK., Ankara 1984, s. 563-582
- KÖPRÜLÜ**, F. Orhan, “Fuad Paşa, Keçecizade”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XIII, İstanbul 1996, s. 202-205
- KUNTAY**, Mithat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, Ahmet Halil Kitabevi, İstanbul 1946
- _____. Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt I, Maarif Matbaası, İstanbul 1944
- KUTAY**, Cemal, *Avrupa'da Sultan Abdülaziz*, Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, Sile Matbaası, İstanbul 1970
- _____, Cemal, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, Cilt VI-VII, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1980
- KUTLUOĞLU**, Muhammed Hanefi, “İbrahim Paşa, Kavalalı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXI, İstanbul 2001, s. 330-333
- LÜTFİ**, Ahmed Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Cilt X, XI, XII, XIII (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Münir Aktape), T.T.K., Ankara 1988
- MARDİN**, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003
- _____, Şerif, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2004
- _____, Şerif, “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1698-1701
- MARDİN**, Yusuf, *Namık Kemal'in Londra Yılları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974

ORTAYLI, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Yayınevi, İstanbul 2007

_____, İlber, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1702-1703

ÖCAL, Hakan, *Bir Tanzimat Muhallifi: Mustafa Fazıl Paşa*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, No: 98579, Ankara Mayıs 2000

ÖNSOY, Rifat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)” *Belleten*, Cilt XLVII, Sayı:185, TTK., Ankara 1984, s. 195-240

ÖZEL, İsmet, “Tanzimat’ın Getirdiği Aydın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 61-66

ÖZKORKUT, Nevin Ünal, “Basın Özgürlüğü Ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı:4, Ankara 2002, s. 65-84

ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994

_____, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990)*, Cilt II, Kültür Bakanlığı Yayınları:1101, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1994

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1949

_____, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, M.E.B., İstanbul 2004

_____, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No: 1977-180/III, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1978

_____, Mehmet Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Cilt III, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1943

PARASIZ, İlker, *Para, Banka ve Finansal Piyasalar*, Ezgi Kitabevi, Bursa 2005

- RAHMİ**, Ali Es'ad, “Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul 1993, s. 508-510
- RASİM**, Ahmet, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, Cilt I, İstanbul 1924, s. 233-237
- SAATÇI**, Suphi, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı*, Cilt VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997
- SADGROVE**, Philip, “The European Press in Khedive İsmail’s Egypt (1863-1866)”, *Bibliothèque Nationale de France*, 2nd International Symposium History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East, Paris 2-4 November 2005, s. 1-6
- SAKAOĞLU**, Necdet, “Encümen-i Ülfet”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: III, Ana Basım, İstanbul 1994, s.172
- SALGAR**, M. Fatih, *50 Türk Müziği Bestekârı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005
- SAMİ**, Şemseddin, *Kamusu Türkî*, İstanbul 1317-1318(1900)
- SEYİTDANLIOĞLU**, Mehmet, “Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 3, Ankara 1992, s. 323-332
- _____, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868*, TTK., Ankara 1994
- SÖZEN**, Edibe, “Yeni Osmanlılar Ve Gazetecilik”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1992-1993, s.177-186
- SUBAŞI**, Turgut, “Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 753-782
- SUNAY**, Cengiz, “Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:3, Kocaeli 2002, s. 113-133

SUNGU, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat II*, MEB., Ankara 1999, s. 777-857

SÜREYYA, Mehmed, *Sicilli Osmâni-Osmanlı Ünlüleri*, Cilt II-IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999

ŞENER, Abdülatif, “Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye’de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Yayına Hazırlayan: Halil İnalcık/Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, İstanbul 2006, s. 489-498

ŞENLEN, Süheyla, “Türkiye’de İdari Yargının Doğuşu ve Tarihi Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: IL, Sayı: 3, Ankara 1994, s. 401-413

ŞEREF, Abdurrahman, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara Aralık 1985

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1997

TAKVİM-İ VEKAYİ, 8 Cemaziyelahir 1279, Nr: 672

TANSEL, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal’in Mektupları-İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları*, Cilt I, TTK., Ankara 1967

TASVİR-İ EFKAR, 7 Cemaziyelahir 1279, Nr: 45

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, T.C.M.B. Yayınları, Ankara 1997

TEVFİK, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar-İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, (Günümüz Türkçe’sine Uygulayan: Şemsettin Kutlu), Pegasus Yayınları, İstanbul 2006

_____, Ebuzziya, *Paris’ten Bir Mektub*, Artin Asadoryan Matbaası, Dersaadet 1326

THE NEWYORK TIMES, 29 November 1869

THE TIMES: 23 July 1869, p. 12; 19 November 1867, p. 4; 9 November 1867, p.11

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1998

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991

TÜTENGİL, Cavit Orhan, *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, Belge Yayınları, İstanbul 1969

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000

UÇMAN, Abdullah, “Ziya Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, YKY., İstanbul 2008, s. 701-703

UNAT, Faik Reşat, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, TTK., Ankara 1974

UN IMPARTIAL, *Reponse A Son Altesse Moustapha Fazil Pacha Au Sujet De Sa Lettre Au Sultan*, Chez Lez Principaux Libraires, 1867

UPTON, Judy, “Abdülaziz’in Avrupa Seyahati”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1998, s. 119-127

ÜLGER, Mustafa, “19. Yüzyılda Osmanlı Fikir Hayatında Konakların Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No: 13:1, Elazığ 2008, s. 197-206

VAPEREAU, G. Par, “Moustapha Fazil Pacha”, *Dictionnaire Universel Es Contemporains*, Librairie De L. Hachette, Paris 1865, s. 1292

YENİAY, İsmail Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ekin Basımevi, İstanbul 1994

YENİ SABAH, 2 Mayıs 1961, s. 2

ZİYAD, Ebuzziya, *Şinasi*, (Yayına Hazırlayan: Hüseyin Çelik), İletişim Yayınları, İstanbul 1997

EKLER

Ek 1: Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Paris'ten Yolladığı Mektup:

Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur. Onların çevresini sarmış kimseler, doğruluğu kendilerinden bile saklarlar. Çünkü bunlar, gözlerini olanca hırsları ile dikkatleri hükmetme ve hükümette bulunma lezzeti içinde ve bunun tam ortasında yaşadıklarından, halkın çekmekte olduğu türlü sıkıntıları, eziyetleri yine o halkın tembelliğinin sonucu şeklinde yorumlarlar. Öte yandan, bu tipteki adamlara göre devletlerin güçten düşmesi, zayıflaması ve gerilemesin tarihin ve tabiatın değişmez kanunları gereğidir; bunun önüne geçmeye imkan yoktur ve kadere boyun eğmek en tabii yoldur.

Birtakım asılsız ve saçma haberlere saplanmaksızın, doğruluğu görmek için, cesaretli bir sadakat lazımdır. Hele doğru olanı bir padişaha anlatabilmek için, çok daha fazla cesaret ve sadakat gereklidir. İşte bu çeşitten bir sadakat ben kulunuzdan hiçbir zaman eksik olmadı. Bunu ispat için, gerek siz padişah hazretlerinin ve gerekse beni bu gurbet diyarına sürdürmeye sebep olanların hafızalarına müracaat ederim.

Gerçi, bu sadakatin ve siz padişah hazretlerine karşı çok belirgin olan iyi niyet ve bağlılığımın, elle tutulur gözle görülür belgelerini göstermek, yani vatanımızın ıslahını, hatta daha doğrusu yeniden canlandırılmasını elde ettirecek uygun bir görev elime geçmedi. Ama ne var ki, devletinizin yüzündeki örtüyü kaldırıp, bugünkü idarenin kötülüklerini ve hükümetimizin yararlarını siz yüce padişahımıza, herkesten önce ben arz etmek cesaretini gösterdim. Benim bütün duygu ve düşüncelerim sizin hizmetinizde ve size yararlı olmaya dayalıdır. Gerek hükümdarlık şahsiyetinizce dayalı karşı olan bağlılık ve iyi niyetlerimden, gerekse vatanıma karşı duyduğum sevgiden dolayı, görünürde olsun ya da olmasın bizleri kuşatıp avucuna almış bulunan kötülükleri bir kenardan seyretmeye artık tahammülüm kalmadı. Siz yüce padişahımızın temiz ve bağışlayıcı kalbine karşı derin inancım sarsılmadan, kısacası henüz vakit geçmemişken, bir çare bulup, kendimizi içinde bulunduğumuz şu kötü durumdan kurtarmalığımız için, ortalarda olup bitenlerden hiçbirini gizlemeden, size anlatmayı gerçek bir yurttaşlık görevi saymaktayım.

Şevketlü efendim; devletinizdeki Hristiyan uyruğun ortaya atıp körüklediği ihtilal eserleri, aslında bütünüyle bizim dış düşmanlarımızın fesatlarından doğmaktadır. Bununla birlikte, bu konuda şimdiki hükümetin de büyük kusurları bulunmaktadır. Zira, bir zamanlar yapılmasında hiçbir sakınca görülmeyen en masum hareketler bile, bugün artık her cins yabancı asıllı uyruklulara bir zulüm ve gadirlik gibi görünüyor. Avrupalılar zannediyorlar ki Türkiye'de zulüm gören ve bela çeken, her fırsatta ve her şekilde harekete uğratılanlar, sadece Hristiyan asıllı milletlerdir. Halbuki durum hiç de böyle değildir. Müslümanlar - ki yabancı devletlerden hiçbirisi onları korumayı akıllarına bile getirmezler - öteki milletlerden çok daha fazla ezilip harap olmuşlardır.

Müslümanlar, bilindiği gibi mertçe bir sabır ve tevekküle, bu ıstırapları şimdiye kadar çekmişlerdir. Avrupalılar ise bunun farkında bile değildirler. Oysa Müslümanlar, devletin ve hükümetin dizginlerini elinde tutan siz padişah hazretlerinin kanıyla aynı kandan oldukları için, tahtınıza ve saltanatınıza itaat ve sevgi göstermeyi Kur'an'ın emirlerinden sayarlar.

Lakin şevketlü efendim, izin verirsiniz size söyleyeyim ki artık, Müslüman halkımızda da fedakarlık edecek hal ve tahammül kalmadı. Yer yer yükselen hoşnutsuzluk sesleri her ne kadar susturulmak isteniyorsa da, yine de her taraftan işitiliyor. O halde, bu durumdan onları da bu dereceye kadar ümitsizlik ve kötümserliğe düşürmek hem sizin sülalenize, hem de kendilerine pek zararlı olacaktır.

Özellikle sizin padişahlık anlayışınıza ve belki nazırlıklarınızın da anlayışlarına aykırı düşen bir durum gösterdiği halde, bugünkü devleti idare ediş tarzının kötülüklerinden doğan birtakım olumsuz gelişmeler vardır ki bunlar Türk soyundan gelenleri gittikçe yozlaştırmaktadır. Siz padişah hazretlerinin kudretiniz ve geniş bilginiz herkesçe kabul olduğu halde, çeşitli zulümler ve kötülükler yüzünden millet bundan yararlanamamaktadır. Yüce Türk soyundan gelmiş olmakla iftihar eden bazı sadık kullarınız, vatana karşı besledikleri derin sevgileri gereği bu milletin böylece zayıflayıp azalmakta bulunduğunu görerek çok haklı bir üzüntü duymaktadırlar. Lakin, bunun en belli başlı sebeplerin askerlik usulünün yolsuzluğu olduğunu gördüğüm halde, yine de beni en çok korkutan husus bu değildir. Belki yakın bir zamanda göreceğimiz geleceğin kötü gelişmeleri konusunda beni en çok korkutan şey, birçok esir milletlerde olduğu

gibi Osmanlılarda da belirtilerini görmeye başlayan ahlak düşkünlüğüdür, ki bu her gün daha fazla artmakta, derinleşmekte ve yayılmaktadır.

Şevketlü efendim; dört yüz sene evvel, babalarımızın Doğu Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak ve Konstantin'in bütün dünyaya başkent olarak ilan ettiği ünlü beldeye çok büyük bir şan ve şerefle, haklı bir zaferle gelip oturarak tarihte böylesine şanlı fetihlere nail olmaları, sadece din gayretinden ileri gelmemiştir. Belki din gayreti ve askerlikteki üstün cesaretleri, onların milli ahlaklarının bir ışık gibi yansımından başka bir şey değildi. Evet onlar, kendilerini yöneten amirlerine ve subaylarına itaatliydiler; lakin bu itaat kendileri tarafından, kendi istekleriyle belirlenmiş ve kabul olunmuş bir serbestlik içinde ve özgürlük temeline dayalı olduğu için her birinin kalbi ve aklı alabildiğine hürriyet havası içindeydi. Bilemiyorum nasıl güçlü bir mayadan gelme ve nasıl yaratılıştan var olma bir yücelik birleşmiş ve bunlar onlarda kendiliklerinden bir düzen ortaya koymuştu. İşte, bu düzendir ki onların çok canlı olan ahlak ve karakterlerini muntazam bir hale koyarlardı. Hasılı fazilet ve olgunluk onların kalplerinde ve zihinlerinde yuva yapmıştı.

Asıl bu kaynağın hızıyladır ki, onlar öylesine büyük bir devlet yapısına kolaylıkla sahip ve neticede muzaffer oldular.

Gerçi şu dünyada iyi ahlak, milletlerin nazarında her zaman ve başlı başına geçerli bir kuvvet değildir; kötülüklerde zaman zaman hüküm ve fermanlarını yürütürse de, şurasını unutmamalıdır ki asıl ve esas olan birincisidir ve devletlerin onsuz ayakta durabilmesi kabil değildir. Çünkü şu iyi ahlak denilen şey, anlaşılan yalnız kendine özgü bir yücelik taşıdığı içindir ki o parıldadıkça bir millet yükselip gelişir; öte yandan kötülükler arttıkça da o millet belasını bulur.

Şevketlü efendim bizim milletimizde ahlakın günden güne bozulması, kötülüğü tenezzül etmeme, namus, yurtseverlik ve iyilikseverliğin gittikçe azalması vatanlarını gerçekten seven, sizin şanınızın artmasını ve vatanımızın mutluluğunu yürekten arzulayan kimseler için, büyük bir endişe teşkil etmektedir. Ama bu iyi ahlak bizim milletimizde nasıl bozulmasın ki; bu milletin fertleri de, yurttaşları bulunan gayri Müslim milletlerin uğradıkları belaları birlikte çekmektedirler. Her türlü zulümlere ve haksızlıklara ve doğrudan doğruya sizin gözleyip izlemeyeceğiniz, kontrol edemeyeceğiniz küçük memurların keyiflerine göre yürüttükleri işlemlere, yersiz

davranışlara maruz kalırlar. Tekrar edeyim; bunların yaptıkları ettikleri sizin tarafınızdan hiçbir zaman öğrenilemez. Türkiye'de bir kamuoyu halka ortak bir duygu ve fikir bulunmadığı için, birçok küçük memur, yolsuz tutum ve davranışlardan dolayı hiçbir zaman sorumlu tutulmaz. Durum böyle olunca, bu çeşit memurları istediklerini yapmaktan kim alıkoyabilir. O halde şöyle bir ayırım yapalım: Sizin halkınız iki kısımdır; bunlardan bir kısmı zalimlerdir ki hiçbir engelle karşılaşmadan istedikleri zulmü yaparlar. Bir kısmı da mazlumlar, yani zulüm görenlerdir ki daima kötülükler altında ezilirler. Birinci kısımdakiler sizin taşımakta olduğunuz büyük ve sonsuz güçten yararlanarak, yapılması gereken her şeyi yapmaya cesaret ederler; ikinci kısımdakiler bu zalimlerin zulümleri altında ezile ezile, ister istemez iyi ahlaktan uzaklaşırlar. Çünkü bu mazlumlar o zalimlerin istedikleri her şeyi yapmayı artık kanıksamışlardır. Eğer onları sizin yüce katınıza şikayet edecek olsalar, kendilerine derhal asi ve edepsiz damgası vurulacaktır. İşte, en tabii şey olan şikayet haklarını bile kullanamama yüzünden bunların ahlaklarında yavaş yavaş bir çözülme başlar; bu çözülme bir alçaklıktır ve siz padişah hazretleri de bilirsiniz ki bu alçaklık gitgide korkaklığa dönüşür, düşünme ve hüküm verme gücünü tamamen körletir.

Osmanlı kanı o kadar gençlik, dinçlik ve mertliğe sahiptir ki ahlak böylesine bozulmuş olduğu halde bile yine de çalışkanlık, fedakarlık, yurtsever ve iyilikseverlik, askerlik cesareti, ölümden korkmama, soğukkanlılık gibi hepsi Türk milletine mahsus olan ve her şeyden önce sosyal adalet kurallarını bize sevdiren merhamet ve temiz yüreklilik vasıfları ortadan kalkmamıştır. Ancak şurasını unutmamalıdır; henüz ortadan kalkmamış olan bu faziletler, bunca engeller ve zorluklar karşısında daha ne kadar direnebilir? Kıyamete kadar bu böyle kalabilir mi? Padişahım, malum olsun ki bunlarında ortadan silineceği gün, artık bizim çözülmemizin ve yok olmamızın önüne geçecek hiçbir çare bulunamaz.

Osmanlı devletinde bulunan gerek Müslüman, gerek Müslüman olmayan halkın ahlakının böylelikle bozulmakta olduğunu beyan ederken, onların yaratılıştan taşımakta oldukları derin ve ince zeka güçlerine musallat olmaya başlayan fenalıkları da siz padişah hazretlerinin katına iletmeye kendimi mecbur bulurum.

Lakin öyle bir sevgi, zihin gücü ve sağ duyuya sahiplerdi ki, bu ancak sağlam ve çok kuvvetli olan ruhların meyvesidir. Olayları öylesine kavrayan ve kararları hemen buna

göre alan bir akılları vardı ki, bindikleri küheylanların önünden sürekli kaçan ince fikirli uluslarda bu üstünlük yoktu.

Eyvah ki sağduyuya sahip vatandaşlar şimdi,kendilerinin hiçbir teşebbüsüne meydan vermeyen, başına buyruk bir hükümetin mengenesi altında ezilip kalıyor. Sizin devletiniz de Osmanlı milleti, yaratılışlarına aykırı bulunduğu halde, hatta Rumlardan fazla, idarede istiklal yoluna yöneldiler. Biz ki Türk ulusuyuz; İstanbul'un eski Rumları gibi yüzden dirayetlilik gösterip, sonradan özgür devletin korunmasına ve devamına çaba göstermemek gibi şeyler bizlerde bulunmamalıdır. Biz öyle bir ulusuz ki, dünyaya bakıp sadece duygu ve düşüncemizin genişliği ile ona şaşar kalırız; yahut da aklımızın yetmediği şeyler karşısında duruyoruz. Bu sebeple, bu günkü devlet yönetimi bir süre daha bu haliyle devam edecek olursa, Türk unsurlar içinde devleti yönetecek adamlar bulmak gerçekten pek zorlaşır bari uyuşumumuz altında bulunan milletler bizden daha iyi ve imtiyazlı bulunsalar neyse... Lakin eyvah ki oda öyle değildir.

Halbuki şevketli padişahım: günümüzde Osmanlı devletinin belki dirayetli ve terbiyeli adamların elindedir, bu yönetimin en namuslu, en sadık kimseleri beklemektedir. Avrupa'da bütün hükümetler aynı zamanda halklarının eğitimiyle de meşguldürler. Bu konuda orta derecedeki milletler bile büyük çabalar gösterirler. Buna bir misal olarak biz padişah hazretlerine İsviçre'yi gösterebilirim. Bu memleketin ahalisi içinde, okuma yazma bilmeyen tek bir adam bile bulmak güçtür. İngiltere devleti ki, kendisini idare etmekte olan hükümet, geniş yetki ve imtiyazlarını azar azar da olsa terk etmekte gayet ağır davrandığı halde, şu son yirmi beş yıldan bu yana halkına, onları eğitecek ve işe yarar hale getirecek bilgiler kazandırmak konusunda büyük gayretler gösterdi. Prusya'nın Sadova Muharebesi'ni kazanışının en büyük sebebi, Prusya halkının Avusturya halkından daha bilgili oluşudur. O halde, Avrupa devletleri bu kadar fedakarlıklar göstererek ilerlerken, biz niçin olduğumuz yerde kalmaya, hatta gerilemeye razı olalım?

Padişahım; ya hiçbir işe yaramaksızın öylece bomboş kalıp duracak yahut da oraya devamı ancak beş-on tembel ve hakir çocuktan başka kimsenin rağbet etmeyeceği, bir takım kalitesiz okulları yer yer çoğaltma işinin ülkenizde ilmi yaymaya yararlı bir yol olduğunu sanacak ve buna inanacak mısınız?

Milletlerde düzen ve güveni sağlayan ve öteki bütün düzenlerin anası olan şey, sadece hürriyettir ki onun yerini başka hiçbir şey alamaz esirlik altında bulunan bir millet ise, imkanı yok eğitim ve öğretimine iltifat etmez ne zaman bir milletin bütün hakları, kendisini yöneten devletin sağlam garantisi altında bulunursa, o millet her fırsatta iyiyi ve doğruyu arar, bilgi ve kültür sahibi olmaya rağbet gösterir şurası acık bir gerçekliktir ki cahillik ve esirliği kabullenmiş, bunları kanıksamış milletler hem alçak hem de hain olurlar.

Eyvah ki şevketlü efendim; şu içinde bulunduğumuz dönemde bizdeki bela sadece iyi ahlakın çökmese ve yaratılıştan mevcut olan zekanın gerilemesi meselesinden de ibaret değildir biz millet olarak birde yoksulluk denen o korkunç bela ile karşı karşıyayız ve bununla da uğraşmaktayız devlet hazinesinin sıkıntısı defa padişah hazretlerinin gözüne çarptı ve büyük üzüntüye yol açtı. Askerlerin ve memurların maaşı vaktin de verilmediğinden kaç defalar kederlendiniz ve bu kederinizi de açıkça belirttiniz. Doğu bölgelerimizde, aylıkları kendini geçindirecek durumda olmayan memurlar, ihtiyaçlarını ister istemez halkın sırtından çıkaracakları için, bu aylıkların yeterle bir oranda verilmemesinden dolayı kaç kereler siz padişah askerlerinin yüce kalbi hüznüyle dolmuştur. Lakin, Osmanlı devletinin mali sıkıntıları şöyle dikkatle gözden geçirilecek olsa o kadar keder ve hayret verecek ölçüde değildir. Sonra, sizin o çeşit devletlerindendir ki mevcut nüfus, sayılarına oranla denge bakımından son derece kanaatkar bir şekilde geçimlerini sürdürürler. Durum böyle olduğu halde, hangi sebeplerdir ki devletinizi ezmektedir. Bunun sebebi her şeyden önce vergilerin pek düzensiz bir şekilde değerlendirilip toplanması; ikinci olarak ta halkın çok tembel ve cahil oluşu yüzünden bu yoksulluğa saplanmış bulunmasıdır. İşin gerçeği de şudur ki, başka devletlerin halkı tarafından pek hafif görünen yükleri bile sizin ahalinizin kaldırmaya gücü kalmamıştır.

Sanat, ticaret ve tarım günden güne öylesine azalmaktadır ki memleket halkı nerede ihtiyacı bulunduğunu anlamaktan bile aciz kalmış ve ihtiyaçların nelerle ve nasıl giderilebileceğini duygusunu kaybetmiş durumdadır zira ortalıktaki şu haraplığı, bitkinliği gördükleri halde tüyleri bile kımıldamıyor; içinde bulundukları perişanlıktan kurtulmak için en küçük bir teşebbüse bile lüzum görmüyorlar.

Şevketli efendim; buralarda Avrupalılar, bizim her milletimizden hem de mezheplerimizden şikayet etmekten bir an bile geri durmuyorlar. Diyorlar ki: "Türk milleti askerlerinden başka hiçbir sanat ve meslek bilmez; onların devamlı olarak kedere boyun eğişleri bizleri çalışmamıza bile engel olmaktadır." Halbuki bizim soyumuz da öteki milletler derecesindedir.gerçi ecdadımız kendilerini askerlik alanında güçleri ve kahramanlıkları ile tanıtmış ve bu başlangıçtan yola çıkmışlarsa da, bu tutum kendileri için ancak o zamanlar için zorunlu ve yararlıydı. O zamanın şartları bunu gerektiriyordu. Zaten, onlar, bu tutumlarında yalnızca değillerdi; kendilerinden önce aynı yolu denemiş bulunan Frankları, Germenleri ve Arapları taklit etmişlerdi. Aslında insanların kişilikleri askeri hareketlerde de, sanatın çeşitli dallarında aynıdır. Bundan dolayı yiğitlikleri ve kahramanlıkları ile tanınmış her ulus, kendilerini yavaşlamaya zorlayan sebepler ortadan kalktıktan, rahat kaldıktan sonra, pek ala tarım ve sanata yönele bilir. Fransa ve İngiltere halkı buna en güzel örnektir.bizim dini inançlarımız da tanrının ezeli iradesine boyun eğmek konusunda öteki dinli inançlarından farklı değildir. Hristiyanlıktaki günah çıkarmak inancı kadere ve alın yazısına yeterince inanıp tevekkül göstermemizin aynıdır. Havarilerden Petrus, bir seferinde vaazı sırasında insan o büyük yaratıcı gün elinde, bir çömlekçinin elindeki çamur gibidir demiştir. İşte bu inanç bile Hristiyanlar'ı yinede para kazanmak zengin olup rahat yaşamak için inanılmaz derecede zihin yormaktan ve çalışmaktan geri koymuşlardır. Bu alanda bizim onları taklit etmemiz akılcılığı en zorunlu bir sonucu olmak gerekir.

Milletimizi başka milletler gibi çalışkan, ilme ve sanata yönelmiş olmaktan alıkoyan sebep, sadece mülki idare tarzındaki düzensizlik ve yetersizliktir. Eğer bir insan, herhangi bir yerde, yine insanları hor görüyor, onları hakaretle karşılıyorsa, o insanın dünyanın çeşitli ürünlerinden gereği gibi yararlanmaya hakkı olmamalıdır. Herhangi bir ülkede zulüm ve zalimlik ortalıkta kol geziyorsa ve bir kimse böyle bir yerde kendi alın teriyle kazandığı şeylerden kendisinin hiçbir şekilde istifade edemeyeceğine kanaat getirmişse, gayet tabidir ki çalışma hevesini bütünüyle yitirir.

İşte, 1789 senesinden patlak veren ihtilalden önce Fransa'da durum tamamıyla böyleydi. Şu güzel Fransa ki siz bugün onu hayranlıkla seyredersiniz ve ben de aynı hayranlıkla doluyum; evet işte bu Fransa, her türlü şartlar ve münasebetler bakımından dünyada birinci olduğu halde, o zamanlar çevresindeki sanatta ilerlemiş milletlerden

örnek almadı. Gerçi hükümette sanayiinin gelişmesi için bütün güçlerini harcayan nazırları da vardı, ancak bunların çabaları da yeterince sonuç vermedi. Belki bazı kımıldamalar görüldü ama halkta hürriyet olmadığı için, sanat ağacının dalları beklenen meyveleri veremedi. Eyaletlerin bazılarında insan olduğu zorlukları fark edilen bir köylü, ormanlarda gezinip sadece hayvan postları ile giyinirken, en basit ve gösterişsiz bir elbise kendisine övünç verici üniformalar gibi gözüktü. İhtilalden otuz yıl önceki Fransa buydu. Fakat milletin hürriyeti kazanmasından sonra - evet efendim, hesabım doğrudur - tam otuz sene sonra her şey birdenbire ve baştan başa değişti. Fransız milleti, hürriyet sayesinde dünyanın en çalışkan ve en zengin milletlerinden biri oldu.

Bunun sebebi şudur ki; milletler sadece manen değil maddede hürriyet sayesinde yaşayabilirler. Hakların korunmasının bulunmadığı yerlerde nihayet ekmek de bulunmaz olur, hürriyet gibi oda önünde sonunda mumla aranır hale gelir.

Şevketlü efendim; her zaman bir devlet şu belirttiğim üzüntü verici hale gelirse ve bunun sonucu olarak, mayasında bulunan, zeka ve fazilet üstünlükleri günden güne sarsılmaya, yok olmaya yüz tutarsa; halkı büyük bir yoksulluk içine düşüp devlet hazinesinde de giderilmesi güç sıkıntılar baş gösterirse, o vatanda yaşayan gayretli kimseler ve devlete bağlı uyruklular sadece ıslahat isteğiyle yetinmemelidirler. Bizde şimdiye kadar kaç defa ıslahat vaat edildi.hatta bir kısmı yerine getirildi.Bunu bir yana bırakalım şu anda bendeniz size şu satırları yazarken bile yeni ıslahat vaat edilmiyor mu? İşte bundan dolayıdır ki biz derece daha ileri gidip bu yazımızı resmen ve engin bir saygı ile sizin yüce katınıza sunuyoruz.

Şevketlü padişahım; böyle özür ve sağlam bir düzen, Müslümanların da, Hristiyanlarında her türlü hak ve görevlerini güven altına almış bulunacağından, Avrupalıların hakim ve mahkum arasında gerçekleştirilmesini imkansız zannettikleri dengeyi mutlaka gerçekleştirecektir.

Ah şevketlü efendim; daha şimdiden görür gibi oluyorum ki sizin çevreniz sarmış bulunan hainler ve cahiller, özgür düzen sözünü ne kadar kötü manalara çekeceklerdir. Onlar özgür düzen padişahın özgürlüğünü ve sultanlık yetkisini elinden alıp onu sadece bir alet derecesine indirir sözüyle siz padişah hazretlerine ve bütün Müslümanlara en

sevgili şeyleri olan dinlerini ve elbiselerine kadar her türlü adetlerini terk etmeye ve değiştirmeye mecbur kılar; sözlerini söyleyerek halkı kandırmaya çalışacaklardır. Ya cahil ya da hain olan bu kimseleri her kimse siz hakaretle çevrenizden kovunuz.özgür düzen denilen şey ne sizin ne de halkın zararına olur; ancak kendi başlarına buyruk olanların davranışlarını sınırlar: Özgür düzen milletin namusuna ve gelişimine aykırı düşen hiçbir şeyi zorlamaz, tersini fertlerin malını mülkünü güven altına aldıktan başka, kutsal olan dinide korur. İnsanları içinde yaşadıkları ortamda huzura ve rahata kavuşturduğu gibi kişinin şahsi özgürlüğünü de garanti altına alır.

Bunu bir başka açıdan da ele almak gerekirse, özgür düzen, kısa bir zaman içinde, Avrupa milletleriyle olan her türlü ilişkilerimizde de gelişme ve düzelmeler sağlar.

Şevketlü efendim; Türkiye'de yabancı memur ve görevlilerin, bizim işlerimize yaptıkları müdahaleden dolayı ne kadar büyük zararlar gördüğümüzü bilmeyen var mıdır? Bunlar belki binlerce defa medeniyet ve insanlık yoluna girmediğimiz için bağırıp çağırmışlardır. Ne var ki aslında hemen her sefer bu uyarmalarının altında sadece kendi millet ve menfaatlerinin yattığı görülmüştür bunun daha da kötüsü millet ve menfaatleri bu memleketlerinin fertlerinin içinde yerli yersiz baskılara başvurulmuştur. O halde özgür düzen kabul edilip uygulanacak olursa, devletin temeline yeni bir güç katılmış olacağından yabancıların işimize burun sokmalarından da kurtuluruz. Bizzat Osmanlı devleti ülkesinde her cin ve mezhepten halkın koruyucusu olunca artık başkalarına söz düşmez.

Evet şevketlü efendim, devleti kurtarınız. Çünkü zaman acele etmeyi gerektiriyor. Ecdadımızın devletini kurtarınız... Ve kurtarınız o devleti ki bunca kanlar ve gözyaşları dökülerek meydana getirilmiştir. Gerçi onun şanı ve şerefi tarihçe pek yüksektir fakat şimdiki hali oldukça üzücü ve esef vericidir.Bu halin ağırlığı kalbinize ne derece ağırlığını koyacaksa dışarıdaki bizi o derece korkutmaktadır. Gerçi memleket içindeki bu haraplık ve çöküntü belirtileri insanız ürkütüyorsa da siz padişahımız hazretlerinin güçlülüğü ve zekası bunları hayal olmaktan kurtaracak ve gerçekleştirecektir. Harekete geçtiğiniz zaman dış düşmanların kıskırtmasıyla memleket içinde kendini gösterebilecek her türlü ayaklanmayı ve direnmeyi, sizin yiğitçe ve askerce cesaretiniz ve sahibi bulunduğunuz ordu derhal sindirebilir. Yalnız bu ordu galip geldiği böyle bir halka karşı ekmek ve akıl bunlardan sonrada özgürlüğü konusun da garanti verebilir

mi? Gerçi siz sizin ülkenizin bazı bölümlerine mirasçı olma arzusunda bulunan bazı devletlere karşı bazı ufak tefek imtiyazlar vermek suretiyle büyük bir mücadelenin patlak vermesini belli bir zaman için erteleyebilirsiniz. Ancak bundan bizler ne kazanabiliriz. Bir süre sonra yeni bunalımlar geldiğinde mademki bugünkünden daha zayıf daha sakın daha miskin ve daha harap bunalacağız öyleyse şimdiden bu mücadelenin önlemini almamız gerekir. Lakin elimizde silah olarak değil. Belki etrafımızda, medeniyette ilerlemiş olmanın manevi askerleriyle korunur bir halde yola çıkmamız icap eder. Eğer, kendimizi ahlakça aklın ilkelerine dayalı olarak kalkındırırsak, mutluluğun yolunu bulmuş oluruz. Zaten buna teşebbüs ettiğimiz gün, başarının yarısını kazanmış sayılırız.

Padişahım; geçmekte olan her sene bizim üzerimizden bazı yabancı devletlerin yardım ve koruma imkanlarını biraz daha azaltıyor, yaşama ve var olma gücümüzü biraz daha zayıflatıyor. İngiltere devleti, bize yardım etmek ve bizi korumak için bundan on iki yıl önce gösterdiği gayreti ve iyi niyeti şimdi göstermiyor. Avusturya devleti, Almanya ile yaptığı savaşı kaybettikten bu yana, artık güçlü batı devletleri arasından çıkıp bir doğu devleti dercesine indiğinden dolayı, şimdi Osmanlı ülkesindeki Slav milletlerini okşayıp kışkırtarak onları kendilerine çekmek politikasını gütmektedir. Hasılı, çok dikkatli olalım ve artık kendimize gelelim. Zira, halimizin en yeri şurasıdır ki on iki yıl önce bize müsait görünen Avrupa kamuoyu bugün bütünüyle aleyhimize dönmeye yüz tutmuştur.

Siz padişah hazretleri, bir kere olsun lütuf ve tenezzül göstererek Paris, Londra ve Floransa gazetelerine baksanız. O zaman göreceksiniz ki bizim devlet olarak varlığımızı korumakta pek büyük menfaatleri bulunan batı memleketlerinde, bugün bize yakında düşüp harap olacak bir devlet gözüyle bakıyorlar. Fransa, İngiltere ve İtalya devletlerinin hükümet yöneticileri, her sabah yataklarından kalktıklarında, sizin devlet adamlarınızın yaptığı işlere ve halkımızın çektiği dert ve belalara dair olan havadislere göz gezdirerek, 'Bu devletin düzelmesi artık mümkün değildir, düzeltilmesi mümkün olmayan bir devletse elbette mahvolur. Artık bu devleti kendi haline bırakalım, varsın alnına yazılmış bulunan çöküntüye uğrasın. Çünkü onu bu çöküşten kurtarmanın hiçbir çaresi yoktur' diye birbirleriyle konuşuyor ve yazışıyorlar.

O halde padişahım; onların keramet gösterircesine atmakta oldukları bu haberleri bizler yalanlayalım, güçlü bir kalkınma ve gelişmeyi öngören bir değişikliğe yönelelim. Bu değişiklik sizin düşünceniz, sizin görüşünüz ve sizin elinizle olsun. Öte yandan bize düşmanlık beklemekte olan batı kamuoyunu da kendi tarafımıza çekmeye gayret edelim ki, bunlar bize düşman olacaklarına dost olsunlar.

Fransa'ya, İngiltere'ye, Almanya'ya ve İtalya'ya bizim ne soyca ve ne de dince zayıf bulunmadığımızı, soyumuzun ve dinimizin bizi kötülüğe ve zayıflığa zorlamadığını ispatlayalım. Onlar bizi, içinde bulunduğumuz zayıf durumdan dolayı acı acı ayıplıyor, bize 'Hasta adam, ölü adam' diyorlar; biz kendilerine canlı olduğumuzu gösterelim. Benim size göstermek istediğim çareler yeni icat edilmiş, tehlikeli ve başka yerlerde denenmemiş şeyler değildir. Yüce tanrıya şükürler olsun ki, Türk milleti miskinlik ve tembellikten daima nefret etmektedir. Tarihe bir göz gezdirilecek olursa, vaktiyle böyle tehlikeli hallere düşmüş daha başka milletlerin, o zaman almış oldukların türlü çarelerin bulunduğu görülür. Siz padişah hazretleri, öteki milletleri kurtaran çareleri kullanabilirsiniz.

Şevketlü efendim; böyle tehlikeli dönemler geçirmiş olanlar, şu yer yüzünde, sadece sizin hükmettiğiniz halk değildir. Bugün Avrupa'da bile, her türlü siyasetlerinde değişiklik ve ıslahat yapmaya muhtaç olan başka devletler de vardır. Bunu bir tarafa bırakalım, Fransa devletinin size yukarıda halini arz etmiştim. Fransa'nın o dönemdeki bu kötü hali, sadece sanayisinin yetersizliğinden ve gelişmemesinden değildi. Devlet hazinesi her on senede bir defa iflasa gitmedikçe maaş açıklarının kapatılması mümkün olamazdı. Hatta çeşitli zulümler memleketin her tarafında o kadar ilerlemişti ki, o günlerde Fransa padişahı olan XV. Louis'ye bir gün tanınmış bir siyaset adamı şöyle hitabetten çekinmemiştir: 'Sizin hükümetinizde, kendisini nazırlarınızın intikam pençesinden uzak kalacak kadar yüksek zanneden tek bir adam bulunamayacağı gibi, küçük bir kasabada naiplik yapan bir memurun zulmünden korunacak kadar güven içinde bulunanı da yoktur.' Bu sözden çıkarılacak mana açıktır: memurların zulmünden yakasını kurtarabilecek tek bir adam bile olamaz.

Fransa devleti, o tarihlerde itibarını o kadar kaybetmiştir ki, hükümet hangi siyaseti izleyeceğinden aciz kalmıştır. Her gün yeni bir usul ve düzen tecrübe etmeye kalkışıyordu. Fransa, özellikle meşhur yedi yıl savaşından sonra, adeta üçüncü sınıf bir

devlet derecesine inmişti. Durum böyleyken, bu devlet nasıl oldu da birinci sınıf bir devlet haline geldi? Hem de bütün bunlar birkaç sene içinde oldu. İhtilalden kısa bir süre sonra, bütün Avrupa devletleri aleyhine birleştikleri halde, yiğit ve yurtsever Fransız askerlerini mağlup edemediler. İşte Fransa'nın çok kısa bir zaman içinde bu gücü kazanması, köhneleşmiş idare düzenini değiştirmesi sonucu mümkün olabilirdi. Gerçi bu büyük ve korkulu değişikliğin meydana gelişi, nice gözyaşı ve nice kan dökülmesine mal olmuştur. Böylesine gözyaşlarının ve kanlarının dökülmesine sebep ise, gerekli ıslahatın vakit ve zamanıyla yapılp, bir dereceye kadar geç kalınmış bulunmasıdır. Bu zaman, bugün bizde de geçmektedir; hatta Müslüman ve Hristiyan pek çok kimse 'vakit vakit' diye bağışmaktadırlar.

Lakin böyle utanılacak ve ilk bakışta çaresiz görünecek bir durumdan dolayı, sanki devleti yeni bir kalıba döker gibi, yepyeni düzenlere başvurarak kurtaran ülke sadece Fransa değildir. Ne zaman ki küçük bir Sardunya kralı, büyük bir İtalya krallığı fikrine düştü; amaca ulaşmak için ilk önce asker toplamaya başladı; bunlardan daha evvel halkına gerekli özgürlüğü verdi. O günden itibaren bütün İtalyanların kalplerinde ve akıllarında hükmünü geçirmeye başladı. Bütün Avrupa, onun tutumunu ve davranışını beğenip alkışladı. Tam zamanında özgürlük kelimesini ortaya koymuş olması sayesinde, daha o küçük Sardunya kralının ölümünden önce, oğlu Victor Emanuel'in devleti, ülkeyi üç kat büyüteceğini ve başına Avrupa'nın hatırı sayılı taçlarında birini giydireceğini anlatmış.

Sizin çok yüce düşünce görünüşünüze arz edecek daha pek çok örnek bulunmaktadır. Mesela Avusturya devleti de, dille tarif edilemez bir çöküntü derecesine inmişken halka özgürlük vermek gerekli ıslahat gerçekleştirmek suretiyle kendisini bu durumdan kurtardı. Hele Prusya devleti ki, ilk iğneli tüfekleri kullanmaları sayesinde, geçen yıl Avusturya'ya karşı büyük bir zafer kazanmıştı. Yukarıda tafsilatını siz padişahımıza arz ettiğim bu zafer, aslında iğneli tüfeğin üstünlüğünde fazla, o devlet idaresinin kendi halkına vermiş olduğu özgürlük sayesinde. Hasılı içinde bulunduğumuz şu 19. yüzyılda hükümetlerin kuvveti, halka verdiği özgürlüğün derecesiyle orantılıdır. Sanırım bu hususta size verdiğim inandırıcı misaller ve belgeler yeterlidir. Şimdi bütün dünyada gidişi böyleyken, bütün bu kurallardan Türkiye niçin ayrı ve uzak kalsın? Tarihinin ilk çağlarından bu güne kadar nice eşsiz ve güzel eserler meydana getirmiş

bulunan öteki milletlerde daha mı aşağıdır? İnsanlığın genel mayası ve karakteri ile Türklerinki arasında bir ayrılık gayrlılık mı vardır? Huzur ve güven sınırları içinde yaşamak mümkünken, ille bunun dışına çıkmaya bizi dinimiz mi zorluyor?

Ancak padişahım efendim, siz hükümdarımız hazretleri benden çok daha iyi bilirsiniz ki din ve mezhep, ancak insanın manevi yapısına hükmeder ve biz insanlara sadece avretin nimetlerini vaat eder. Yani şunu demek isterim ki milletlerin haklarını belirleyen ve sınırlayan din ve mezhep değildir. Din, sadece ezeli gerçekler ve onların yargıları olarak kalmazsa ,yani dünya işlerine de müdahale ederse, fayda yerine zarar getirir, herkesi telef eder ve sonunda kendide telef olur .

Şevketlü efendim; Hristiyan'ın ve Müslüman'ın başka dünya anlayışı yoktur; çünkü adalet denilen şey yeryüzünde yalnız bir tanedir ve tektir. Politika, devlet yönetimi dediğimiz şey ise, sadece gerçek adalettir.

Biz eski usullerimiz yüzünden telef oluyoruz. Bu eski usuller, devletimizin özellikle memurlarını bozmuş ve berbat etmiştir. Bunlar, kendileri bozulduktan sonra, eski usulü bir kat daha bozup, bir kat daha berbat etmişlerdir. Artık bu usulü ve mevcut hükümeti koruyamadıktan başka tersine ezip, iyice harap eden, yıllanmış eski kuralları bırakalım. Öteki çağdaş devletlerde yerleşmiş ve onları mutluluğa ulaştırmış yeni düzenlere başvuralım.

Bazı eyaletlerimiz devletimizin idare merkezinden bütünüyle kopmuş durumdadırlar. Bu eyaletler, ne din ve mezhepçe, ne de soy sop bakımından bizden farklı değildir. Onlara tam anlamıyla bir serbest düzen geçerli olsunda biz bu konuda niçin hala tereddüt edelim? Sizin geniş devletiniz Mısır, Tunus, Eflak ve Buğdan, Sırbistan gibi bu çeşit eyaletlerden daha mı az değerlidir? Asıl ülkenizin halkı ve eyaletler halkından daha mı değersizdir, size sadakatleri onlarınkinden daha mı azdır? Padişahım; siz her şeyden önce halkınızın sadakatlerine ve iyi niyetlerine başvurunuz. Her eyalette, üyeleri serbest seçimle iş başına gelmiş, büyük birer il meclisi kurdunuz. Bunlar kendi bölgelerinde olan biteni, noksanları size iletinler. Sizin babaca ve herkese yararlı olacak fikir ve kararlarınızı oralarda uygulamaya yardım etsinler. Sizin özel ve kesin buyruğunuz ile bu meclisler tarafından, İstanbul'a zaman zaman temsilciler gönderilsin. Halkın ihtiyaçlarını olan biteni gerçek yönlerini doğrudan doğruya, yani bizzat huzurunuzla çıkararak size arz etsinler.

Bildiğiniz gibi vaktiyle değerli bir doktor, 'On arşın kumaşla ben bir namuslu adam yaparım' demiş ve bu söz atalar sözü haline gelmiştir.

Şevketlü padişahım; sizde kudretli elinizde bulunan, padişahlık haklarınızla pekala çalışan, akıllı ve eli sanatlara yatkın uyruklara sahip olabilirsiniz. Onlar da her iyiliği ve serbestliği sizden görüp size daima müteşekkir kalırlar, zulüm ile soyulmazlar, sizin ve kendileri için istekle çalışırlar. Eğitim ve öğrenim alanında da kafalarını işletip çaba harcarlar. Dedelerinin sahip bulunduğu yüce değerleri ve faziletleri yeniden elde etmeye gayret gösterip, hem kendilerini kötülüklerden korumaya, hem de gerektiğinde sizin tacınızı, tahtınızı savunmaya canla başla çalışırlar. Bütün bunlar için düşmanlarımızın karşısına çıkıp ya galip gelirler ya da şerefle canlarını verirler.

Padişahım; ben kulunuzun maksadı, şu bulunduğum yabancı ülkelerden Türkiye'nin ihtiyaçlarına, ahlak ve gereklerine uygun bir ıslahat projesi hatta eksik gedikte olsa hazırlamak değildir. Öyle bir projeyi ben kulunuzla birkaç dostum elbirliğiyle gerçekleştirmeye çalışıyoruz, bunu tamamladıktan sonra bunu yüce katınıza sunacağım.

Siz padişahım da bilirsiniz ki ben kulunuz, şimdi bu bulunduğum yerde, sizden ne bir görev ne de herhangi bir ihsan isteğinde değilimdir. Açıkça belirtmek isterim ki benim maksadım, devletinizdeki Müslüman ve Hristiyan halkların, hemen hemen ağız birliğiyle, feryat ettikleri kötülükleri sizin sarayınızın eşiğine kadar ulaştırıp haber vermektir. Ben kulunuz tek başına ve yalnız olarak bir köşede yaşamaktan sıkıldım. Hatta değil mi ki şu bulunduğum yerden herhangi bir konuyu sizin katınıza, doğrudan doğruya ve rahatlıkla iletebiliyorum, şu anda bir sürgün olarak bulunmak bile o kadar zoruma gitmez.

Her şeyden önce, kendi yüce kalbinize başvurunuz. Bu uğradığımız tehlike ortasında kendinizin ne kadar büyük bir görevle yükümlü bulunduğunuzu unutmayınız. Üzerinizdeki görev, o çeşit görevlerdendir ki bunun yürütülmesi için mutlaka bir sağduyu gereklidir. Bunları hazırlayıp, düzenleyip, sonrada uygulayacak olursanız tarihin sayfalarında kıyamete kadar sürüp gidecek, hiçbir zaman unutulmayacak bir eser bırakmış olursunuz.

Şevketli padişahın; Tanrı'nın o büyük yargısı yüce padişahımıza - ulu dedelerimizden birinin olduğu gibi - bir devleti kurmak imtiyazını belki bağışlamadı. Ne var ki bu kader yazgısına, bir devletin düzeltici, yenileştirici, yenilikçisi olmak gibi özel bir şerefsizi sakladı bütün yurttaşlar, Müslüman ve Hıristiyan, sizin uyruğunuzu meydana getiren bütün Osmanlı halkını sesleri - benimle bir olarak - siz layık olduğunuz bu büyük görevi gerçekleştirmeye davet ediyor. Bunu gerçekleştirdiğiniz takdirde sizin adınız ve eseriniz, insanlığın daima minnet ve şükranla hatırlayacağı yüce adlar arasında edebiyete kadar hayırla anılacaktır.

Mustafa Fazıl

Ek 2: Mustafa Fazıl Paşa

Ek 3: Mustafa Fazıl Paşa

پرنس مصطفی فاضل پاشا مرحوم

Ek 4: Kavalalı Hanedanı'ndan Mehmed Ali Paşa, İbrahim Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve İsmail Paşa

**Mustafa Fazıl Paşa'nın Dedesi
Kavalalı Mehmed Ali Paşa**

Mustafa Fazıl Paşa'nın Babası İbrahim Paşa

Mustafa Fazıl Paşa

Mustafa Fazıl Paşa'nın Abisi İsmail Paşa

Ek 5: Mustafa Fazıl Paşa'nın Kızı Prenses Nazlı Hanım

Ek 6: Mustafa Fazıl Paşa'nın Damadı Halil Şerif Paşa ve Oğlu Osman Fazıl

Mustafa Fazıl Paşa'nın Damadı Halil Şerif Paşa

Mustafa Fazıl Paşa'nın Oğlu Osman Fazıl

Ek 7: Ali Paşa ve Fuad Paşa

Ali Paşa

Fuad Paşa

[illegible]

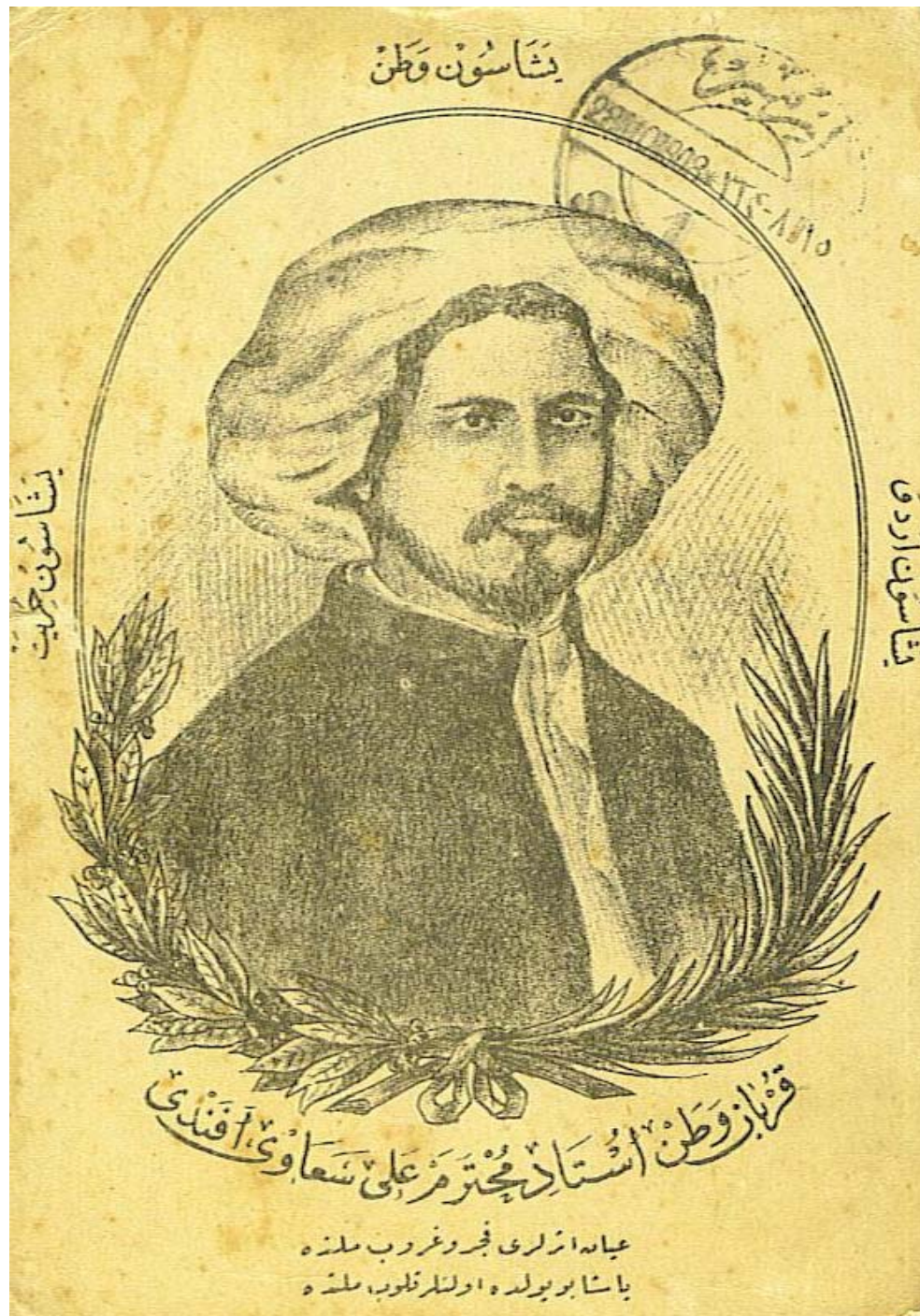
Ek 9: Namık Kemal

Ek 10: Ziya Paşa

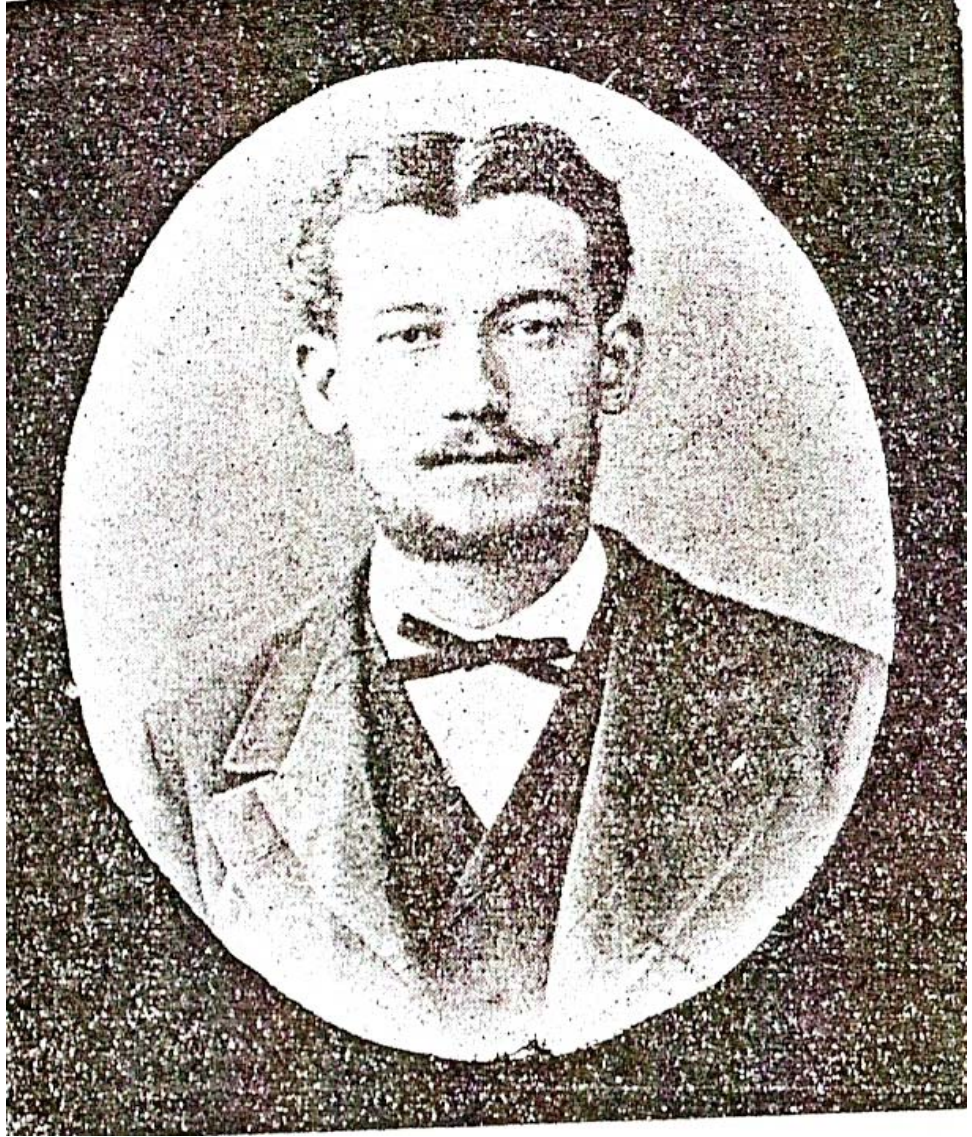
Ek 11: Ali Suavi

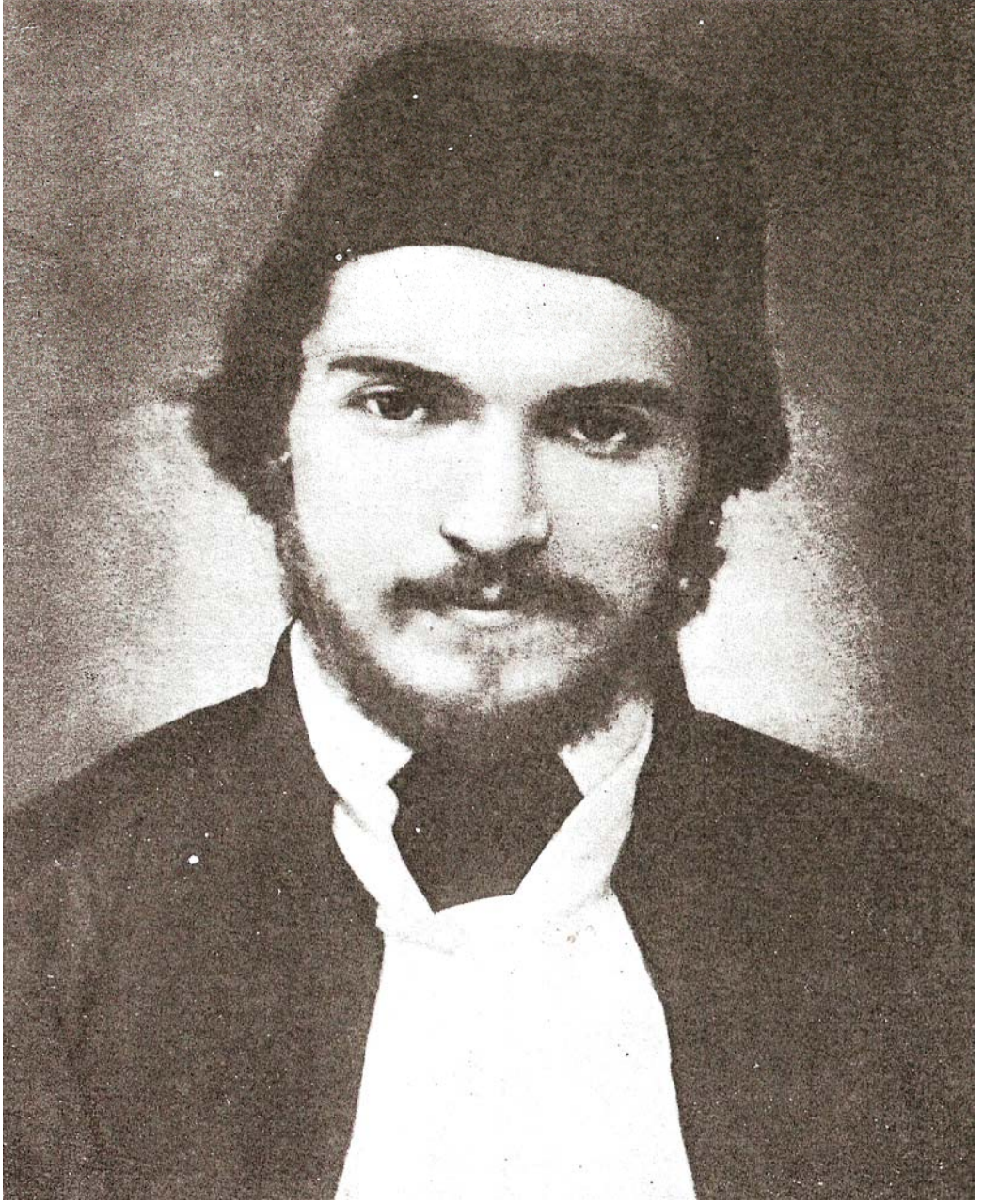
Ek 12: Kayazade Reşad Bey

Ek 13: Kani Paşazade Rif'at Bey

Ek 14: Agah Efendi

Ek 15: İbrahim Şinasi Efendi

Ek 16: 1877 Kanuni Esasi Komisyonu Azaları: Namık Kemal ve Ziya Paşa

Ek 17: Namık Kemal ve Kani Paşazade Rif'at Bey

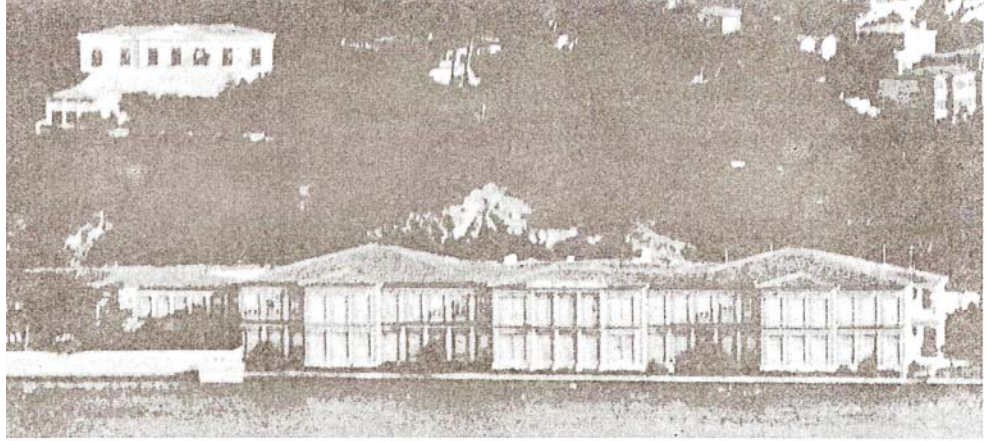
هفت اختصار در تخلص غنای الهی و ذکر الیلک ایگاه مداف حکما: و حجت کریمه و کلام
 باریزه افروز و وجود کرده آیه و طبع آیه و ملک او و کی کو پور شریکی خالده و نوری
 غنای اعظم باریزه و پور وجود نه که بر آیه تا به دل برده فاضل یا آیه عجباً بو مصبله
 بولالکره مقابل نزل و لخص افروز کی ملک امیه خبری وجود نه نصوص بیه راندر صبر
 و نهانده استغفار ایح صبر فکرمه از نزل بر آیه بجز اما به هر حال ای و نهان افروز کرد

حکم و کلام
 کمال

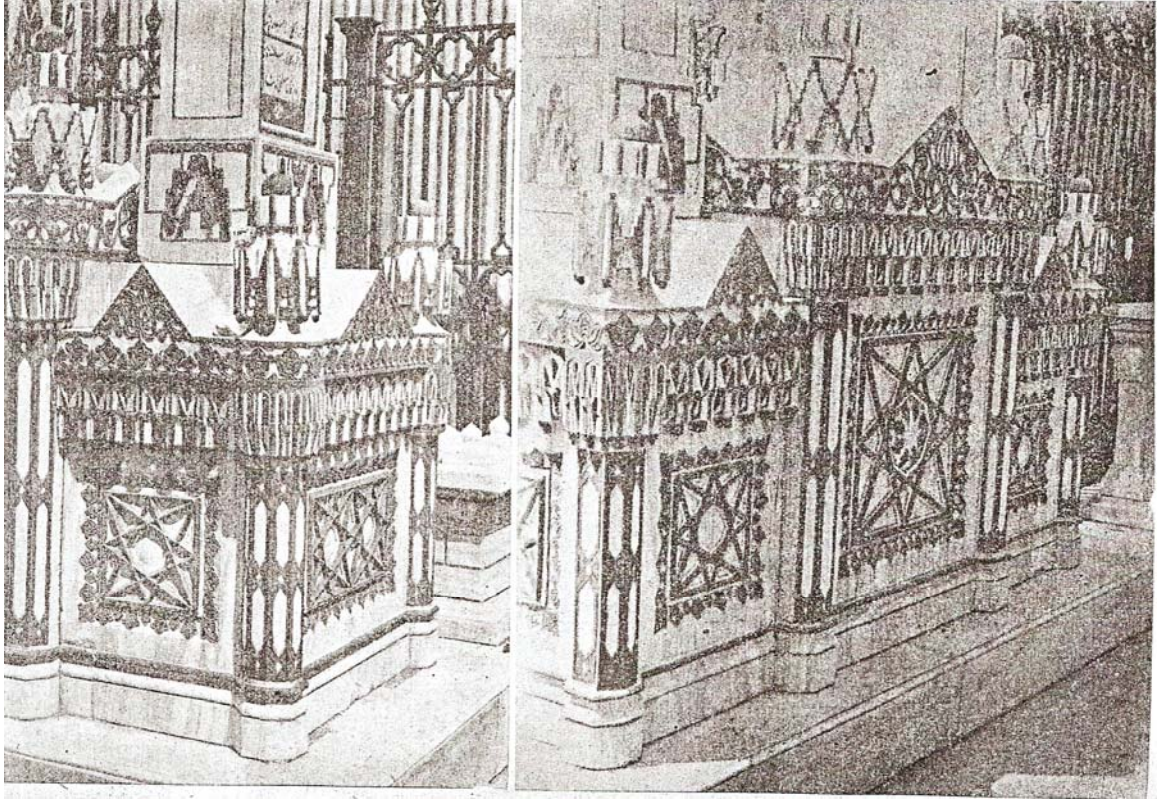
Ek 19: Mustafa Fazıl Paşa'nın Ölümü Üzerine, Namık Kemal'in Mısırlı Halil Şerif Paşa'ya Yazdığı Taziyet Mektubun Günümüz Türkçesi

Kulunuz kendimi oldukça tasviri vicdan ve idarei kelama muktedir kıyas ederim. Meğer insan bir şiddetli teessür içinde düşünce hissiyatını tahrirden değil, feryat etmekten aciz kalırmış.zannederim ki, muamelatın ekser cihetleri gibi ta'ziye emri eliminin adap nevide duhulü de pek makul bir şey değildir. Ne çare ki, bir kere o mecburiyet tahlil olmuş. Şimdi kalem elimde düşünüyorum, düşünüyorum, Kemal kulunuz paşa merhum için bana inayetin birinci derece olan zatı devletleri taziyet yazmak mecburiyetinde bulunduran taliye lanet etmekten başka söyleyecek faide olmayacağına dair kavilleri pek haklıdır. Fakat, ne yapalım ki, vicdana tesir etmiyor. Esefin faidesizliğini kendim pekala idrak edip dururken yine hissiyatıma galebe edemediğim halde efendimize o zeminlerde söz söylemeye kalkışsam hamakat olur. Umudu kaide suresinde ise müktezayı hala göre ondan daha makul ve müessir bir kaziye mevcut değil. Olsa bile irfanı mücessem itlakına bihakkın şayan olan efendimize hafî olamaz ki, iradına cesaret edilebilsin. Yalnız birçok infialatı elime arasında hakimi devletlerine bile mütesadüf olamaması müttemalattan olan bir saniyayı hakiraneyi arz edebilirim. Hepimizce, ve hususiyle efendimizce merhumdan mukaddes,, merhumdan sevgili bir vardır ki, o da vatandır. Vatanın ise bugün bulunduğu haleti ihtizardan tahlisince inayeti ilahiyetten sonra en büyük ümitgah hazakati hakimane ve hamiyeti kerimanei devletleridir.Şimdiki halde mevt dahi ağyare yardım ediyor ki, onların Esat Paşasına beden bizden bir Fazıl Paşa alıyor. Acaba bu musibetlere, bu felaketlere mukabil bizler ve bil husus efendimiz gibi milletin ümidi ahiri vücudundan teşahhus eden zatlar için sabr-ü sebahattan istiane kabil olamaz mı? Fikri kemteraneme kalırsa olur, ama yine bir halde rey-ü ferman efendimizindir .Çakeri katibleri, Kemal

Ek 20: Mustafa Fazıl Paşa'nın Kandilli'deki Yalısı

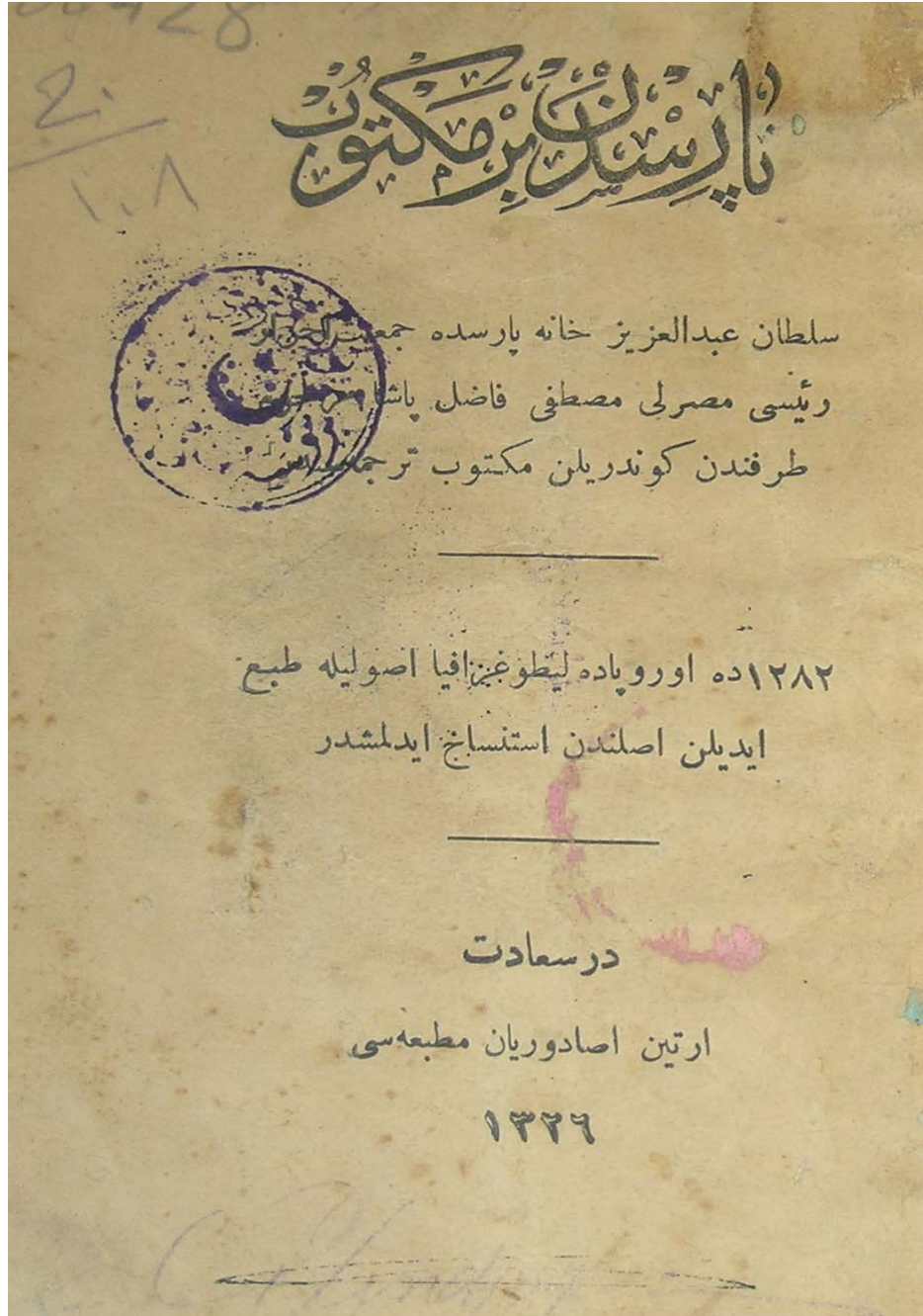
Ek 21: Mustafa Fazıl Paşa'nın Kahire'deki Mezarı

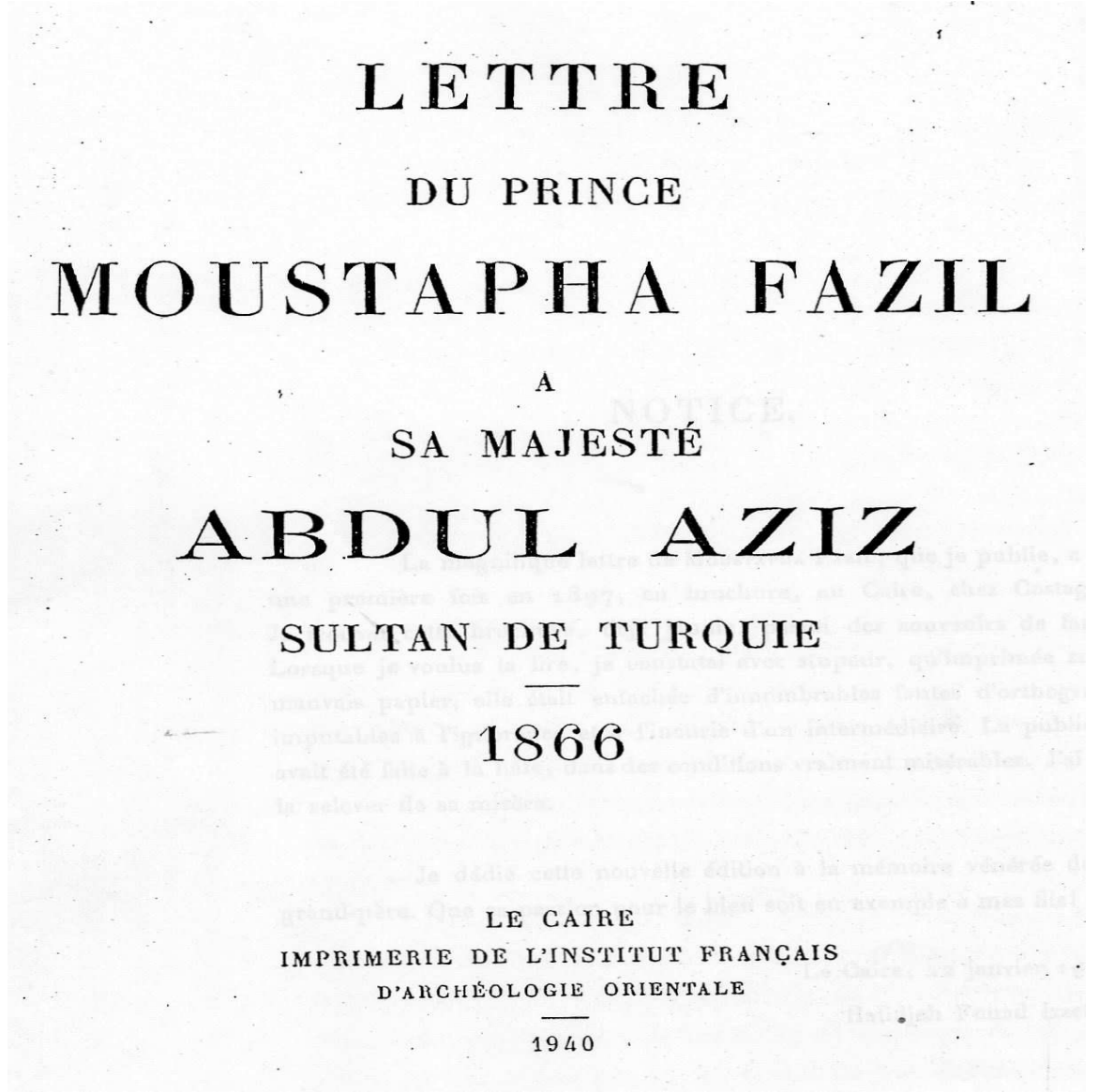
راحتی نسا قطدر و بعضا لامه قلب اولور مثل
ترکله پارس دیرلر چیلورلر پارس ترکله طورون
نطق ایملر چیلورلر طولون ، بوکانفرا ترک
ایله توکو براسم اولوق بیه دکلر معنای دنی برکا
اشارت واردد نیرا توکو کله سی چین لسانده
کلب دیمکدر فارسیلر سکینه ساک تسمیه
ایتمش اولدقاری ایسه هرودوط بولیمین ؟ نقل
ایدر . هرودوط کتاب رابع دیرکه
۹ بونیر برهان نامدن الیری کندولرینه سقولو دیرلر
النزلر سیکوس تعیمیه ایدرلر ؟ سقولو کله سی
داوسون حاشیه سنده اسلاو ایله تفسیر ایدر
شو سقولو کله سنک قولو و حاشیه اصمیه قولر خان
اولماسنی ظن ایلام . ترکله مؤخر موخ اصیلر دن خرج
ایدوب فارسه و افاطویه و روم ایی . و مصر و یشاق
فتح ابتکلی برلرده نیجه خاندان حکومت برانیدلر
غزنویان و سلجوقیان و عثمانیان او خاندانک مشهور
ترکدن نیجه بیک بشار کاشیدر خزر خوق اولور
مشهور بطنلر دندر مجارلر دخی عثمانلر کی او یغور دند
ترکک حالاموجره قتلری شولردر (۱) عثمانیان (۲) اورنیک
(۳) ترکان که ترکستان و چینستان ده و کابلده ساکنلر

(۱) سیر قاتارلی (۲) غریز (۳) یاقوت و حرا
ترکله مسافق ذھنیدلر
ترکله آثار علمی ده برقی و بر دندلر الکلیه علمی
بینده علامه وصفی آتش مستر بکی افلاطون
اورنیک تعلیماتده دیرکه ؟ دنیاه علوم و صنایع
و مدنیت و تهذب و برن قوم ترکلردر ؟
بلی بلکه کثرت مطالعه سوله برودعانی اثباته معذلک
افق بزرگله تربیه حیوانات و هضاینها و معادن و تاریخ
و کتب کبی شیاره دنیاه نشریدن برقی اولدات
اولدقلرین سهولتده اثبات ایله بیلور
شمد بیک ترکله اسلامیتدن صکره ابرار ایلاکار
آثار علمی دن بعضی شی ایرلا ایلام
ابونصر فارابی ترکلردندر علم ثانی لغتی قرائتمند
و افلا فلسفه ده شایان اعتماد بر طریق صاحب دکلر
چونکه الحلة الفاضلة کتابنده نفوس شریونک
بعد الموت الام ناستاهیه ده قالد جلالینی تفسیر و یشاق
سیاست مدینه ده بونک یوق اولوب یالکز نفوس
خیره نیک بقاسنه قائل اولور بعده کتاب الاخلاق
امرصادق یالکز بودنیاه حیات حصر ایروب بونون غیرکی

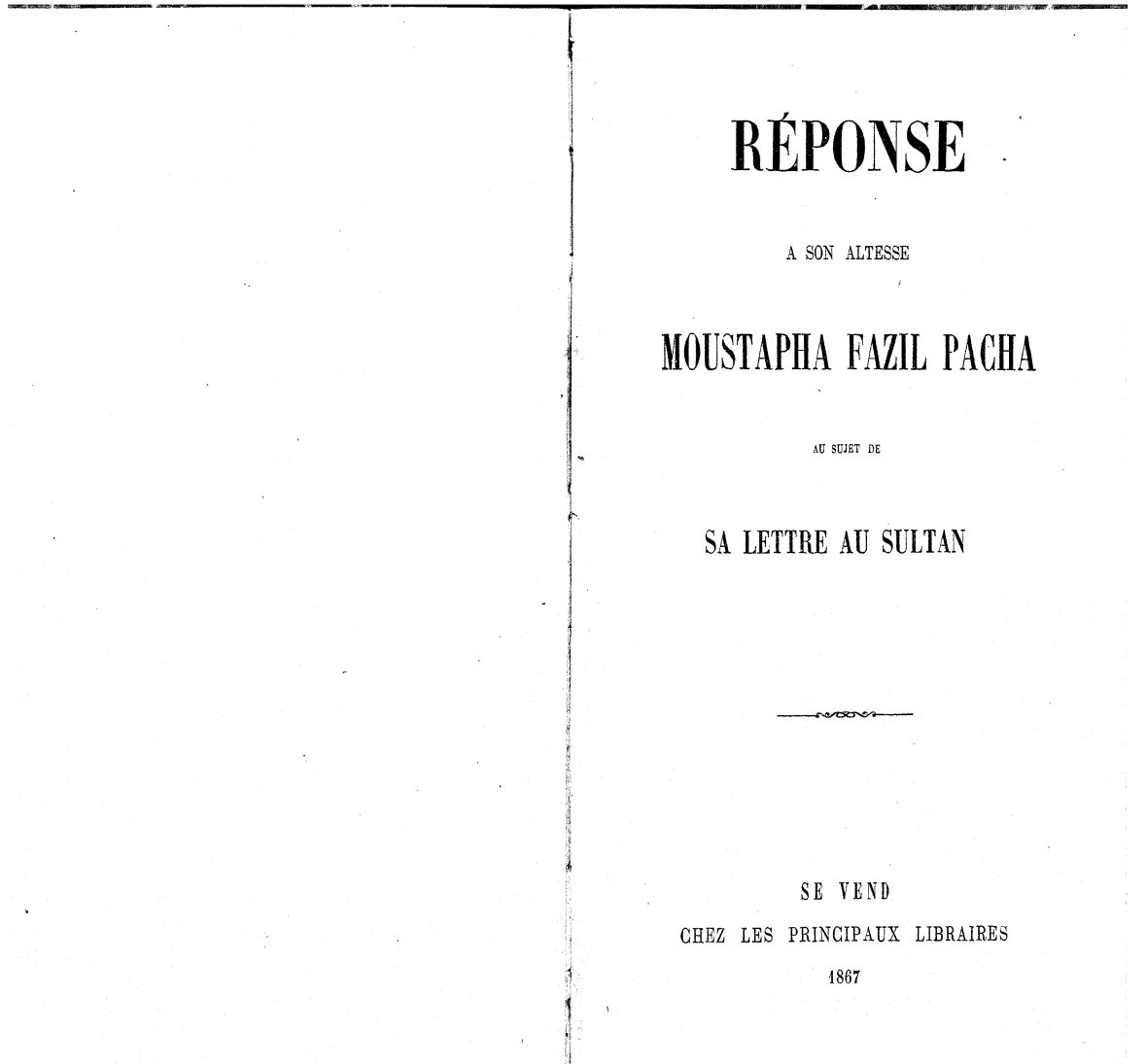
Ek 23: Ebuzziya Tefik'in kaleme aldığı, Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yolladığı mektubun ilk sayfası

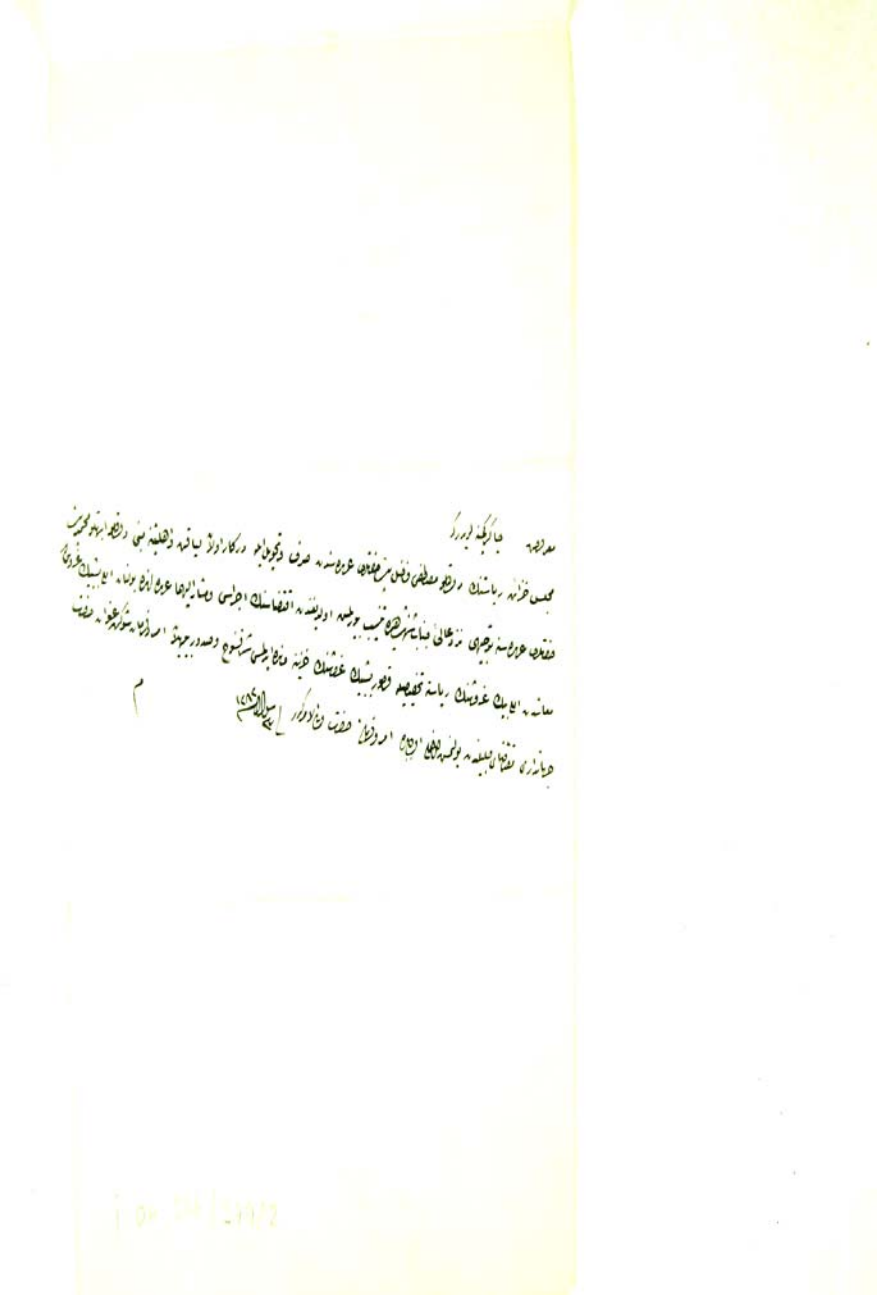
Ek 24: Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yolladığı mektubun Fransızca nüshasının kapak sayfası

Ek 25: Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yolladığı mektuba karşılık Fransızca yazılmış broşürün kapak sayfası

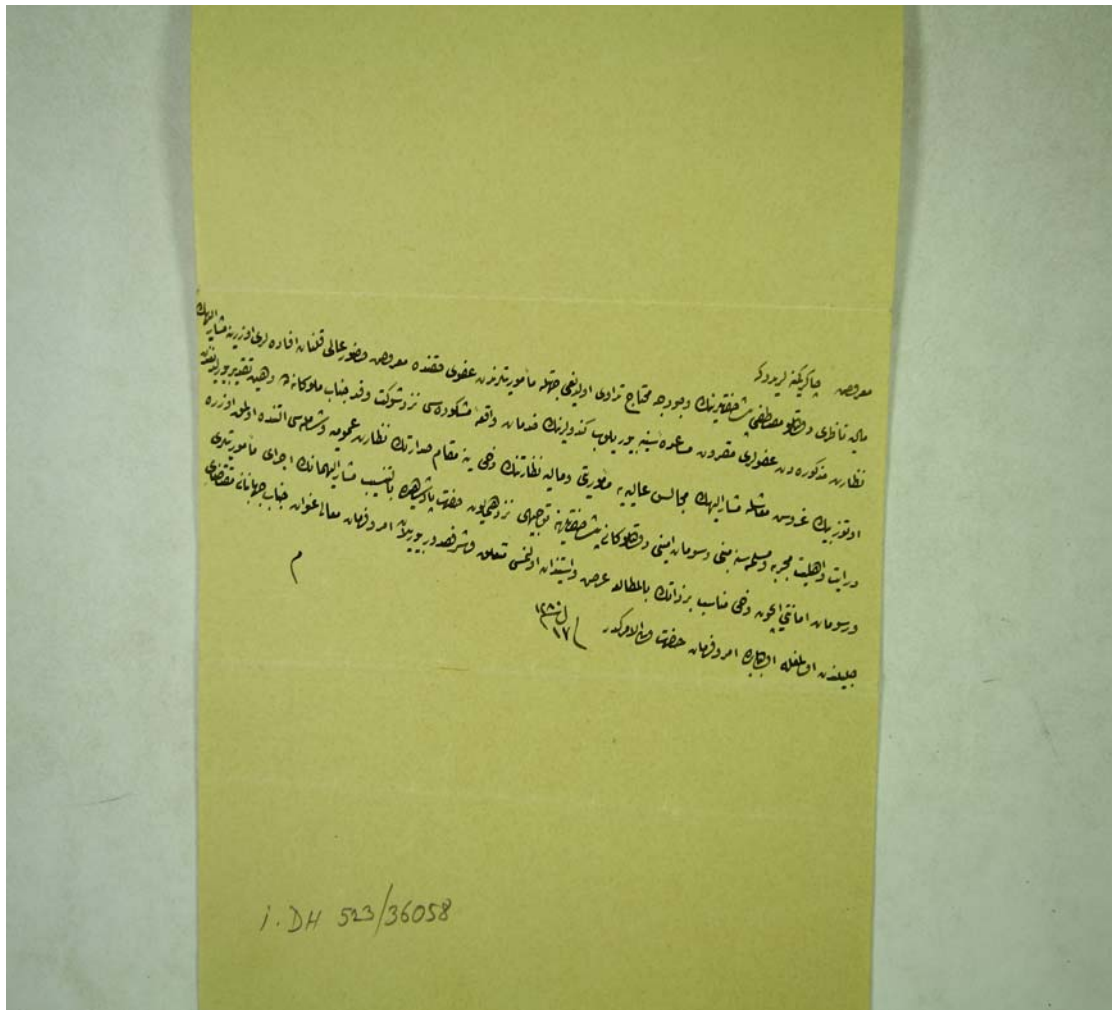

Ek 26: Mustafa Fazıl Paşa'nın Meclis-i Hazain Reisliği İradesi

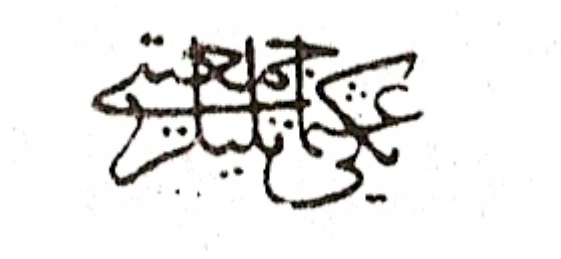
B.O.A., İ.DH. 546/27982

Ek 27: Mustafa Fazıl Paşa'nın Meclis-i Aliye'ye Tayini

B.O.A., İ.DH, 523/36058

Ek 28: Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Mührü

ÖZGEÇMİŞ

Fatih TUNCAY, 1982 yılında Kocaeli'nin Gölcük ilçesinde dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini Gölcük'te tamamladıktan sonra, liseyi Kırklareli Lüleburgaz Kepirtepe Anadolu Öğretmen Lisesi'nde bitirdi. 2001 yılında girdiği İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği bölümünden 2006 yılında mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi'nde Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi bölümünde yüksek lisans öğrenimine başladı. Eylül 2008-Mart 2009 tarihleri arası Erasmus Programı ile İspanya'da Universidad de Zaragoza'da eğitim gördü. Mart 2009'da Giresun Çamoluk Arif Safi Lisesinde, Tarih Öğretmeni olarak göreve başladı. Halen Sakarya Üniversitesi'nde yüksek lisans yapmakta ve öğretmenlik görevine devam etmektedir.